

ક્રિ. ક્ર. ૧૯૨૪ નો સેન્ટ્રલ મેજિસ્ટ્રેશન ટેકર્ડ નુક.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય.

બાબે યુનિવર્સિટીની સ્કુલ ટીવીંગ મરટીફીકેટ
એકઝામીનેશન માટે મંજૂર થયેલ.

નોટ્સ, સાગ્ર વિવરણ, સમાસ, અલંકાર તથા કવિ શ્રી
પ્રેમાનંદનાં જીવન ચરિત્ર સહિત.

લખનાર,

ડૉ. મગનલાલ મથુરાદાસ સારડા.

એલ. એચ. એમ. એસ. (કલકત્તા)

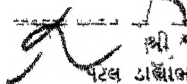
હરદાર ગુરુકુળ વિશ્વવિદ્યાલયના માણ ફિર્ક પ્રોફેસર, તથા બલમનગર
સ્ટેટના માણ મામલતદાર અને મોકલદાર સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ.

પ્રકાશક,

શ્રી નારણલાલ મોતીલાલ.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ટીચીરોડ, —અમદાવાદ.

શ્રી "પ્રગ્મહીતવર્ધ મુદ્રાલય" પ્રેમમાં
પટલ ડાહ્યાભાઈ દસપતગમે છાપી. શાહપુર નવીપોળ,
અમદાવાદ.

મંપત ૧૯૭૬

ઈ. સ. ૧૯૨૦.

સર્વ હક પ્રકાશકે પાવાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રત. ૧૦૦૦

કિંમત રૂા. ૦-૧૨-૦ (નોટ્સ સાથે).

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૦૫૬૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પ્રેમનંદન ડાહ્યા

વિષય ૬-૧૪

ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની મેટ્રિક્યુલેશન ટેકસ્ટ બુક.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય.

બાંબે યુનિવર્સિટીની સ્કુલ લીવીંગ સરટીફિકેટ
એકઝામીનેશન માટે મંજૂર થયેલ,
નોદ્દસ, સાર, વિવરણ, સમ્મત, અલંકાર તથા કવિ શ્રી
પ્રેમાનંદનાં જીવન ચરિત્ર સહિત.

લખનાર,

ડૉ. મમનલાલ મથુરાદાસ સારડા.

એલ. એચ. એમ. એસ. (કલિકત્તા.)

હંદાર શુક્રાગ્ર વિશ્વ વિદ્યાલયના માજી કૃપિ પ્રોફેસર, તથા જામનગર
રેલ્વેના માજી મામલતદાર અને મોડલશર્મ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ.

પ્રકાશક,

શાહ નારાયણલાલ મોતીલાલ

બુકએલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

શ્રી “ પ્રજાહિતાર્થ મુદ્રાલય ” પ્રેસમાં
પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપી. શાહપુર નવીપોળ,
અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૯ આશ્વિન પદ્મી ઇ. સ. ૧૯૨૩
સર્વે હક પ્રકાશકે પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રત. ૧૦૦૦

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ (નોદ્દસ સાથે).

પ્રેમાનંદરૂપ સમુદ્રમાં અંપસાવતાં દરેક નાચતે શુકાનની જરૂર હોય છે; અને તેની જરૂર જોઈ અને અલ્પ પ્રવાસ તે તરફ આરં-
ભ્યો. જેને પરિણામે પ્રેમાનંદનાં ઓખા હરણ કાવ્ય ઉપર નોટસ
લખવી શરૂ કરે, જે હાલ પ્રેસમાં છે. પરંતુ તે દરમ્યાન યુનિવર્સિટી તરફથી, વિદ્યાર્થીઓને નવિન વાનીઓ તથા વાર્તાદ્વારા ભાષાનું
જ્ઞાન આપવાની ચાલતી આવતી રીટી અનુસાર, પ્રેમાનંદનાં
કાવ્યનું સીધેકજન બહાર પડતાં તે દરેક કાવ્યની મતલબની સંક-
લના સાથે પોતાની માતૃભાષા કેમ શીખાવ, અને આપણા કવિઓ
તથા પુરાણોમાં કેમ રસ પડે એ હેતુથી પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય તથા
તેના ઉપર નોટસ વિવરણ સહિત તેમજ તેમાંના અલંકાર વિગેરે
ઉપર કંઈ કંઈ નોંધ ટુંક સમયમાં લખવા વિચાર ઉદ્ભવતાં તેનાં
દળરૂપ આ લઘુ પુસ્તક જનસમાજ આમળ મુકવા આ અમુલ્ય
તક મળી છે.

આ પુસ્તક ટુંક સમયમાં લખાયલું હોય તેમાં અનેક ખામી
હશે; પણ સૂચના અમારે “ પર હીવડા આ ખોટા ” એમ માની
વાચકશ્રેણી ઉદારતાથી ત્રુટી તરફ ધ્યાન નહિ આપી સાર મહણ
કરશે, તો આ અલ્પ પ્રવાસ કૃતાર્થ થશે સમગ્રરૂપે.

લેખક.

અભિપ્રાય.

પ્રિય ભાઈશ્રી મગનલાલ મથુરાદાસ સારદા.

આપની પ્રેમાનંદના ઓખાહરણનો નોટસ જોયા પછી આ પુસ્તક જોવાનો ફરી લાભ મળ્યો. બેશક, આવી ટીકાઓ પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકોપર વધારેને વધારે લખાવી જેમ્મએ જે. વિશેષમાં પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો ઉપર આ ટીકા માથે સમાસ, અલંકાર અને રસની વ્યાખ્યાઓ વિદ્યાર્થીઓને ધણીજ ઉપયોગની થઈ પડશે. શેક્સપીઅરની માફક પ્રેમાનંદ પણ કોઈ પણ સાધનથી માંખી ચકાવ તેમ નથી. એની કળા અને ચાતુરી અગાધ છે. એની મહત્તા બનાવવા આવી ટીકાઓની ધણીજ જરૂર છે.

સીટી હાઈસ્કૂલ
અમદાવાદ.
તા. ૨૨-૩-૨૩

} સહી. ઝોરીશંકર ભાતીરામ ભટ્ટ
ખી. એ.

ટેકસ્ટનું શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ	કાવ્યલીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૪૫	શેં નાહો	શેં ન નાહો,
૯	૧૯૪	સતીને કયા	સતીને તુકયા
૧૫	૩૩૧	ખાહુકે	ખાહુક
૧૮	૩૯૮	કાંઈ ખો	કાંઈ રાખો
૩૦	૬૪૬	બળજો	બળ જો
૩૬	૭૮૦	રાતી	રાતી કરો,
૪૨	૮૮૬	દાસીને.	દાસને
૪૨	૮૯૩	ખાંડવ વન	ખાંડવ વન

અનુક્રમણિકા.

વિષય .	પૃષ્ઠ
દમયંતીનો વિલાપ...	૧
હંસ ને દમયંતી.....	૨
દમયંતીની પરીક્ષા...	૪
દમયંતીને માથે આળ...	૭
દમયંતીની પ્રાર્થના...	૮
સુદેવની ટેહેલ...	૧૦
દમયંતીની તાલાવેલી...	૧૨
નગની પરીક્ષા...	૧૪
મદાલસા ને ઋતુધ્વજ...	૧૬
ઋતુધ્વજનો અચળ પ્રેમ...	૧૮
મદાલસાનો મેળાપ...	૧૯
નરસિંહ મહેતાની મોસાળાનો નૈયાળી...	૨૧
મહેતાજી ને કુંવરઆઇ...	૨૨
કૃષ્ણમગવાન દામોદરદોશી...	૨૫
કૃષ્ણનું કપટ...	૨૮
કૃષ્ણ અને અહિસેચન...	૨૯
બાબીઓની પટુડાઇ...	૩૧
પહોંચેલી બાબીઓ...	૩૩
અમીમન્યુ ને ઉત્તરા...	૩૪
તીર્થવાસી ને નાણાવટી...	૩૮
સુધન્વા ને પિતાની પ્રતિજ્ઞા...	૪૧
કુંભકર્ણની ગાદનિદ્રા...	૪૩
રાવણને કપડો...	૪૪
નોટસ તથા વિવરણ...	૪૬
પરિશિષ્ટ—અ; સમાસ વિભાગ...	૧૭૮
પરિશિષ્ટ—બ; અવકાર વિભાગ...	૧૮૦
પરિશિષ્ટ—ક; કાવ્યરસ...	૧૮૪
પરિશિષ્ટ—દ; કવિ શ્રી પ્રેમાનંદનું જીવન ચરિત્ર—	૧૮૬

પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય.

સ્કુલ લીવીંગ સરટીફીકેટ એકઝામીનેશનને માટે
મંજુર થયેલાં-નોટસ, વિવરણ સાથે.

કડવું ૩૮—દમયંતીના વિલાપ.

(રાગ રામગ્રી.)

જૂલી ભમે છે બામિની, નૈષધનાથની નાર રે,	
હો નળ હો નળ બોલતી, લીમકરાજ કુમાર રે.	જૂલી.
ધોવાયું કાગળ આંસુએ ઠરી, વેદનાએ વ્યાકૂળ રે;	
અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે કાડયું છે પટકૂળ રે.	જૂલી. ૪
એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાર્ધ દમયંતી ઉલટરે;	
પૂછે ભાગ નળ જૂપાળની, છે તારા જેવી કટરે.	જૂલી.
શાર્દૂલ દીઠો વાટમાં, વૈદર્ભી પૂછે ધરી વહાલ રે;	
નૈષધનરેશ વાટે મળ્યા, છે તારા જેવી ચાલ રે.	જૂલી. ૮
સાવજ થાયે ગાભરો, લય પામી નાશી જાય રે;	
રખે વનદેવી મને ઝાલતી, પશુ અરિ કંપાય રે.	જૂલી.
પૂછે ઉંચા દૂમને, તારી ગગને ગમ્મ ડાળ રે;	
તરવર જો મારી વતી, કહીં દીસે જૂપાળ રે.	જૂલી. ૧૨
પર ઉપકારી સદા તમે, વળી શીતળ તારી છાંય રે;	
નૈષધનાથ ક્યહું દીઠડા, જેઉં છાંં વન માંય રે.	જૂલી.
તર ઉત્તર આપે નહિ, તેમ તેમ રાણી રાય રે;	
પુણ્યશ્લોકે જ્યારે પરહયાં, શત્રુ થયાં સર્વ કાંય રે.	જૂલી. ૧૬
અજગર પડ્યો છે વાટમાં, ત્રિકાશી મુખ ભાગ રે;	
દમયંતીએ જાણ્યું નહિ, તેના મુખમાં મુક્યો પાગ રે.	જૂલી.

ચરણ ગળ્યો જનનું લગે, વિષ ચઢી ગયું શરીર રે;
 પડી ભોમ સાદ નળને કરે, મુખે પાડે રીર રે. જૂલી. ૨૦
 અજગર આનંદ પામીઓ, ભલું જડ્યું બક્ષ રે;
 વૈદર્ભીં ધણું વલવલે, ઉંચાં ચડી ગયાં ચક્ષ રે. જૂલી.
 કંઠ બંધાઇ કાચકી, મુખે પડીઓ શોષ રે;
 મરણ સમે મૂકે નહિ, હડે રસના પુણ્યલોક રે. જૂલી. ૨૪
 રોતી રાણી સાંભળી, પારધી આગ્યો ધાધ રે;
 પગ દીઠો અજગર મૂખમાં, તેણે શ્યામાને સાધી રે. જૂલી.
 પારધીએ અજગર મારીઓ, કોહોવાડાને ધાયરે;
 જતન કરીને મૂકાવીઓ, નળપત્નીનો પાય રે. જૂલી. ૨૮
 વૈદર્ભીને વિષ ચઢ્યું નહિ, છે વાસવનું વરદાન રે;
 કરતળ વાસ સુધા તણો, દેહી રહી પરમ નિધાન રે. જૂલી.

(વલણ)

દેહી રહી પરમ નિધાન, હળાહળ ગયું ઉતરી રે;
 કહે ભટ પ્રેમાનંદ પછે, શું હુઃખ પામી સુંદરી રે. ૩૨

કડવું ૧૧—હંસ ને દમયંતી.

(રાગ માર.)

ચતુર ભીમકની કુમારી, તેણે અકળિત વાત વિચારી;
 નથી હંસ દેતો મુને સહાવા, પણ નવ દેઉં એહને જવા.
 પંખી ધીરે કમળને કાજે, હાથ આપ્યા મને મહારાજે;
 જોગવાઇ જગદીશે મેલી, મહારી કમળ જેવી હયેલી. ૩૧
 શરીર સમળું કહીએ સંતાડું, પાણુપંકજ એહને દેખાડું;
 પોતાતાં વચ્ચે દાસીને પેહેરાવી, બેઠી ચેડેઅચામાં આવી.
 મસ્તક મુક્યું પદ્માશનું પાન, વિકાસી હયેલી કમળ સમાન;
 મધ્ય મુક્યું જાંબુનું ફળ, જાણે બમર લે છે પીમળ. ૩૨

પોતે નાસીકાએ ગણગણતી, ભામા ભમરાની પેરે બણતી;
 હંસે હરિવદની જાણી, ન હોય પંકજ ગ્રેમદાનો પાણી.
 બેસું જઇ થઇ અગ્નિ, પરણાવવો છે નળ રાજન;
 આનંદ આણી અંબુજ બણી ચાલ્યો, બેસતાં અમળાએ ઝાલ્યો. ૪૪
 દમયંતી કહે શે' નાડો, હલ્યા ગાહુઓ થઇને ગાડો;
 મને દોડાવી કીધી દુઃખી, મુઠા પેટેલા હું ન ઝોળખી.
 તારા અવગુણ નહિ સંભાડું, મને પાપના સમ જો માડું;
 હંસ કહે શું જાઓ છો કૂલી, નથી બેઠો હું બ્રમે ભૂલી. ૪૮
 હુંમાં પ્રાક્રમ છે અતિધણું, ચંચપ્રહારે તારા હસ્ત હણું;
 દમયંતી કહે હંસ બાઇ, તારે મારે થઇ મિત્રાઇ.
 અન્યોન્યે તે બોલજ દીધો, હાથેથી મુકીને બોલે લીધો;
 તમે વિખાણ કીધું સખળ, તે બીઆ કાણ છે નળ ? ૫૨
 તેહેનાં કાણ માત ને તાત, મુને વિખાણી કહો વાત;
 હંસ બોલ્યો મુખે તવ હસી, અમળા દીશે ઘેલી કશી.
 તેના ગુણ બલ્લસભામાં ગવાય, નળ તે વિષ્ણુ આગળ વખણાય;
 એ બીઆ મોટા ચતુરસુજાણ, જે હું નળની કડે રે વિખાણ. ૫૬
 નળ દીડો નહિ તે નર રાજ, સાંભળ્યો નહિ તે વખડોજ;
 જોયો નહિ તેનાં લોચન કેવાં, મોરપીછ ચાંદલીઆ જેવાં.
 એટલામાં મન વિઠ્ઠળ કીધું, ચિત્ત મહિલાનું આકર્ષી લીધું;
 બેહુ ઠરજોડીને નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કહે દમયંતી. ૬૦
 હું પૂછું છઉં ખીહીતી ખીહીતી, નળની કથા કહો અચ્છવિ;
 છે બાળક વૃદ્ધ જોમનધામ, શે અર્થે નળ ધરાવ્યું નામ.
 તમે આવડો જીએ વરણ્યો, છે કુંવારો કે પરણ્યો;
 એવાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કળકળી. ૬૪
 નળ છે કુંવારો નથી કન્યા, છે બલ્લાનો મોટો અન્યા;
 જામે કાટાનકોટ નારી નિરખી, ન મળે નળને પરણવા સરખી.

એકવાર ધ્રુવાએ શું કર્યું, સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભર્યું;
 તે તેજનો ધડયો નળરાય, કાંઈએક રજ વાંધી પાત્ર માંય. ૬૮
 તેની એક થપોલી હવી, આકાશે ઉપન્યો રવિ;
 વહાણે સાંજે નળ બાહેર નીસરે, તેજવંત વનમાં ફરે.
 સૂરજ ઝાંખી કાઠે કાર, વહાણું સાંજ તેણે ટાહાડો પોહોર;
 અદૃષ્ટ જ્યારે થાય રાગન, નિશ્ચંત બાનુ તપે મધ્યાહ્ન. ૭૨

(વલણ.)

મધ્યાહ્ને નળ જય મંદિરમાં, માટે સૂરજ તપે ધણું;
 હુંસ કહે હો હરિવદની, શું વિખાણુ કરૂં નળ તણું. ૭૪

કડવું ૨૨—દમયંતીની પરીક્ષા.

(રાગ માર.)

મન મોહ પામ્યો મહિપતિ, ધન્ય દેવ જે વરશે સતી;
 ભોગી ભૂપને ભામનિ ભોગ્ય, ઘટે દેવને અમો અયોગ્ય.
 નારિ પ્રત્યે નળ એમ કહે છે, જે તું જોગીરૂપને લહે છે;
 અમો ન જાઉં વિષયાની વાટે, અહિંયા આવ્યો હું સાધવી માટે. ૭૮
 હું તો દ્વૃત છું દેવતાતણો, પાશું છું આચાર આપણો;
 તારૂં પૂર્વ જન્મનું પુન્ય, ભાગ્યમાંહી કંઈ નથી ન્યૂન.
 જે દેવદ્વૃત ઘેર આવ્યો, મોદવર્ધન વાર્તા લાગ્યો;
 અળગું કરોને અંતરપટ, કરૂં વાત આણીને ઉલટ. ૮૨
 અમો રૂપ કોટાનકોટ ધરૂં, તજી સ્વાર્થ પરમાર્થ કરૂં;
 સાંભળીને બોલ રસાળા, પટ તજીને નીસરી બાળા.
 પ્રસ્વેદ મુકતા રણાં ટપકી, બહાર નીસરિ વીજળી ઝમકી;
 હિંકતાં હાલે જયમ દુઃખવેલી. નળ નિકટ ગઇ ગર્વધેલી. ૮૬

તારૂણીનો પ્રતાપ ન માયો, ઝમકારે નળ ઝંખવાયો;
 દીકી મદ્યપુરણુ માતંગી, નળ તકિયે બેઠો ઉઠંગી.
 ધ્રુધરી ઝાંઝરની ઝણઝણતી, પગને અંગુઠે પૃથ્વી ખણતી;
 કર દીધો છે ગળસ્થળે, એવી નારી દીકી નળે. ૬૦

ગ્રેમે ગ્રેમે થયાં બે બેળાં, મોજો મહિપતિ દેખી મહિલા;
 સલવાદિયે સલજ રાખ્યું, મનથી પરણવું કાઢી નાખ્યું.
 રખે ઇદ્રિ નારિને નરખે, નળ મન પાછું આઠ્યં;
 બેઠો આસને આસન વાળી, માંડી વાત તે સત્ય સંભાળી. ૬૪

પરમાર્થે દેવની વતી, ગોળિ માંડી છે નૈષધપતિ;
 અહો લલિતા અંબુજલોચની, સુખવર્ધની દુઃખમોચની.
 બેસો આસને લજ્જા છાંડી, પૂછું વાત કહો મુખ માંડી;
 કન્યા કહે કહો જે કહેવું, મને ઘટે છે ઉભા રહેવું. ૬૮

પર પુરૂષ બેઠાં કેમ બેસું, જાણે નળ તો કહેશે એ શું;
 વાર થયું જે તમે મળીયા, શું નૈષધનાથે મોકલીયા.
 વળી કહોને કહાવ્યું જેહ, સાંભળવા ઇચ્છું છું તેહ;
 વળતા બોલ્યા વીરસેનસુત, નહિ નળનો હું દેવનો દૂત. ૧૦૨

નળ નળ મુખ શું બાખે, તજ સુધા વિષ કાં ચાખે;
 તજ સ્વજન શત્રુને કેમ મળીએ, મુકી ચંદન કાં વળગે બાવળીએ.
 તજ રત્ન કોડી કો આણે, તજ મદગળ મહીષ પલાણે;
 તજ ધેતુ અજ્ઞ કો બાંધે, તજ સાળ કુસકા કોણ રાંધે. ૧૦૬

માટે હું છઉં તારો નેગીયો, દેવ તેજપુંજ નળ આગીયો;
 ઘેલી નળ માનવ શ્વા સેખે, અમરને તું કાં ઉવેખે.
 વાસવ વહ્નિ ને વરૂણરાય, જમ આદિ વર્યાની ઇચ્છાય;
 મોકલ્યો છે મળીને ચારે, તો હું આવ્યો છઉં માનવી દારે. ૧૧૦

તું ત્રિભોવનપતિને ભજ, નળ અદ્ય જીવને તજ;
 માગ અમરાવતીનો વાસ, અમર ઇક્ષુ ને નળ ધાસ.

સુર પરણે તુને નહિ મર્ત, નળ વરે દુઃખનું નહિ નિવર્ત;
સુરસંગે ભોમવવા ભોગ, નળ અદ્ય આયુષ ભર્યો રોગ. ૧૧૪

મનુષ્યને વ્યાધિ શત ને વ્યાઠ, મરિ મરિ અવતારનો ઠાઠ;
મનુષ્યને વિજેગ પીડે, આયુષ ઉતાવળું હીડે.

મનુષ્યને ધડીયે શત ધાત, પીડે જ્વર શીત સન્નિપાત;
માનવ ભર્યા હોય મળમૂત્ર, ઘેલી તે સાથે ધરમૂત્ર ? ૧૧૮

ગંગાજળ તણ કૂપનું અણુવે, તણ હીર કેા કાગ બણુવે;
દેવ સુખસમૂહના દાતા, નવ ઝોસરે અમૃત પાતા.
ઈદ્ર મંદિર હીડોળે હોય, તુથી દેવાંગના વૃંદ નીચ;
પી સુધા ભોગની વાંચ્છી, યા ત્રૈલોકપતિની તાંચ્છી. ૧૨૨

યદ્યપ અમર સુધાને પીતી, પરણુ ઈદ્રને જગ છતી;
છાસઠ સહસ્ર રંભા આદે, થઈ તૃપ્ત વાસવ સંગસ્વાદે.
ઈદ્રાણીને છે તારી ખીક, રખે દમયંતી થાતી અધીક;
પરણી ઈદ્ર સાચવ આ તક, જેની કલ્પવૃક્ષ પારિજાતક. ૧૨૬

રથ ઐરાવતનું સુખ લે રે, વરવા વાસવને હા કહેરે;
હરી અણુગાર સર્વાંગે, ધટે રહેવું ઈદ્ર અર્ધાંગે.
વર વહનિને હો બાળી, નહિ સમેા આવે વળી વાળી;
સર્વ દેવતાનું એ વહન, અગ્નિરૂપ તે કોટિ મહન. ૧૩૦

વળી વરવા ધચ્છે છે જમ, તેને ના કહેવાશે કયમ ?
છે વરણને ધચ્છા ધણી, રઠ લાગી છે તમતણી.
મુકો બાળ અવસ્થાની ટેવ, ફરી મારું ન મોકલે દેવ;
હું સ મિથ્યા કરી ગયો લવ, રૂપહીણુ છે નળ માનવ. ૧૩૪

(વલણુ.)

નળ માનવ કદરૂપ કાયા, નળ નિભંછયો નળે રે;
પોતે પોતાનું આપ નિભંછયું, તે દેવતાનો દૂત સાંભળે રે. ૧૩૬

કડવું ૪૪—હમયંતીને માથે આળ.

(રાગ પરજયો.)

ઈંદુમતી કહે બાધ સાંભળ, લોકને કાં સંભળાવો;
 કહે વેદર્થી પણ ચોરીયે, શા માટે અઠળાવો.
 હાથ ખાંહેથી હાર લઇને, ના કહે કેમ ચાલે;
 તરકર કરીને તો બાધે જો, વસ્તુ હાયે ઝાલે. ૧૪૦

મિથ્યા હું કહેતી નથી, કાણુ માળા લે તુજ પામે;
 એવી ચોરટી હું હોઉં તો, રાજ માતા કેમ રાખે.
 માતા મારીએ માન દીધું, સતી સરખી જાણી;
 અસાધવી અને કેમ ઝોળખી, શું લેતાં ગ્રહો છે પાણી. ૧૪૪

અમે પરીક્ષા તારી કરી જો, ભરતારે પરહરી;
 બાધ હું મેહેણું જોગ થઇ, તમારા ધરતી પેટભરી.
 ચોરી કરવી આંખ ભરવી, એ તે ક્યાંતો ન્યાય;
 એવે રાજમાતા પધાર્યાં, રાધ બંને કન્યાય. ૧૪૮

આપ આપણું દુઃખ કહે માતાને, નયણે દાળી આંસુ;
 એક કહે મારે હાર લીધો, એક કહે ચોરી ફાંસુ.
 ચતુરશિરોમણિ રાજમાતા, અંતરમાં વિમાસે;
 માળા ગઇ તે મોહું અચરજ, સતીને કેમ કહેવાશે. ૧૫૨

તું તો દેવી જેવી દીસે છે, નારાયણની દાસ;
 આપો હાર કલેશ નિવર્ત, જો કીધું હોય હાસ.
 સરખે સરખામાં હોય કૌતક, આપો હાર મોતી તણો;
 રાજકુંવર રીસાળ ધણું છે, જાણે થશે કલેશ ધણો. ૧૫૬

માળા હોય આપણા ધરતી, તો ફરી શોધ નવ કીજો;
 છે અશુર પક્ષની સર્વે જાણે, તેને શા ઉત્તર દીજો.
 હેમ્ય દાટતે કહે હમયંતી, અપવાદ લીધો એવો;

હાં હાં બાધજી હાર તમારો, લીધા છે મેં દેવો. ૧૬૦
 ન ઘટે રાજમાતાજી તમને, દુઃખ દેવું ધેર રાખી;
 અમો ન હોઈ ચોરી કરનારાં, છઉં જશનાં અલિલાખી.
 ધંદુમતી કહે આપે છુટશે, શો શોહોર કરવો કાલો;
 માળા મારી દરમાં સુકો, જો જશ હોયે બહો. ૧૬૪
 સેવક સખીયો એમ કહે છે, એણીએ માળા લીધી;
 મારો બાધો તાણો પછાડો, અપળા આકળી કીધો.

(વલણ.)

કીધી એ નિઃએ ચોરટી, રાજમાતાએ જણાવી રીશ રે;
 દમયંતી દુઃખ પામી ઘણું, પછે સમર્પા શ્રી જુગદીશ રે. ૧૬૮

કડવું ૪૫—દમયંતીની પ્રાર્થના.

(રાગ માર.)

હો! હરિ સત્યતણા સંધાતી, હરિ હું કહીયે નથી સમાતી;
 હરિ મારે કાણુ જન્મનાં કરતુ, પ્રભુ ચોરી થકી શું નરતું ?
 હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ જુઓ હું રાંકડી રહામું;
 હરિ તમે ગ્રાહથી ગજ સુકાવ્યો, તો હું ઉપર શો રોષ આવ્યો. ૧૭૨
 હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમે છો વિપત સમેના વીર;
 હરિ તમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમે અનાથબંધુ કહાવો.
 હરિ હું હરખે હણાઈ, હરિ હું ચોરટીમાં ગણાઈ;
 હરિ હું કેહેની ને કાણુતણી, હરિ જુઓ હું રાંકડી બણી. ૧૭૬
 હરિ હું તારી સેવા ચૂકી, તો નજે વનમાં મૂકી;
 હરિ મેં વિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે.

હરિ મેં શિવ ન પૂજ્યા જળે, તો શું રોતી મૂઢી નળે;
હરિ દોહેલે ઉદર બરવું, હરિ મુજને ધટે છે મરવું. ૧૮૦

હરિ હું બરતારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માંડી;
હરિ મેં કાણુ પાતક કીધાં, હરિ મેં સાધુને મેણું દીધાં.
હરિ મેં રાખ્યું હોય સત્ય, જો વહાલા હોયે નળપત્ય;
મારા કાટિક છે અવગુણ, પણ તમે તો છો રે નિપૂણ. ૧૮૪

અપરાધ સર્વ વિસારી, ચઢો વિકૃતા બ્હારે મારી;
જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણુ મારો હું તજશ.
એવું દહીને આંખે બર્ચું જળ, અમો અમળા તણું શું બળ;
એવું મનમાં ધર્યું ધ્યાન, સતીની વારે ચઢ્યા ભગવાન. ૧૮૮

અંતરજામીએ બુધ દીધી, સતીએ આંખ રાતડી કીધી;
કહે માશીને કરી કોધ, ફરી કરો હારની શોધ.
સાક્ષી સૂરજ વિષ્ણુ ને વાય, જો મેં કીધો હોય અન્યાય;
બાધ હાર તમારો જડજો, સેનારો ફાટી પડજો. ૧૯૨

એવું કહેતામાં કળિજીગ નાઠો, ત્યારે તડાક તોડલો ફાટયો;
મહિ થકો પડ્યો નીસરી હાર, સતીને ત્રુકયાં વિશ્વાધાર.
અંતરિક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હાર તણો વરસાદ;
એક એકે એકાં મોતી, રાજમાતા ટમટમ જેતી. ૧૯૬

પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે;
બાધ તું છે મોટી સાધ, મારો ક્ષમા કરો અપરાધ.
ઈંદુમતી થઈ ઓશીયાળી, મુખકું ન દેખાડે વાળી.

(વલણ.)

વાળિ મુખ દેખાડે નહીં, એમ સત્ય સતીનું રહ્યું; ૨૦૦
મહદશ કહે છે ધર્મને, પછે વિદર્ભ દેશમાં શું થયું રે.

કડવાં પરમાંથી—સુદેવની ટેહેલ.

(રાગ આશાવરી.)

સુદેવને તેડી સ્તુતિ કીધી, આંસુ નયણે ઢાળી રે;
 નૈષધનાથને કાણુ મેળવે, હો ગુરુજી તમ ટાળી રે.
 જન્મનાં તમે છો હેતસ્વી, કારજ મનથી કરવું રે;
 ન ખટે કથાની વાટ જોવી, શોધવા નીસરવું રે. ૨૦૪

ધીરજ આપી નૈષધનારને, વેષ નાનાવિધ ધરતો રે;
 દમયંતીએ શીખવ્યો હીંડે, ટેહેલ સધળે કરતો રે.
 રથે બેઠો ૫૨ે મુનિવર, સેવક સેવા કરે રે;
 જ્યાં ગામ આવે ત્યાં કળા પાડી, વેષ ટેહેલીયાનો ધરે રે. ૨૦૮

દોઢ માસ ગયો અટણુ કરતાં, આવ્યો અયોધ્યા માંય રે;
 સભામાંહે ટેહેલ નાંખી, જ્યાં બેઠો ઋતુપર્ણી રામ રે.
 અલબ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ, પરિત્યાજ તેનો કાધો રે;
 ધર્મધારિંધર ધિક્ક તુજને, ફરી તપાસ ન લીધો રે. ૨૧૨

૨૩ે રતનું જાત ન થાયે, જાત નીવડી નેટ રે;
 વિલપે છે વસ્તુ વોહારતીઆ વિના, કાં બરે પરધેર પેટ રે.
 કુળ લગવ્યું કરમી માણુસે, કિર્તિ કીધી અંખી રે;
 જાની પુરૂષ વિચારી જોજો, ટેહેલ સુદેવે નાંખી રે. ૨૧૬

સભા સહુ વિરમે થઇ કાંઈ, ટેહેલ છે મર્માળી રે;
 ગેહેલીયો ટેહેલીયો ફરીને દહાડયો, કોઇ ઉત્તર નાપે વાળી રે.
 સુદેવ મયો હયજાળામધ્યે, ટેહેલ નાંખી તેણે કાર રે;
 મહિલાનાં કહાવ્યાં વચન સુણીને, બાહુક નિસર્યો બહાર રે. ૨૨૦

કદરજ કાયા કામળ હોડી, કરમાંહે ખરેરો રે;
 પ્રગટ ખારે ખંખારીને બોલ્યો, તીખો ને તરેરો રે.

- કારમો સરખો કપોળ ચડાવે, ઠુંકડા કર નચાવે રે;
નાસિકાએ સડકા તાણે ને, નચણાં મચમચાવે રે. ૨૨૪
- ભારે વચન કહ્યાં તે બ્રાહ્મણ, નીસર્યો મેણાં દેવા રે;
વસ્તુને વિપત તો વોહોરતીઓ, કરતો હશે પરધેર સેવા રે.
વોહોર્યું તે કાંઈ રત્ન જાણીને, કાચ થઈ નીવડ્યું રે;
તત્વરહિત માટે તજ્યું છે, નથી છૂટી પડ્યું રે. ૨૨૬
- તેહ મિત્રને તણ્યે જોહતું, મળવું મન વિના ઠાણું રે;
તે જીને પરહરીયે જોહતું, પિયુ કરતાં પેટ વહાણું રે.
વાંક નહિ હોયે વોહોરતીઆનો, રહ્યો હશે નિજ ધર્મે રે;
વસ્તુ વિપત પામતી હશે તે, પોતે પોતાને કર્મે રે. ૨૩૨
- ગૂઢ વચન કહી ઘોડારમાં, બાહુક જાળને બેઠો રે;
સુદેવ તો સાંસામાં પડ્યા, પ્રાણ વિચારમાં પેઠો રે,
એ બોલી તો નૈવધનાયની, હારદ અનાદૃત રે;
નળ જૂપ એને કેમ કહી માનું, રૂપે જીળે જૂત રે. ૨૩૬
- જહરબરણ કો રીસનું જાણું, ફરી ન જાય બોલાવ્યો રે;
પડોશીને પૂછી કહાડ્યું, ત્રણ વરસ થયાં આવ્યો રે.
રાજાએ પ્રીત કરીને રાખ્યો, અશ્વવિદ્યા કાંઈ જાણે રે;
પવિત્ર નૈવેદ્યને પાળે, વિજેગનું દુઃખ આણે રે. ૨૪૦
- એવું સાંભળી સુદેવ ચાલ્યો, આવ્યો વિદર્ભ દેશ રે;
વૈદર્ભી તવ આનંદ પામી, વિપ્ર પૂજ્યો વિશેષ રે. ૨૪૨

કડવું ૫૪—દમયંતીની તાલાવેલી.

(રાગ ગોડી.)

દમયંતી કહે દાસીને, સુણ સાધવી;
 છે વિપ્રનો વાયદો આજ, મહિલા માધવી;
 ઠેઠ ઋતુપર્ણ આવશે, સુણ સાધવી;
 જો હોશે નળ મહારાજ, મહિલા માધવી. ૨૪૬
 અવધ પહોંચી છે વનતણી, સુણ સાધવી;
 થયા ત્રણ સંવત્સર, મહિલા માધવી.
 એવડા અવિનય શ્યા વસ્યા, સુણ સાધવી;
 પ્રભુ ફરી ન તપાસ્યું ધર, મહિલા માધવી. ૨૫૦
 ન સંભાર્યો બાળક બાહુઆં, સુણ સાધવી;
 કંઠણ પુરપનાં મન, મહિલા માધવી.
 હું મોઢ જીવી જોઈ નહિ, સુણ સાધવી;
 વેઠ્યું હશે કેમ વન, મહિલા માધવી. ૨૫૪
 આ વાયસ બોલે બારણે, સુણ સાધવી;
 મન ઉપજે હરખ તરંગ, મહિલા માધવી.
 આજ ફરકે ડાખી આંખડી, સુણ સાધવી;
 વળી ફરકે ડાખું અંગ, મહિલા માધવી. ૨૫૮
 શું મનનો માન્યો આવશે, સુણ સાધવી;
 થાશે શુકન કેરાં ફળ, મહિલા માધવી.
 અવણે વધામણી સાંભળું, સુણ સાધવી;
 કો કહે પધાર્યો નળ, મહિલા માધવી. ૨૬૨
 વધ થાશે બેરી વિજેગનો, સુણ સાધવી;
 ગયો જડશે સંજોગ, મહિલા માધવી.
 વીરસેન સુત આવશે, સુણ સાધવી;

ત્યારે ટળશે સપળો રોગ, મહિલા માધવી.	૨૬૬
કો કહેશે આવી વધામણી, સુણ સાધવી;	
નથી આપવા સરખી વસ્ત, મહિલા માધવી.	
અર્પાંશ હાર હૃદયાતણો, સુણ સાધવી;	
પ્રણમીશ જોડીને હસ્ત, મહિલા માધવી.	૨૭૦
બારીયે ખેસી નીહાળીયે, સુણ સાધવી;	
એવે ઉડતી દીઠી રજ, મહિલા માધવી.	
આ રથ આવે છે ગરજતો, સુણ સાધવી;	
વળી શરકે ગગને ધ્વજ, મહિલા માધવી.	૨૭૪
ઓ પડધી પડે અશ્વચરણની, સુણ સાધવી;	
એ હાંકણીમાં છે વિચાર, મહિલા માધવી,	
ઓ પડોણો ઉચો ઉછળે, સુણ સાધવી;	
હોય નળમુખનો ટચકાર, મહિલા માધવી.	૨૭૮
રથ આવ્યો ગામને ગોવાદરે, સુણ સાધવી;	
હા હા હોય અયોધ્યાનૃપ, મહિલા માધવી.	
દીગ્રે સુદેવ મેલે લૂગડે, સુણ સાધવી;	
પણ હાંકણુહાર કરૂપ, મહિલા માધવી.	૨૮૨

(વલણ.)

કરૂપ ખેડણ રથતણો, ક્યમ કહીએ એ નળરાય રે;
અવસ્થા જોઈ ગામની, ઋતુપર્ણ દુઃખીયો થાય રે. ૨૮૪

કડવું ૫૮—નળની પરીક્ષા.

(રાગ સામગ્રી.)

બાહુકે દીર્ઘાં બાહુઆં, ઉલટયું અંતઃકર્ણુ; બાહુકે.
 દામણાં મારાં બાળકાંતે, દેખીને આવે મર્ણુ.
 કળજીએ કલ્યાંતજ કીધું, બાળક વરત્યાં મોસાળ; બાહુકે.
 કાણુ કૃત્ય મેં આગર્યો, તજી અમળા અંતરિયાળ. બાહુકે. ૨૮૮
 સંન્નેગસાગર ઉલટયો, નયણાં શ્રાવણુ સમાન; બાહુકે.
 આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન. બાહુકે.
 મળવાને તેડ્યાં મીઠડાં, કર લાંબા કીધા ધીશ્વ; બાહુકે.
 જળ્યાં ખીહીનાં બાળક તે, પાડે ચીસે ચીસ. બાહુકે. ૨૮૨
 દાસીએ ચાંખ્યાં હૃદય સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર; બાહુકે.
 રહેવા દે તારૂં રમાડવું બાહ, રૂએ છે રાજકુમાર. બાહુકે.
 બાહુક કહે બાળકને મને, સાંધ દેવાનો રનેહ; બાહુકે.
 નારે બાહડા બેટતાં થાયે, કાળી કુંવરની દેહ. બાહુકે. ૨૯૬
 છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તને મળવાનું કેમ મન; બાહુકે.
 શે દુઃખે થાએ છે મળગળો, રોતાં કુટશે લોચન. બાહુકે.
 બાહુક વળતો બોલીયો મારે, એવાં બાળકની જોડ; બાહુકે.
 આ દેખીને તે સાંભર્યા, થયું રમાડવાનું કોડ. બાહુકે. ૨૦૦
 દાસીયે કહ્યું દમયંતીને, બોલ્યા બાહુકની વાત; બાહુકે.
 બાઈ આશ્ચર્ય દીધું અતિધણું, કાળો કરે આંસુપાત. બાહુકે.
 દમયંતીયે પુછ્યું લીમકને, નળની પડે છે આંત; બાહુકે.
 આઘા હોય તો બાહુકને, પૂછું તેડી એકાંત. બાહુકે. ૩૦૪
 લીમક કહે સતી સુતા, તુને શું દેઉં શિક્ષા; બાહુકે.
 સુખે બોલાવો બાહુકીયાને, કરો નળની પરીક્ષા. બાહુકે.
 વૈદર્ભી આવ્યાં અંતઃપુરમાં, ન્યાં પોતાની મેડી; બાહુકે.
 આઘા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી. બાહુકે. ૩૦૮

શીઘ્ર આવી સાહેલડી, અંતરમાંહી ઉલ્લાસ;
 ઉઠો આહુકજી ઉતાવળા, દમયંતીની પાસ. આહુકે.
 રાયજી વળતો બોલિયો, હું છું દીન કંગાલ;
 વરવા સાથે વૈદર્ભીને, વાત કર્યાનું શું વહાલ. આહુકે. ૩૧૨
 સોમવદની સુંદરી, સારંગનયનિ સુગ્ગણ;
 વાત કરતાં અલ્પચર્ચા ભાગે, વાગે મોહનાં આણ. આહુકે.
 પરધર મહિં અમો નવ પેસું, સ્ત્રીનાં ચંચળ મન;
 સાધુ પુરપને સઘ પાડે, આવીને દે આલિંગન. આહુકે. ૩૧૬
 દાસીને તવ હારય આવ્યું, દૈવના કોતક જોય;
 વિશ્વમોહિનિ દમયંતી તે, આ બિયાને ક્યમ નહિ મોલ. આહુકે.
 ખેર ન ખાય કો કર તણાં, વિષરિત વપુનું વાન;
 એવાં ઉપર વળી કર્મ લડ્યાં, વળી રૂપનું અભિમાન. આહુકે. ૩૨૦
 બળાતકારે તેડ્યો આહુક, દાસી ચમ્પ બાહેધર;
 નીચી નાડે નળ ચાલ્યો, જ્યાં ગૃહીણીનું ધર, આહુકે.
 જતાં કહે છે કિંકરિને, અલ્પચર્ચાને છે ધાત;
 વૈદર્ભી વિકારે ભરી, મને વશ કરવાની વાત. આહુકે. ૩૨૪
 માધવી કહે બોલ્ય વિચારી, કોણુ ભાગે છે ધર્મ;
 વૈદર્ભી તને ક્યમ નહિ વરે, કરે અગ્નિકર્મ. આહુકે.
 નથી આશ્ચર્ય ગયા તણે, કહી બીડાબ્યાં કપાટ;
 દાસીયે દેખાડી આંખડો, સારે ચાલ્યો પાધરી વાટ. આહુકે. ૩૨૮
 આહુકને ખારણે ખેસાર્યો, ઢાળી રૂપાનો બાજક;
 દમયંતી ઉમરા ઉપર ખેડી, આકું ધરી અંતરપટ. આહુકે.
 આહુકે ખુખારે આળસ મોડે, માંડ્યાં વિષયીનાં ચિહ્ન;
 ચિત્ત મળ્યું ત્યાં ચક્ર કશોરે, જો નથી બિન્ના બિન્ન. આહુકે. ૩૩૨
 (ઉચલો.)

જો નથી બિન્નાબિન્ન તો, મધ્યે અંતરપટ કશું;
 નહિ ખોલો જો મન મૂકી, તો અમો ઉઠીને જશું. ૩૩૪

મદાલસા ને ઋતુધ્વજ.

(રાગ પરજીયાની દેશી.)

પિતાજીકેરાં વચન સુણીને, પુત્ર પડિયો ભોમ;
કુંવર પાસે અશ્વ હતો, તે ઉડી ચાલ્યો વ્યોમ.
અચેતન થયો ઋતુધ્વજ, સ્તરીરે વાધ્યું શીત;
કાષ્ટવત્ કાયા થઇ રે, બ્રહ્માણ્ડ ચડિયું ચિત્ત. ૩૩૮

ચિત્તભ્રમ થયો કુંવર, ભીતર જ્વાલા લાગી;
હા હા નારી કરતો ઉઠ્યો, મૂર્છા હતી તે ભાગી.
મુગ્ધ વહોણાં મસ્તકે, રેણુથી ભરાતા કેશ;
કામની કામની કરતો ખાચે, ધરમાં કરતો પ્રવેશ. ૩૪૨

મેડી અટારી ને ગોખ જોયાં, સૂતી દીડી સેજ;
શું હાસ્ય કરી સંતાયાં નારી, ખોસો માણું હેજ.
એમ ન ઠીજે હો એમ ન ઠીજે, મદાલસા મુજ સમ;
જેમ ચક્ષાવો તેમ ચાલું, જે પડે મુજને ગમ. ૩૪૬

કંથને કાં કકળાવો કામની, તમે મુને બાણું વહાલાં;
એમ કહીને રૌવા લાગ્યો, વળી જીવે ખુણાખંચાળા.
દાસી કહે સ્વામી શું ખોળો, એપર રૂઠયા શ્રી ભગવાન;
આપણું ધર ઉદવસ્ત કરી, રાણીએ વસાવ્યું સ્મશાન. ૩૫૦

તે તો હાથ કદિ ન આવે, જો ઉપાય ઠીજે લાખ;
કનકવરણી કાયા જેની, બાળીને ઠીધી રાખ.
એવો બોલ તે દાસી કરે, સ્વામીથી કેમ સંખાય;
તેમનો તેમ ઉઘાડે મસ્તક, સ્મશાન બણી તે જાય. ૩૫૪

આવીને ઉભો રહ્યો જ્યાં, રામાની રાખેડી;
મર્દાક્ષિણી તે પૂઠે કરતો, પોતાના બેઉ કર જોડી.

શું ભાગિનીજ બસમ થયાં છે, સમ વિસરજો દંડ;
 મારા સમ જો બોલો નહિને, દેહ કરીશ જત ખંડ. ૩૫૮
 દહાડી સાદ કઈ હું તમને, તમે શેં મુને નથી કરતાં;
 હો કાકીલાનાદી વિચારજો, હું મુને છડું તું મરતાં.
 એમ શું કરો છો છાકરવાદી, પાણી પાઓ પ્રેમદા;
 ઉઠો વહેલાં ઉઠો વહેલાં, પતિની જાણી આપદા. ૩૬૨
 મન વ્યાકુળ તે કાંઈ ન જાણે, બોલે ઘેલાં ઘેલાં;
 તાઈ મૃત્યુ કેમ થયું રે, હું થયો ન તુથી પહેલાં.
 બન્નો હાથથી ઉસરડીને, રાખોડીનો ઢગલો કીધો;
 પામરીમાં ગાંસડો બાંધી, મસ્તક ઉપર લીધો. ૩૬૬
 પછે દેશમાં ફરવા લાગ્યો, અમથો બારેવાટ;
 રમે કો વળી એને મારે, રાજ મન ઉઘ્યાટ.
 માત પિતા એ પુઠે શરે, કહે કુંવર પાછો આવ;
 દારણુ વનમાં પરવર્યો જોતાં, પર્વત ગુફા ને વાવ. ૩૭૦
 વિકટ વાટે આશતાં, પૂઠે ધાર્યા રાજ રાણી;
 ઋતુધ્વજ પાછો નવ દીડો, જોનો પ્રેમદામાં છે પ્રાણી.
 તટ આવ્યું ત્યાં ગંગા કેડે, બેઠો રાજકુમાર;
 બજન મુખે ભાગિનીનું, નયણે તે જલની ધાર. ૩૭૪

(વલણ.)

કરે નયણે અશ્રુ ધણી, ખ્યાન નારીનું તે ધરે રે;
 પછે માત પિતા ત્યાં આવી જાળ્યાં, ને કાલાવાલા કષ્ટ પેર કરે રે. ૩૭૬

ઝડતુધ્વજનો અચળ પ્રેમ.

(રાગ મારૂ, સૌરઠીની ચોપાદ.)

ઝડતુધ્વજ તે ખોલ્યો વાણી, આંખડીએ ભરીને પાણી;
ધેર આવું શું સુખ જાણી, હાય મોઘ મદાલસા રાણી.
કરશે શી સગાઈ વખાણી, આવું અળળાને આપને આણી;
જો દઢ હોય પુરૂષપુરાણી, તો યે ન મળે મદાલસા રાણી. ૩૮૦

તેનું સુખ જીવે જે પ્રાણી, કેમ વિખાણું મમ ધણિયાણી;
માયા કેમ જાય બૂલાણી, પીલાય છે દુઃખની ધાણી.
માટે આશા મેલો મારી, મારી શી સગાઈ સંભારી;
હાંથી ઉઠીશ વાત નિરધારી, જ્યારે ખોલે મદાલસા નારી. ૩૮૪

મેં તો પૂજ્યા નથી મોરારી, તે વાત તો મન વિચારી;
જો સેવ્યા હોય ઉમયા ધારી, કેમ મરે ગાંધર્વકુમારી.
માત પિતા ન રાખો વારી, અમો જોગી તમે સંસારી;
જો આવે ઉઠાડવા ત્રિપુરારી, તો યે હું નવ જાડું હારી. ૩૮૮

તમે મન માને તેમ કરજો, મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમને વરજ્યો;
અભાગિયો હું તમે પેટ સરજ્યો, એવું જાણીને પાછા શરજો.
નિશ્ચયે હું થયો જોગદ, કાં ખપ કરો છો ફેકદ;
જે વાટે હું હુંટાયો, તે વાટનો શોધ કમ પાયો. ૩૯૨

સર્વે થયું મારે નિકંદન, હું તો છઠું ભાયેગ મંદ;
મેં તો સગાઈ તમારી તોડી, તે માટે ચોળા મેં રાખોડી.
ત્યારે ખોલ્યાં છે આવડી, મુને ક્યાં સેકે છે આવડી;
વહુઆર સર્વની મરે, પણ તારી પેટે કોઈ ના કરે. ૩૯૬

મારૂં કહ્યું કુંવરજી કરો, મારા સમ તમે પાછા શરો;
ભાવ સગાઈ તો દાંધ નાખો, એમ તરછોડી શી નાખો.

કહ્યું નવ માન્યું લવલેશ, કુંવરને મન વાધ્યો કલેશ;
 એવો વિચાર માતતાતે કહ્યો, તવ કુંવર ત્યાંથી નાસી ગયો. ૪૦૦
 વૃદ્ધ પડ્યાં પૃથ્વીએ ટળવળી, અયોધ્યા આત્માં કળકળી;
 વહુ દીકરાનું દુઃખજ છાંડિયું, શત્રુજીતે રાજ્યાસન માંડિયું.
 એ કથા તો એટલેથી રહી, ઋતુધ્વજની શી ગત થઈ;
 માખાપની માયા તે છાંડી, ખેડો ગંગાતટે તપ માંડી. ૪૦૪
 નારીની ભરમ હેઠે પાશરી, મુખે મદાલસા સુંદરી;
 માથે જટા તડકે બળતો, નાથ નારી સારૂ ટળવળતો.
 મૂખ વિકાસી કરે બહુ નાદ, કરતો મદાલસાને સાદ;
 રાધ રાધ કર્યો રાતાં ચક્ષુ, થયો દુર્જલ નવ પામે ભક્ષ. ૪૦૮
 મૂખે ઠાઠું વાધીયું, તરણિ કાળે તન સંતપિયું;
 મનમાં મદાલસા તણા છે સાંસો, કાયા થઇ સ્થામ જપતપ ત્યાં વાસો.

(વલ્લભ.)

મદાલસાનું રમરણ હવું, એ કથા એટલેથી રહી રે;
 વાર લાગી વીરને પછે, નાગને ચિંતા થઇ સહી રે. ૪૧૨

મદાલસાનો મેળાપ.

(રાગ રામગ્રી દેશી.)

કર જોડી કુંવર વદે, મુને વિદાયજ કીજે;
 અમો જોગીને ભોગ ધટે નહિ, તે માટે આશા દીજે.
 અરજક વળતું ખોલીઆ, મનમમતી વસ્તુ માગે;
 લજ્જા મનથી પરહરી, શૂન માંચથી જાગે. ૪૧૬

- ઝડતુધવજ વળતું બોલીઓ, તમે સાંભળોની રાય;
મારે જે કંઈ માગવું, તે ઇંદ્રથી ન અપાય.
રાજસુખ સહુ પરહર્યું, ને થયો નિયોગે વેરાગી;
જોગીને શું માગવું રે, મેં લક્ષ્મી પરિત્યાગી. ૪૨૦
- નાગ કહે એમ ના કીજે, મુજ ઘેરથી પાછા જાઓ;
ઘટિત હોય તે માગીએ, રાય જે થકી સુખી થાઓ.
ત્યારે મન માન્યું ભૂપતિનું, માયું છું હવે પ્રાણી;
ખચીત વાત એ આપશે, મદાલસા મુજ રાણી. ૪૨૪
- બોલ બોલી ગળે પાછો, ખરે નયણે અશ્રુધાર;
સુવર્ણની સાંકળ જેવી, નાખવી પૂરવાર.
તે માગ કહેતાં રહે નહિ, બોલ્યો તે તો વળતો;
કાણે જોયું કાણે સાંભળ્યું, પછે બોલ્યો તે ગળગળતો. ૪૨૮
- અણુઘટતું માયું છડું, જો કહો છો સહુ કાષ્ઠ;
જીવતી કરી આપો મુને રે, મદાલસા જે મોઢું.
નાગ કહે શું માગિયું, એક મદાલસા નાર;
નવ નવી કન્યા કોમળો, આણી આપું હજાર. ૪૩૨
- ઓ પેલી ઝોરડી વિષે, જઈ બહો નૌતમ નેક;
પ્રેમ હશે તો બોલશે, મદાલસા વાયેક.
સુણી રાય આબ્યો ડગમગતો, ઝોરડા લગી ચાલી;
હાંક મારી હો પ્રેમદા, બેઠો કમાડ તે ઝાલી. ૪૩૬
- અન્યોઅન્ય નૌતમ વિલાસે, વાણી થકી અતિ લાડો;
અન્યોઅન્ય પ્રીત બહાર પડતાં, ફાટયાં બેઠ કમાડો.
ઝોરડી ઉઘડી ગઈ ને, બરાયાં ભોયન્ન;
સામસામાં વધ્યાં બન્યો, થયાં મન પ્રસન્ન. ૪૪૦
- વળગ્યો તે વણ્ટે નહિ, સ્નેહની અતિ કહાણી;
નાગ સર્વે હરખિયા, પ્રીતિ સ્નેહ પરસ્પર જાણી.

(વલણ.)

વાદે વધા તે વાદ સહુ, ને મળ્યાં નર ને નાર રે;
સુખ પામ્યા સંસારનું, હવે જાય અયોધ્યા કુમાર રે. ૪૪૪

નરસિંહ મહેતાની મોસાળાની તૈયારી.

(રાગ ધનાશ્રી.)

ખોખસે પંડયે પત્રજ આપ્યું, મેહેતાજીને હાથજી;
વધામણી કાગળમાં વાંચી, સમયાં વૈકુંઠનાથજી.
મામેરૂં પુત્રીને કરવું, ધરમાં નથી ખોટા દામજી;
ત્રીકમજી તેવડમાં રહેજો, દ્રવ્ય તણું છે કામજી. ૪૪૮
ભોજન કરાવી દક્ષણા આપી, મેહેતો લાગ્યા પાયજી;
મોસાળું લખ અમો આવીશું, પંડયો કીધો વિદાયજી.
નરસિંહ મેહેતે ઘેર તેડાવ્યા, સગા તે વૈષ્ણવ સંતજી;
મોસાળું લેખ આપણે જાવું, છે કુંવરખાનનું સીમંતજી. ૪૫૨
જૂની વેશ્ય ને ધુંસરી વાંકી, સાંગી સોટા માંગીજી;
કોના તળાવા ને કોની પિંજણીઓ, બળદ આણ્યા બે માંગીજી.
મેહેતાજી મામેરે ચાલ્યા, સમયાં શ્રી જગદીશજી;
તથા સખીઓ સંગાથે ચાલી, વેરાગી દશ વીશજી. ૪૫૬
સંપુટ ત્રાંખાની દાખડીઓ, તેમાં બાળમુંકુંદજી;
કંઠે હાર કરીને રાખ્યા, હામોદર નંદનંદજી.
વેશ્યની પૂઠે કોથળો બાંધ્યો, માંહી ભર્યાં વાણંતજી;
માંહડી એક ગોપીચંદનની, તુળસી કાષ્ઠ પવિત્રજી. ૪૬૦
મોસાળાની સામગ્રીમાં, લિલક ને તુળસીમાળજી;
નરસૈયાને નિર્ભય છે જો, ભોમવરો ગોપાળજી.

બળહીણા બળદો શું હોડે, ઠેભે વૈષ્ણવ સાથજી;
 સોર પાડે ને ઢાળ ચઢાવે, જે જે વૈકુંઠનાથજી. ૪૬૪
 એક બળદ મળિયો થઇ બેસે, આખરો તાણી નાથજી;
 પડ્યાને પુંછ મહી ઉઠાડે, કૌતક કોટી થાયજી.
 સાલે સાલ જૂજવા દીસે, રથ તથા બહુ વકજી;
 સાંગીનો બહુ શબ્દજ ઉઠે, ચૂચવે છે બહુ ચકજી. ૪૬૯
 ચડે બેસે ને વળી ઉતરે, લે રામકૃષ્ણનું નામજી;
 મધ્યાહ્ને મહેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું ઉના મામજી.
 શું જાણે વૈષ્ણવનો મહિમા, વિષયી પુરના લોકજી;
 કોઠ પોહોંતા કુંવરવહુનાં, મામેઈ છે રોકજી. ૪૭૨

(વલ્લભ.)

રોક મામેઈ મહેતો લાભ્યા, જીઓ વૈષ્ણવની વસાત રે;
 અકેહી માળા આપશે તો, પહેરશે નાગરી નાત રે. ૪૭૪

મહેતાજી અને કુંવરબાઈ.

(રાગ માર.)

સુષ્ણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાધ, આવે બેઠ્યા બંને વેરાધ;
 મળ્યો જમાઇ જમાઇનો બાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.
 કપટે બેટી પાછા ખસે, જોઇ જોઇ સામગ્રીને હસે;
 ઉતરવા ધર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચડ મચ્છર વિરોધ. ૪૭૮
 ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળિયાંનું નહિ નામ;
 કાણું છાજ ને જૂની વળી, ભીંતો દોઢજ બેવડી વળી.
 ઝાઝા માંકણ ઝાઝા જીઆ, ત્યાં મહેતાના ઉતારા હુઆ;

વેવાઇ ગયા ઊતારો કરી, બોલે હસણી નાલ નાગરી. ૪૮૨
 કુંવર વહુનો વૈષ્ણવ આપ, દર્શન કરીને ખોઇએ પાપ;
 મેહેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
 મન વિના મેહેતાને નમે, સારું થયું જે આવ્યા તમે;
 માંહેમાંહે કહે સુંદરી, મેહેતો દીઠે દીઠા હરિ. ૪૮૬

જીઓ સાથ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર તૂંકડો;
 કુંવર વહુનું બાગ્યું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.
 જીઓ બળદ મેહેતાજી તણા, બગાઇઓ શબ્દ કરે છે બણા;
 વળાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાલમાં રહેશે રંગ. ૪૮૭

આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળનાં જોડાં બાંધ્યાં પટકે;
 તુળસી કાજતણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
 છાબમાં તુળસીદળ મુકશે, ઉભો રહીને શબ્દ ફૂંકશે;
 વેરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પૂરું થાશે. ૪૮૮

એમ નાગરી કૌતક કરે, ટાળ કરીને પાછી ફરે;
 કુંવરબાઇએ જાણી વાત, મોસાળું લઇ આવ્યા તાત.
 ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણુદી મર્મે હસી;
 દૂર થકી દીઠી દીકરી, મેહેતાએ સમયાં શ્રીહરિ. ૪૮૯

અન્યોઅન્યે નયણાં ભરી, ભેટયાં બેઠાં આદર કરી;
 મેહેતે મસ્તક મુકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂજી વાત.
 કુંવરબાઇ કહો કુશળ ક્ષેમ, સાસરીયાં કાંઈ આણે છે પ્રેમ;
 રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરિ. ૫૦૨

કુંવરબાઇ બોલી વિનાંત, મોસાળું કાંઈ લાવ્યા નથી;
 નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
 નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
 નિર્ધનને કોઇ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે. ૫૦૬
 ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંથી ગણાય તેહ;

ભોલે બોલાવે દુર્જન કહી, એથી માહું કાંઈ જીજ્ઞું નહિ.
 પિતાજી કાંઈ ઉદ્યમ ન કરો, ધનનો નવ રાખો સંધરો;
 આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ. ૫૧૦
 નથી સાવ્યા કંકુની પડી, નથી સાવ્યા મોડ નાકાજીડી;
 નથી માટલી ચોળી ને ધાટ, એમ શું આવ્યા બારોવાટ.
 કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શે ન મોજી મરતે માત;
 માતા વિના મુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર. ૫૧૪
 જે બાળકની માતા મધ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી;
 જેવું આશ્રયતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેત.
 સુરભી મરતાં જેવું વગ્ગ, જળ વિષુ જેવું તલપે મચ્છ;
 ટાળા વહોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી. ૫૧૮
 લવણ વિના જેવું શીકું અમ, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
 કાકી વિના જેવું ભોયન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
 ઘડો ફૂટે રંજે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
 ગોળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના મુનો સંસાર. ૫૨૨
 શિદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચપચાસ;
 અંધ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ.
 ન હોય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહીને શાઈ દીકરી;
 મેહેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ. ૫૨૬

કૃષ્ણભગવાન દામોદર દોશી.

(રાગ પ્રભાતિલ.)

ઉઘડકી ઉઠિયો, વેગે વૈકુંઠપતિ, ગરૂડ ક્યાં ગરૂડ ક્યાં વદત વાણી;
આત્મ ચતુરાં, ચતુર્ભુજ ભણે ભામિની, નષ્ટ નામરે મારી ગત જાણી. ઉ.
નરસૈયો નાગરો, ભક્ત તે માહરો, છાપ ભરો તેહની શીઘ્ર યાઓ;
જન ધણા હઠ કરે, ગયા વિના નવ સરે, રિદ્ધ સિદ્ધિ ભેષ સખી જાઓ. ઉ.૫૩૦
હાથ હેમ સાંકળાં, નંગ અહુ નિમળાં, શુભ શણગાર જમ અંગ સારો;
રીત ને બાલ્ય, શૈકડ રખે ત્રિસરો, દીન થઈ કરગરે દાસ મારો. ઉ.
ચીર ચરણાં ધણાં, હોય ચતુરે વણ્યાં, અધિક એક એકથી અમૂલ્ય જાણો;
સ્વપ્ને કો નવ પડે, નામ કો નવ જડે, અંગ આજસ તજ એહ આણો. ઉ.૫૩૪
ઇંદ્ર છાહ્યા જેનો, પાર પામે નહિ, માગે મુખ જોલતાં વદત વાણી;
નાથ લક્ષ્મીતણો, એણી પેર આવિયો, અગણિત માંહી સંગ આણી. ૫૩૬

(રાગ માર.)

ભક્ત નરસિંહનું દુઃખ જાણી રે, ઉઠી ધાયા પુરૂષપુરુષી રે;
થાય શેઠ તે સારંગપાણિ રે, સાથે લક્ષ્મી થયા શેઠાણી રે.
નંદ સુનંદ ગરૂડ સાથે રે, વચ્ચે ગાંઠીઓ તેને માથે રે;
રથે બેઠા શ્રી ગોપાળ રે, ધમકે ધોરી ને ધુધરમાળ રે. ૫૪૦
ભેડે આજખ્યા નહિ જગદિશ રે, સાથે વાણોતર દશ વીશ રે;
સર્વે જોઈ જોઈ વિરમય થાય રે, પ્રભુ આવ્યા મંડપ માંય રે.
છડીદારે વાડ મુકાવી રે, નાગરી નાત જોવાને આવી રે;
આ વેહેવારિયો કોઈ આવ્યો રે, સાથે માંસડીઓ ધણી લાવ્યો રે. ૫૪૪
કોઈ જાણે ન ત્રિભુવન ભૂપ રે, વહાલે લીધું વણિકનું રૂપ રે;
રથ ઉપરથી ઉતર્યા રે, હુરિ સભામાંહી સાંચ્યા રે.

પટદશને ખોલ્યો ન લાધે રે, જોને ઉમયાવર આરાધે રે;
 ન જડે ધ્યાને દાને બહુ જાગે રે, તે હુરિ અણુવાણે પાગે રે. ૫૪૮
 જે ચૈદ લોકનો મહારાજ રે, મેહેતા માટે થયા બનજ રે;
 વાધો શોભે કેશ્વર છાંટે રે, બાંધી પાંધડી અવળે આંટે રે.
 એને કુંડળ હીરે જડિયાં રે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણે અડિયાં રે;
 એક લેખણુ કાને ખોંશી રે, નામ ધર્યું છે દામોદર દોશી રે. ૫૪૯
 શીશુ જામા ને પટકા બારે રે, હુરિ હળવે હળવે પધારે રે;
 બાંધે પછેડી ઝોઢી નાથે રે, બેડ છેડા ગ્રહા છે હાથે રે.
 વીટી વેદ દશે આંગળીએ રે, સાદાં મોજાં પહેયાં સામળિએ રે;
 ધણા વાણોતર છે સાથે રે, કાણે ઝોળા ગ્રહા છે હાથે રે. ૫૫૦
 ધણા સેવક સેવામાં સજ રે, ઉદ્ધવના હાથમાં મજ રે;
 પ્રભુ પુઠે કમળા રાણી રે, સભા મોઢી જોઇ શેઠાણીરે.
 ઉતર્ધા નાગરીઓનાં અભિમાન રે, જાણે ઉગ્યા શશિચર બાણ રે;
 બહુ બાલ ભમરે રૂડી રાજે રે, રતનજડિત રાખડી છાજે રે. ૫૫૦
 વિશ્વાળ ભોચન ચંચળ ચાલે રે, કે શું ખંજન પડયાં ગાલે રે;
 છે અધર ખિંબ પરવાળાં રે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિશાળાં રે.
 બાળુબંધ મળુબંધ માળ રે, નાકવેસર ઝાઝમાળ રે;
 કટિ ધમકે કુદ્ર ધંટાળી રે, પહેરણુ ચંપકવણ્ણી સાડી રે. ૫૫૪
 ઝમકે આંઝર ઉજવળ પાગે રે, વિંધુવા અણુવટ બહુ વાગે રે;
 જડાવ ચૂડો કાંકણ ખળકાવે રે, મામા મેહેતી રૂપે આવે રે.
 મોઢી સભા લક્ષ્મીને નિરખી રે, દેવી દીડી વાણિયણુ સરખી રે;
 લલિતા વિશાખાબે ખવાસી રે, છે ભક્તિ મુક્તિ ચારે દાસી રે. ૫૫૮
 બાવ્યા સળેડે દેવાધિદેવ રે, મેહેતે હુરિ ઝોળખ્યા તતખેવ રે;
 બલે બાવ્યા શેઠ સામળિયા રે, મેહેતો માધવજી શું મળિયા રે.
 મળતાં બોલ્યા મુંદરશ્યામ રે, મારું પ્રકટ ન લેશો નામ રે;
 રખે વાત અમારી ચરચો રે, તમારે જે જોઇએ તે ખરચો રે. ૫૭૨

કુંવરચાર્દના પૂરો કોડ રે, એમ કહી બેઠા રણછોડ રે;
 પછે સમા સહુ સાંભળતાં રે, હરિ વચન બોલ્યા છે વળતારે.
 જાઓ શેઠાણી દુઃખ કાપો રે, કુંવરચાર્દને હલિયાશું ચાંપો રે;
 એવું કહેતામા કમળા હોંઝાં રે, કુંવરચાર્દને હલિયાશું બીઝાં રે. ૫૭૬
 મારી મીઠી ન ભરીએ આંસુ રે, તેડો ક્યાં છે તમારી સાસુ રે;
 મળી નાગરીઓ સેં બેચાર રે, જોષ રૂપ મેલ્યો અહંકાર રે.
 વેવાણુ કમળાને એમ પૂછે રે, મેહેતા સાથે સગપણુ શું છે રે;
 કોકિલા સ્વરે અમૃતવાણી રે, ત્યારે હસીને બોલ્યાં શેઠાણી રે. ૫૮૦
 વેવાણુ તમેએ શું નવજાણ્યા રે, તમે પાછાણુ ને અમે વાણ્યા રે;
 વેપાર દોશીનો ઘેર કોઠી રે, અમારે આય નરસૈયાની મોટી રે.
 અમે ધન મેહેતાજીનું લીજે રે, વેપાર કાપડનો ઠીજે રે;
 અમે આવ્યાં મોસાણું કરવા રે, ઠાલી છાજ સોનૈએ ભરવા રે. ૫૮૪
 મેહેતે જો જો વજ્ર મંગાવ્યાં રે, અમે લખ્યા પ્રમાણુ લાવ્યાં રે;
 એવું કહીને બેઠાં શેઠાણી રે, સહુ નાગરી શ્વાસે બરાણી રે.
 તેજા શ્રીરંગ મેહેતો વેવાઈ રે, બાવે બેટયા શ્રી જહુરાઈ રે;
 ત્યારે વિસ્મય થયા સહુ નાગર રે, છાજ ભરી તે કરંજાસાગર રે. ૫૮૮
 મેહેતાને કહે વનમાળી રે, કરો પેહેરામણી સંભાળી રે.

(વલણુ.)

સંભાળી કરો પહેરામણી, એવું કહે સુંદરશ્યામ રે;
 વળી ઘટે તે માગજો, અમે વાણીતર સરખું કામ રે.

૫૯૧

કૃષ્ણનું કપટ.

(રાગ ગોડી, મલ્હાર.)

પેટીમાંથી કહે કુંવર, શું બોલો છો વ્યંગ, ગુરુ.
 તમને હસવું થાય છે, મને અભિ લાગ્યો અંગ. ગુરુ.
 ખીજે હામે કૌતુક ઠીજે, જ્યાં હોય હરયાનો હાર; ગુરુ.
 વિલંબ થાશે એક પલકનો, મારો જીવ જશો નિર્ધાર. ગુરુ. ૫૯૫
 જુદપણું શું હવડાં આવ્યું, મુખે નથી બોલતા શુકાચાર્ય; ગુરુ.
 વ્હાલા થઇને વેર વાટો છો, રખે કરતા કૃષ્ણનું કાર્ય. ગુરુ.
 તમને સમ છે શ્રદ્ધા જૈનના, જો ન ઉધાડો દાર; ગુરુ.
 તમારા સમ જો અંત આવશે, હવે હું મુવો નિર્ધાર. ગુરુ. ૫૯૬
 બહીરખણું શું હવણું આવ્યું, જે નથી સંભળતા વાણ; ગુરુ.
 જો ન કાઠો મુજને આ સંકટથી, તમને માતપિતાની આણ. ગુરુ.
 શીત આપ્યું શરીરે મહારે, કંઠે પડિયો શોષ; ગુરુ.
 મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા, હવે જવું પડ્યું જમભોક્. ગુરુ. ૬૦૩
 અંજુજ મહિ બંધાય મધુકર, પેસે જાણી વિશ્વાસ; ગુરુ.
 તેમ પેટીમાં હું પેટો છું, આણી તમ મર આશ. ગુરુ.
 ધરમાં આણી ધાત ન ઠીજે, જ્યારે બોલે મુકયું શીશ; ગુરુ.
 જે પોતાના તેને દુઃખ દેતાં, વળી દુભાશે જગદીશ. ગુરુ. ૬૦૭
 જુગુપિતામહઃ હું પુત્ર તમારો, હવે નિશ્ચય જશો પ્રાણ; ગુરુ.
 મારી માતા ટળવળીને મરશે, બેદરે દુઃખનાં બાણ. ગુરુ.

(વસણ.)

બેદરે બાણ ને પ્રાણ તજશે, માતા તે નિશ્ચય મરે રે;
 અઠળાયો અહિભોચન પછે, અવિનાશી વાણી ઓચરે રે. ૬૧૧

કૃષ્ણ અને અહિલોચન.

(રાગ સામેરી, મા૩.)

દુરીજનની દીનત્વ વાણી સુણી, વળતા બોલ્યા ત્રિભોવન ધણી;
 મુકો બહાર નીસર્યાનો કોક, હું તે જડપતિ શ્રીરથુછોક.
 તારી માએ રાખ્યો હતો વારી, તોય શે' ન લહી માયા મારી;
 મેં તો રૂપ ઋષિનું લીધું, તુંને મારવાનું કારણ કીધું. ૬૧૫
 પેહેલા જાણ્યો મેં તું બળીયો, માટે મારગમાં આવી મળીયો;
 જો હોય પૂર્વ જન્મનું પાપ, તો મુકીએ સાણસે સહાયો સાપ.
 હવે તો તમે તે મને શું કરશો, અકળાઈ આફણીએ મરણો;
 હું તો વેરી છઉં રે તારો, મેં અર્થ સાર્યો રે મારો. ૬૧૬

(ઢાળ.)

મારો અર્થ સાર્યો સર્વથા, આશા તે મુકો જીવની;
 એ વેરણ તારી તું જાણે, પેટી લાવ્યો શિવની.
 હું બ્રહ્મા ને વળી ભોળો, એ ત્રણ તું જાણુ એક;
 એમ વરદાનવાળા વિદ્યાર્યા, મેં તું સરખા અનેક. ૬૨૩
 એવાં વાયક સાંભળી વિશ્વંભરનાં, હૈડે લાવ્યો હુતાશન;
 ક્રોધ કરી કુંવર બોલ્યો, કૃષ્ણ પ્રત્યે વચન.
 ધિક્કાર જાણવ કુળને, ન્યાં તું સરખા ઉત્પત્ત;
 પણ કુળનો વાંક કરો નથી, શુંકું ભરવાડાનું અન્ન. ૬૨૭
 હાથ લાકડી ખાંધ કામળી, વૃંદાવન ચારી ગાય;
 ગતિ ક્યાંથી ગોવાળીયાને, હોદે નહિ દયાય.
 પશુપાલ જ પાપીએ, કપટ કરી વહાયો મુને;
 અભ્યંતર જો હણ્યો અત્યા, નરકવાસ હજે તને. ૬૩૧

ગોવર્દનને કર ધર્યો, ઉતાર્યો ભૂતલ બાર;
 દેશી કુંજ પછાડ્યો તે, તુજ બળને છે ધિક્કાર.
 રૂકિમણીનું હરણ કીધું, દીધો દુષ્ટ જનને માર;
 જરાસંધને જીત્યો તે, તુજ બળને છે ધિક્કાર. ૬૩૫
 નરકાસુરને મારીને પરણ્યો, પ્રેમદા સોજ હજાર;
 પારિજાતિક પુષ્પને લાવ્યો, તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર.
 પ્રહ્લાદની તે પીડા ટાળી, ધરી નૃસિંહ અવતાર;
 નખે નીપાત્યો હિરણ્યકશિપુ, તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર. ૬૩૬
 વપુ કીધું મીનનું ને, વેદ વાળ્યા ચાર;
 શંખાસુરને સમાવ્યા, તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર.
 વરાહરૂપ વિઠૂલ થયો, ને ધર્યો તલ બાર;
 નક્ષત્ર ભૃગુરૂપે કરો, તે બળને પડો ધિક્કાર. ૬૪૭
 પાહાણ તાર્યા પાણી વિષે, ને સેના ઉતારી પાર;
 રાવણ રાણ્યો રણ વિષે, તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર.
 બળજે મારા હાથ તું, જો હોય દેવકી કુમાર;
 સંગ્રામ કરે નહિ મુજ સાથે, તો તુજને છે ધિક્કાર. ૬૪૭
 કાઠ જાદવ જીવતો, યુદ્ધ કીજીએ એક વાર;
 મલવિદ્યા એમ છે નહિ, તો તારા બળને ધિક્કાર.

(વલ્લભ.)

ધિક્કાર જાદવના પતિ, કપટ કરી મુને માર્યો રે;
 ગુરૂ થઇ આવી મળ્યો, ને પ્રાણ પોતાનો ઉમાર્યો રે. ૬૫૧

ભાભીઓની પટુડાઈ.

(રાગ દેશાખ.)

માતાને ઘેર ગયા ઝુરારિ ને, ત્યારે ટાળે મળી સર્વ નારી રે;
 સોળસહસ્ત્રે વાત વિચારી રે, શું લાવ્યા છે ગિરિધારી રે.
 આવ્યાં સુભદ્રાને આવાસ રે, જ્યાં પધાર્યા અવિનાશ રે;
 ત્યારે નચુંદ થયાં પ્રસન્ન રે, આખ્યાં સોળસહસ્ત્ર આસન રે. ૬૫૫
 પછે સુભદ્રા હરખે પૂછે રે, ભાભી સર્વ આવ્યાં તે શું છે રે;
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં રૂકિમણી રાણી રે.
 આવવાનું રથાનક અમાઈ રે, તે તો બાઇ જીવન તમાઈ રે;
 અમો ભાભી સોળ હજાર રે, તેને તમારો આધાર રે. ૬૫૬
 જ્યારે તમો જાશે સાસરડે રે, ત્યારે શું અપાશે વસુદેવ ધરડે રે;
 સાસરવાસો સર્વ બોજાઈ રે, કરવા ઈચ્છે છે બાઇ રે.
 બાઈ અમ સરખું કામ કાંઈ દીજો રે, મન ગમે તે માગી લીજો રે;
 જ્યારે એમ કહ્યું વડી વામા રે, ત્યારે બોલીયાં સત્યમામા રે. ૬૬૩
 આપણે એ બિયાં ઉપડું કો નહિ રે, એ તો દૂધ ને એ તો દહીં રે;
 હવે આખ્યાનો શો ઉધારો રે, આ લ્યોને હાર અમારો રે.
 આપણુ કયાં ખરચીશું ગર્ભ રે, સાસુ નચુંદ તે મોટું તીર્થ રે;
 આખ્યો હાર સત્યમામા સતી રે, ત્યારે ઉડ્યાં જાંઝુવતી રે. ૬૬૭
 આ પેહેરો સુભદ્રા ચીર રે, તાણું એકલું છે હીર રે;
 રૂકિમણીએ કીધું મન બહોળું રે, આખ્યું પેરવાનું પટાળું રે.
 એક કહે લ્યો સુભદ્રા બેહેન રે, માળા આપી મોટી મોહન રે;
 કાણે આપી કંકણ ચૂડી રે, નચુંદ કહે સર્વ ભાભીઓ રૂડી રે. ૬૭૧
 ધોળા સાળુ છાંટ્યાં કેસર રે, મોટા મોતી નાકેવેસર રે;
 કો જોડ આપે અણુવટની રે, કો છોડે કટિમેખળા કટની રે.

કલ્યાં કાંચી ને ઝંઝરીયારે, નણુદીને અર્પણુ કરીયાં રે;
 એમ આબ્રણુ આપ્યાં સર્વે રે, ત્યારે સુભદ્રા બોલ્યાં ગર્વે રે. ૬૭૫
 આજ બાબીઓ પ્રાહુણી રહીએ રે, વળી કામ અમ સરખું કહીએ રે;
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં રૂઝિમણી રાણી રે.
 જેવાં કરશે તેવાં થઈએ રે, વાંલી વાત તે તમને કહીએ રે;
 કહું છું સુભદ્રા બાઈ રે, આજ આવ્યા હતા તમારા બાઈ રે. ૬૭૬
 પેટી હુતી તે ભિયાં કને રે, આવીને આપી છે તમને રે;
 એ પિંજર માંહે શું છે રે, બાબી સાથ સર્વકો પૂછે રે.
 આપણે બોલવું ચાલવું શાનું રે, તે જોઈ જાણું અમો છાનું રે;
 માટે ઉધાડો પિંજર તાણું રે, અમો વેગળાં રહીને બાણું રે. ૬૮૩
 નણુદે જીમ કરડી દંત રે, બાબી કોધી તમારો કંથ રે;
 જણો છો ત્રીકમની ટેવ રે, અગ્નિનો ભડકો શ્રી કૃષ્ણ દેવ રે.
 તે તાળાની જે કુંચી રે, તે તો મોહને મૂઠી હંચી રે;
 શું જાણીએ ઘેા કે સાપ રે, તમો દેજે હરીને જવાબ રે. ૬૮૭
 ત્યારે સત્યમામા એમ પૂછે રે, બાઈ આવડું બીડો તે શું છે રે;
 જો તમ ઉપર કોપશે શ્યામ રે, ત્યારે લેજો અમારું નામ રે.
 જો હુરિ દેખાડે મુને બળ રે, તો હું ઉતારીશ ઝાકળ રે;
 જ્યારે અમો લેશું હાથે રે, ત્યારે નહિ બોલાયે જડનાથે રે. ૬૯૧
 ત્યારે બોલ્યાં જાણુવતી રે, એક મેં વિચારી છે મતિ રે;
 આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કરીએ રે, કો આગળ વાત ન કહીએ રે.

(વલણુ.)

ન કીજે વાત વિકૃત્તની ચોરી, જાણુવતી એમ ઓચરે રે;
 સંજય કહે સુણો ધૃતરાષ્ટ્ર, શ્યામા સમ કેઈ પેરે કરે રે ? ૬૯૫

પહોંચેલી ભાભીઓ.

(રાગ માર.)

જાંબુવની કડે બહાર જમને, જે કરે પિંજરની વાત;
તેને મથે ભાર એટલો, નહિ પતાયા જન.

પછે મુબદ્દા લાથમાં, સર્વે આપું સત્ય વચન;
વસ્ત્રાભૂષણ રહ્યાં જોઇ, માન્યું માનનીતું મન.

૬૯૪

ચાલી મુબદ્દા પિંજર પાસે, કુચી કરમાં માઈ;
એકલીએ તાળું ઉઘાડ્યું, વેગળી સર્વ બોજાઈ.
દ્વાર બન્ને જુજવાં કીધાં, અળગું મુખ્યું તિહીકાર;
માંહે મૃતક મોટું દીઠું, ત્યારે હશી રાજકુમાર.

૭૦૩

અદિશ્લેષ્યનનો પ્રાણ રહ્યો તો, વળગી તે લીના પટ માંય;
હસતાં દરખે હુંસ પહોંચ્યો, દુર્ભિગિનીના ઘટમાંય.
અબજાને ગર્ભ છં આજુ ન કરે, થયા છે પંચ માસ;
તે પિંડ માંહે પાપી પ્રણે, સઘ પૂર્વો વાસ.

૭૦૭

તે જીવ વિચારે અદિશ્લેષ્યનનો, જે આવ્યો હુરિને ઘેર;
ન થાકે પ્રસવ મરે મુબદ્દા, વાળું પિતાનું વર.
ત્યારે કૃષ્ણા કાંમતીએ કાંતુક દીઠું, મરકલડે મુખ તાણ્યું;
કમાઈ જુઓ આપણા કંથની, મહદું મચાસૂથી આણ્યું.

૭૧૧

તાળી દઇ સત્યભામા બોલ્યાં, સર્વે સ્ત્રીમાં ડાહ્યાં;
બાઇએ હેત ક્યું ભગિનીને, અવનિલોક અમડાવ્યાં.
પીતાંબરને પાલવે ઢાંકી, પ્રભુએ પિંજર આણ્યું;
મારે મંદિર ન આવ્યા, મેં ત્યારથી કાંતુક જાણ્યું.

૭૧૪

મુખ મરડીને તાણે સરડકા, કરવા લાગી દોડાળી;
સુભદ્રાને વીંટી વળી ત્યાં, સોળ સહસ્રી રોળી.

રૂકિમણી કહે મારે મંદિર, ટગકાની છોટ છે આછી;
 તે તમને હું આપીશ બાધ, એ પટોળી લાવો પાછી. ૭૧૬
 જાણુવતી કહે બચીસલક્ષણો, બાધ તમારો વીર;
 તે જાણે તો મને કાર મારે, માટે આપો માફ ચીર.
 સાંસ્તાં રહી સત્યબામા બોલ્યાં, હાથ દેખ પોતાને ગાભે;
 આજ તો હાર લાવેતી પાછો, જોઈએ તો આવજો કાભે. ૭૨૩
 એક કહે નહિ રાખે આપણું, શું એ ક્રિયાં છે બિખારી;
 હસ્તિનાપુરમાં કેમ જાશે, અંગુલી લેખ મારી.
 એક કહે એ બિયાંને આપતાં, આપણું હું હીસે;
 પાણું લઈએ તે એટલા માટે, પિયરમાં વરજાગી દીસે. ૭૨૭
 માન દેઈ અપમાન માંડયું, બ્યારે વસ્તુ પેરીની જાણી;
 મૂળયું વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું, તે જાભીએ લંધું તાણી.
 બડબડતાં બોલ્યાં સુભદ્રા, જે ધણીએ માની મોતી;
 હવે એક સાલ્લા મોતી જવા ઘો, જાભીની ભાવજ પોતી. ૭૩૧

(વલણ.)

પોતી ભાવજ જાભીઓ, નણદે ત્રસો તોડિયો રે;
 લટપટ કરીને વસ્ત્ર હરી ગઈ, આપ આપણે મંદિર દોડિયો રે. ૭૩૩

અભિમન્યુ ને ઉત્તરા.

(રાગ કેદારાની ચાલ.)

એમ બોલિયાં ઉત્તરા નારી, સ્વામી સાંભજોની વાત અમારી;
 મારાં પ્રગટયાં કર્મનાં કૃત્ય, જે હું રાંકડી ને તમે આશ્રુત્ય.
 અવતાર નિર્ભયો એજે, સમાગમ સરજ્યો આ કાળે;
 પાતળીઆ પિયુજી મારા, તમે જોગ નથી હું દારા. ૭૩૭

આપણે કેટલેક દહાડે મળિયાં, દુઃખ આલમન્તરનાં ટળિયાં;
હવે પ્રીતડી લાગી થાવા, તો હું તમને કેમ દેઉં જાવા.
નારીને તે નાથ જીવન, સુખ પાળે ને આપે અન્ન;
બરથાર એ તે સુખ મોટું, બરથાર વિના તે સર્વ ખોટું. ૭૪૧

ભાઈ બાપ મામા ને જે માહી, ઘણું કરે તો પહેરાવે સાહી;
સાસુ સસરા તે સહુ ઘણી માટે, બાકી નહિ કો સાસરિયાંની વાટે.
યાનાર હોશે તે દષ્ટ્યું થાવા, પણ નહિ દેઉં તમને હું જાવા;
શું જીદ કરીને ચાડ્યા, રાજ્ય કરશે પરચારા કાકા. ૭૪૨

તો તમને શું છે વઢવું, બાંધી બાકરી કૌરવ પર ચઢવું;
જ્યારે એમ કહ્યું શિર નામી, ત્યારે બોલ્યો અભિમન્યુ સ્વામી.
મિથ્યા કરવી મન અભિલાષા, નહિ ટળે હો કર્મની રેષા;
જે કદી પેસે કુંજરના દંત, તોએ જીદ ન મુકે બળવંત. ૭૪૩

શરીર થાય તે ચૂરેચૂર, તોએ રણુ નવ મુકે શર;
મહિલા એક વાર છે મરવું, તો રણુથી પાછું શું ઓસરવું;
માટે પ્રેમદા પાલવ મૂકો, તમો ચતુર થઇ કાં ચૂકો. ૭૪૪

(વસણ.)

ચૂકો મા તમે ચતુર થઇને, એમ કહી ચાલ્યો નાથ રે;
ત્યાં મચ્છસુતા એમ ઉચ્ચરે, ઝાલી અભિમન્યુનો હાથ રે. ૭૪૫

(રાગ ધનાશ્રી)

પિયુ શું થાશે રે, મારા પીયુજી શું થાશે રે;
આજની રજની કંઈ પેરે જાશે રે, મારા પીયુજી શું થાશે રે. ટેક.
કાણુ સાર વઢવાને વકરો, ચકાવો ગઢ જીતવો કપરો;
તે મોટા ને તમો બાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ. ૭૪૬

બૂહને મેઢે ઉભા છે દ્રોણ, તમે જીતવાનું કીધું પોણ;
પ્રતિગા પાળશે પ્રતિપાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ.
શકુની ફેરવ પાપી કુર્ણ, જેને દેખનાં પામીએ મર્ણ;
મારા રવામી હો સકોમળ, માટે પડે પેટડીઆમાં શાળ. પિયુ. ૭૬૨

જયદ્રથ સરખા જોદ્ધા છે નવ, મહા બયાંદર ભૂરિયવ;
કૃતવર્મા કૃતાંત કાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ.
કૈરવ સાથે દુર્યોધન, મનનો મેક્ષો દુઃશાસન;
વરૂા મોટા જેવા વ્યાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ. ૭૬૬

અશ્વત્થામા જોદ્ધો મહાગળ, સિંહ સરખો સાગો શાલ્ય;
નાખશે તમપર શત્રુની જાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ.
બાણ ક્રેશે વરસશે વરસાદ, અંતરિક્ષ અંધારું ને ઉલ્કાપાત;
અસિ અસ્ત્રની ઉડશે જવાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ. ૭૭૦

આયુદ્ધ ધરા રહેશે વરશી, બોગગ ગદા ને બાલા ફરશી;
તે વેળા શી કરશે ચાળ, માટે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ.
કાકા પેરી અલ્પ સમાપ્ત, અર્જુન હોય તો આવે ધાધ;
નથી માંમાં શ્રી ગોપાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ. ૭૭૪

આંખત્રડી મારી જમણી હાલે, દુઃખ હદેમાં ઊંડું સાલે;
કેવી દેખીશ સંધ્યાકાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં કાળ. પિયુ. ૭૭૬

(વલયુ.)

સંધ્યાકાળ હું કેવી દેખીશ, ધડી જુગ સરખી થશે રે;
નિમેષ નહિ મળે આંખડીએ, હું જોઈ રહીશ એણી દીશે રે. ૭૭૮

(રાગ સામેરી.)

ઉત્તરાનાં રે વાયક સાંભળી, અભિમન્યુ બોલ્યો ત્યારે વળો;
હાં પ્રિયા આંખત્રડી રાતી કરો, મારા સમ જે આંસુડાં બરો. ૭૮૦

તમે ચતુરા છો ક્ષત્રાણી, પ્રેમદા ચઢાવો મુને પાણી;
રણ થકી રે જે ઓસરવું, તે જીવ્યાપેં બહું હોય મરવું.
તમે આગા કરો એવું જાણી, ત્યારે બોલ્યા ઉત્તરા રાણી;
મન છે તો કંથજી પધારો, સામા શત્રુને બળ કરી મારો. ૭૮૪

માતાજીને રે બાબ્યે ફરજે, સામા શત્રુ હોય તે રે મરજે;
તમે જીવ્ય કરવાને જાજે, જેવા અહિં છો તેવા થાજે.
મારા કંથજી કુલ દીપાવો, જશ ઉપરાજીને લાવો;
એવું કહીને પાથે લાગી, પિયુ ચાલ્યો તે આગા માગી. ૭૮૬

પતિવ્રતા પુંકલ જોતી, ખરે આંસુડાં જાણે મોતી;
વહાલાજીનો વરાસો ન ખમાય, ફરી જીએ તો વાર રે થાય.
એમ ટળાળ ટળવળ કરતી, પછી કિમિર બણી તે ફરતી;
નેત્રે નાર મુક્યું છે રે રેડી, પછી સુમદ્રાએ લીધી તેડી. ૭૮૨

બેઠયાં સુમદ્રાને પાંચાલી, વહુજી નમ્યાં છે કેડને વાળી;
હવે અભિમન્યુ રણે ચાલ્યો, રથ પ્રહારે અહિધર દાલ્યો.
ત્યાર પહેલો સેના આથડે, સામસામાં કટક બે લડે;
ફન્દુબીજાપદ બહુ ગડગડે, જેમ મેલ અપાડો ઘડઢડે. ૭૮૬

(વત્રણ.)

ઘડઢડે સેના મેલની પેરે, રણુ જમ પહોંતી ગગન રે;
એવે કૌરવને કંપાવતો, આવતો દીઠો અભિમન્યુ રે. ૭૮૮

તીર્થવાસી ને નાણાવટી.

(રાગ માર.)

જ્ઞેને વેદ પુરાણે વખાણ્યો રે, મારો વહાલોજી થયો છે વાણીઓ રે;
 એના આગમની ગત છે ઉલટી રે, મારો નાથ થયો નાણાવટી રે.
 વહાલો ગોમતીજીના ઘાટમાં રે, મળ્યો તીર્થવાસીને વાટમાં રે;
 વેષ પૂરો આણ્યો મારે વહાલે રે, નાથ ચઢતાની ચાલે ચાલે રે. ૮૦૨
 છે અવળા આંટાની પાધડી રે, વાહાલાજીને કેમ ખાંધતાં આવડી રે;
 દીસે વાણીઓ બીને વાન રે, એક લેખણુ ખોસી છે કાન રે.
 હસતાં ખાડા પડે બહુ ગાઝ રે, મોટું કપાળ જાણીએ વેતાલ રે;
 અધર બેઠે જાણી પરવાળી રે, મોટી આંખ દીસે અણીઆળી રે. ૮૦૬
 બે કાને કુંડળ જળકે રે, નાસિકા દીવાની સળકે રે;
 દીસે દાંત રડા હસતા રે, હીરા તેજ કરે છે કશ્મતા રે.
 ત્રિકમજી વણિકની તોલે રે, નાથ ઉતાવળું બોલું બોલે રે;
 સોનાની સાંકળી ને કંઠે દોરો રે, કંઠે પાટીઆનો કંદારો રે. ૮૧૦
 જળકે ધનરેખ હથેલીમાં રે, આંગળીએ વીંટી ને વેઢીઆં રે;
 સાદી એક તાઇ પહેરી છે હરજી રે, એને શીવનારો કોણુ દરજી રે.
 છે ટુંકડા બંધન બેવડા રે, ગુણ ક્યાંથી શીખ્યા પ્રભુ એવડા રે;
 કરે આડે હાથે લટકો રે, સાદી દોરીને કંઠે પટકો રે. ૮૧૪
 પટકે લટકે કુમતડાં જ્યેષ્ઠ રે, કંઠે ખોસી પીતળની દોત રે;
 કિયાં કિયાં તે કૌતુક બાળીએ રે, કાલી ગાઠ વાળી બે ચર કાળીએ રે.
 એક ઝોઢી પછડી ખાંધ રે, નાથ હુંદાલા ને મોટી કાંદરે;
 વસ્ત્ર પહેયાં તે પાચે સાજાં રે, પાચે પહેયાં તે સાદાં મોજાં રે. ૮૧૮
 કાંધ વાધો ખીરાજે કચર રે, બન્યા મોટા પારખ પરમેશ્વર રે;
 મારો નાથજી નીચે ખામણુ રે, બટ પ્રેમાનંદ જાણે તેને બામણુ રે.
 સાથે વાણીતર છે સાત રે, ઉદ્ધવ ને અકૂર બ્રાત રે;

હુંડુમાન કપિલ અર્જુન રે, ભક્ત મુદામો દીસે દીન રે. ૮૨૨
 પારખ થઇ ઉપમાન રે, આગળ જ્યેષ્ઠિકાદાર હુંડુમાન રે;
 છે લાઠડી મુદામાએ ગ્રહી રે, છે વિદુરના હાથમાં વહી રે.
 ઉદ્ધવને ખાધે કાચળી રે, તે તો પારસી બોલે તોતળી રે;
 એમ આવ્યા શ્યામળા અવિનાશી રે, તે જોઇ રંજા તીરથવાસી રે. ૮૨૬
 એ તો કાંઇ પારખ દીસે નવો રે, આપણો અર્થ સરસે હવો રે;
 કાંઇક ભારે માણસ બાસે રે, બલા વાણોતર છે પાસે રે.
 હાંડિ સહુને શીશ્વ નમાવતા રે, દીસે પૈસાદાર કાંઇ પામતા રે;
 એ તો કારણરૂપ કંઇ અળિયું રે, એને દર્શને દુઃખડું ટળિયું રે. ૮૩૦
 હુંડીવાળા એમ વહે વાણીઓ રે, મળ્યું શ્યામળે અંગે એવાણીઓ રે;
 આધા આવીને પાછા આણી રે, તેના મનની વારતા જાણી રે.
 એદ્યા પોતે તે સારંગપાણી રે, કાંઇક એકી લજ્જા આણી રે;
 તીરથવાસી બોલ્યા શિર નામી રે, જીનેગદથી આવ્યા છીએ સ્વામીરે. ૮૩૪
 અમે જીનેગદથી આવ્યા રે, નરસૈયાની હુંડી લાવ્યા રે;
 જ્યારે સાંભળ્યું નરસિંદનું નામ રે, ત્યારે ધાયા શ્રી ભગવાન રે.
 નેત્રે બર્યાં આંસુ અંધુજ રે, હુંડી લીધા તે ચતુર્ભુજ રે;
 જ્યારે અક્ષર જોળખ્યા નાથે રે, હુંડી આંખી હૈડા સાથે રે. ૮૩૮
 હુંડી વાંચી તે વહેની વહેલી રે, શ્રી હરિએ તે હુંડો ઉકેલી રે;
 શુભ નગર દારામતી રે, જ્યાં વસે તે જાદવપતી રે.
 મેર કરજો દીનદયાળ રે, છે ગૌઆહલચુરતિપાળ રે;
 સર્વે ઉપમા જોમ શ્યામ રે, નાથ નાણાવડીમાં નામ રે. ૮૪૨
 પરમારથ કરો તતખેવ રે, શેઠ શ્યામળશાહ વાસુદેવ રે;
 છે જીનાગદમાં વાસ રે, તે તો પ્રભુજી તમારો દાસ રે.
 લખી હુંડી નરસૈયો સેવક નામ રે, હુંડી શીકારજો તમે શ્યામ રે;
 એક ધડીના કરશે ઉધારો રે, તો જાશે કાર અમારો રે. ૮૪૬
 છે મોટા શેઠનું ધામ રે, રાજો વાણોતરનો વિશ્રામ રે;

લખી હુડીમાં એધાણી રે, નાથ આપીને પીજે પાણી રે.
 ધનના તીરથવાસી ધણી રે, વિનતિ થોડામાં છે ધણી રે;
 એવહું લખવું પડતું ક્યાને રે, મસ્તક હુણાવ્યું શ્રી ભગવાને રે. ૮૫૦
 અમે નરસૈયાના કહેવાઇએ રે, જ્યાં નરસૈયો વેચે ત્યાં વેચાઇએ રે;
 આવું લખવું નહોતું કંશે રે, રૂપિયા આપત હું સંદેશે રે.
 કહે જાત્રાળુને અવિનાશ રે, રૂપિયા આપ્યા મુજ પાસ રે;
 તમે શોધતા ફરો તે શુંય રે, ભાઇ શ્યામળદાસ તે હુંય રે. ૮૫૪
 નરસૈયો વાણેતર મુજ જણો રે, આ નગરમાં રહું છું હું જાનો રે;
 કહૈ વૈષ્ણવ જનની સેવા રે, મુને ઓળખે નરસૈયા જો ન રે.
 મેં તો બીજી વિધિ છાંડી રે, મેહેતાની તે કાચળી માંડી રે;
 પરિવાર જીવે શ્યામળદાસને રે, તે તો આશરો નરસૈયાનો રે. ૮૫૮
 છોડી કાચળી કણ્યા દરી રે, કાદવા રૂપિયા તે મુડી ભરી રે;
 જોવા મળ્યા ચઢતાના લોક રે, ગણી આપ્યા રૂપિયાના થોક રે.
 સો ઉપર આપ્યા મહારાજ રે, તે તો ખચખુટાળને દાજ રે;
 નરસૈયાને વિનાત કરજો મારી રે, કાગળ લખતાં કહે દેવ ભોરાંર રે. ૮૬૨

(વક્ષણ.)

સ્વરિએ કાગળ લખ્યો, અંતરમાં છે આનંદ રે;
 કેવો વિવેક કરે વહાલો, કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ રે. ૮૬૪

સુધન્વાને પિતાની પ્રતિજ્ઞા.

(રાગ હિંડોળ.)

સ્વામી ઋષિજી રીસાવી જાય રે, કાંઈ રાજ પૂંડળ ધાય રે;
સ્વામી શા માટે કરો ક્રોધ રે, મેં મારવો સુધન્વા યોધ રે.

(ઢાળ.)

મારવો સુધન્વા સવેથા, નહિ વિલાંબ કઈ પણ માત્ર;
તે પાપી પુત્રને શું દઈ, જેથી રીસાવે સત્પાત્ર. ૮૬૮

વિપ્ર વળતું બેલીયા, અમને જવા દે રાજન;
સત્ય થયું અળખામણું, તેને વડાલો થયો છે તન.
રાય અમેા સાથી સત્યના, ઉન્માર્ગ સામું શાંત;
અમે અમારા સત્યનું, એક સાંભળ કહું વૃત્તાંત. ૮૭૨

આ લિખિત ખંધુ મહરો, તેણે કીધો એક અન્યાય;
મુને આપ્યા વિના એકલે, બદ્ધીજી સુધયું મુખ માંય.
બક્ષ કીધા પૂંઠે સાંભર્યું, તે લાગ્યો મારે પાય;
બ્રાત મુજને દંડ દીજે, મેં થયો છે અન્યાય. ૮૭૬

મિતાસરા શાસ્ત્ર સર્વ જોયું, બીજાં શાસ્ત્ર સમસ્ત;
પુસ્તક પ્રમાણે ન્યાય કીધો, છેલ્લો બાધનો હસ્ત.
છેદતામાં સત્ય દીધું, ત્રુડ્યા વૈકુંઠનાથ;
હરિપ્રતાપે સઘ સાંગે, થયો બાધ કરા હાથ. ૮૮૦

સત્ય જ્યાં છે ત્યાં વિષ્ણુ છે, રાય રાખીએ વિશ્વાસ;
આજ તારૂં સત્ય નાહું, અમને જવા દે વનવાસ.
ત્યારે હું સધ્વજ વિનતિ કરે, હરિ! પધારો ઋષિદેવ;
મેં સુધન્વાનો હોમ કરવો, તેલમાં તતખેવ. ૮૮૪

પછે ઋષીશ્વરને તેડી આપ્યા, સેન મધ્યે રાય;
આઠા આપી દાસીને, નાખો પુત્ર પેણા માંય.
સેવક આવ્યો કુંવર પાસે, નેત્ર જળની ધાર;
સ્વામી આઠા રાયની, અમને સાંખ્યો છે અધિકાર. ૮૮૮

ત્યારે સુધન્વા કહે સેવક પ્રત્યે, બાઇ તમારો શો વાંક;
પિતા પુરોહિત શું કરે, જો લખ્યા વિધિએ આંક.
રાજસૂય જેણે યગ કીધા, ધર્મ યુધિષ્ઠિર ભૂપ;
વેળા નીગમવા કારણે, ધર્યું કંક ઋષિનું રૂપ. ૮૮૨

પાંડવ વન જેણે દહન કીધું, કૃષ્ણ સરખા સાથ;
તે અર્જુન બાંડળ થયા, કાંઈ ચૂડી પહેરી હાથ.
નકુલ ઘોડા ફેરવે, સહદેવ ચારે ગાય;
વેળા નીગમવા કારણે, કાંઈ ભીમ રમેાઇ નીપાય. ૮૮૬

પાંચાળી દાસી થઇ, જેનું સર્વ સતીમાં નામ;
બટ પ્રેમાનંદ એમ કહે, પેલી વિધાત્રીનું કામ.

(વલણ.)

જે અંક લખ્યા લલાટપટમે, છે ન્યૂનાધિક નવ કો કરે રે;
સ્નાન કરી પીતાંજર પહેર્યું, વળી ધ્યાન હરિનું ધરે રે. ૯૦૦

કુંભકર્ણુની ગાઠ નિદ્રા.

(રાગ કાલેરો.)

જાગે બાઇ બીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવજી રાય;
 નર વાનરે લાંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા કેમ સોઢાય. જા.
 શત સેવક તોડાવ્યા રાયે, કશું જગાડો કુંભકર્ણુ;
 લક્ષ્મી બેધા વાગી ઢંઢેળે, જાણે શું પામ્યો મર્ણુ. જા. ૬૦૪
 જળ છાંટે ના જાગે ચેધો, તાપણાં કીધાં ચોરે;
 હૃદય ઉપર શિલાપડ મૂક્યાં, કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર. જા.
 કપાળ ઉપર દુંદુભી વાગે, શરણાઇ નફેરી દોર;
 કો મેઘરત્નરે સાદ કરે, પશુ રાણો ન આપે બોલ. જા. ૬૦૮
 સુંઠ મરી નાસિકામાં ફૂંક્યાં, અજ ચલાવ્યા નાસામાંય;
 પાડો શ્વાસ મુકે દિરામાંહે અજ મીઠ ઉડ્યા જાય. જા.
 હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહિષ માતંગ;
 કુંભકર્ણુ સૂતો નવ જાગે, સાચુસે ત્રોડાવ્યું અંગ. જા. ૬૧૨
 નાના ઔષધ અંજન કીધાં, પછાડ્યો ઉચ્ચાળી બે વાર;
 પશુ અધોરીની ઉંઘ ન ભડે, કીધો ધુંટણીખાનો પ્રહાર. જા.
 વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બંધાવ્યો લંકારાય;
 કપોળ માંહે સર્પ અકળયા, તે શ્રવણ માર્ગે નીકળી જાય. જા. ૬૧૬
 વાજ આવ્યો રાવજી રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય;
 કુંભકર્ણુની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય. જા.
 કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શંકર ભગવાન;
 જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમાં, યુક્તે કરાવે સંગીત ગાન. જા. ૬૨૦
 ભક્ષ બોજન કરાવી રાણો, નહિ તો કરશે મહુતો સંહાર;
 રાવજી મદપાન કરાવ્યાં, અજ તણો કીધો અંખાર. જા.

આશ્વરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાન તાન વાજે વાજાંત્ર;
 કુંભકર્ણુ ડાલ્યો જોમ મણિધર, સાંભળતાં ગોવિંદચરિત્ર. જ. ૯૨૪
 ઉડીને સર્વે અન્ન આરોગ્યાં, પૂછ્યો પછી સમાચાર;
 મને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડ્યો, શા વાનરના હોકાર. જ.
 રાવણે વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે દુભાવ્યા શ્રી રામ;
 અમત્યના કામ માટે ઉઠાડ્યો, તું વિના દાણુ કરે સંગ્રામ. જ. ૯૨૮

(વલણ.)

સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગાથે, કપિ પમાડો મર્ણુ રે;
 એ વચન સાંભળી વીરનાં, પછી શું બોલ્યો કુંભકર્ણુ રે. ૯૩૦

રાવણને ઠપકો.

(રાગ પરજીઓ.)

કર ધસી કુંભકર્ણુ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ;
 ધર ઘાલ્યું ભાઇ ઘેલકા, તેં દુભાવ્યા શ્રી જગદીશ. વીરા.
 બળીમા માથે બાથ વીરા, ઠાં દુભાવ્યા શ્રી રઘુનાથ. વીરા.
 ત્રંબક કોતાં તારા રે, ચંપાણા વીશ હાથ;
 કાઠી મુક્યો તુને રાવવજીએ, થયો કૃત્તી લંકાનાથ. વીરા. બ. ૯૩૪
 સાચર જળ જેણે બાંધ્યું રે, સત્યા તારી પુષ્પ સમાન;
 મેઘાડંબર રહેજે છેદ્યું, તોય તુને ન આવી સાન. વીરા. બ. ૯૩૬
 લક્ષ તગણી ઘેર તારે, જેનાં દર્શન ઇચ્છે દેવ;
 તો સીતાને શું લાવિયો રે, થયો રુદ્ર ને ન ગદ્ય કુટેવ. વીરા. બ. ૯૩૮
 જમત જીતી તેં જેર કીધું પલ્લ, ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ;
 ક્યામ કેશ ઉજવળ થયા રે, તોય મન રહ્યું તારું ક્યામ. વીરા. બ.

અંદ્ર વિના જેવી જામતી રે, દીપ વિના જેમ ધામ;
 તેમ વિભીષણુ આંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લાંકા ગામ. વીરા. ખ. ૯૪૨
 પરતારી જેવી પાવક જવાળા, સાપણુ વિખતી વેલ;
 જીવ લેશે તારો કુળે સાથે, જઈ રામચરણે શીશ મેલ. વીરા. ખ.
 હું મર્ણ થકી ખીનો નથી, પણુ તું વેળાતર ચેત;
 નહિ માને શીખ માહરી, જોશે જમપુર સ્વજન સમેત. વીરા. ખ. ૯૪૬
 જો વાહીમાં બેસાડી જાનકી તો, લઈ આવ્યો કોણુ કામ;
 તુથી સીતા જતાતી નથી તો, કેમ જતાશે રામ. વીરા. ખ.
 રાવણ કહે કુંભકર્ણને રે, સાંભળ દુઃખની વાત;
 જ્યારે દેખું સતી જાનકી જાણે હોય આપણી માત. વીરા. ખ. ૯૫૦
 જો ત્યાગ દરે ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે શખને અંગ;
 હવે કેમ નમું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ. વીરા. ખ.

(વસણ.)

લાગે કાળપ મુખ ત્રિપે, જો નમું રિપુને પાય રે;
 કુંભકર્ણ કહે ધન્ય તું, તારું મન જોયું મેં બાઈ રે. ૯૫૪

હરિઃ ૪૪

૪. સ. ૧૯૨૪ ની મેટ્રીક્યુલેશન તથા સ્કુલ લીવીંગ
સર્ટીફિકેટ એકઝામીનેશન માટે મંજૂર થયેલ
પ્રેમાનંદનાં કાવ્યની નોટ્સ તથા વિવરણ.

લખનાર:- ડૉ. મગનલાલ મથુરાદાસ સારડા.
એલ. એચ. એમ. એસ.—(કલકત્તા).
અને પારડ એમ્પ્રોકલ્યરિસ્ટ.

હરદાર ગુરુકુળ વિશ્વ વિદ્યાલયનાં માજી ટ્રિપી પ્રેફેસર, તથા
જામનગર રોટના માજી મામલતદાર અને મોડલ ફાર્મ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ.

કડવું ૩૮—દમયંતીના વિલાપ.

નળરાજના શરીરમાં કલિનો પ્રવેશ થવાથી તે રાજ્ય તરફ
ધ્યાન આપતો નથી, અને જુગતું રમવામાં પોતાનું રાજ્યપાટ, વૈભવ
વિગેરે હારી જવાથી દમયંતી સથે વનમાં જાય છે. ત્યાં ત્રણ
ત્રણ દિવસની લાંબણો પછી તે એક તળાવમાંથી ત્રણ માછલીઓ પકડી
દમયંતીને સોંપી પોતે ખીજ માછલીઓ ખાવા માટે પકડવા જાય
છે, પણ એકે માછલી હાથ નહિ લાગવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવે
છે. દમયંતીના હાથે સજીવન વિદ્યા રહેલી હોવાથી નજે સોંપેલ
મરેલ માછલા સજીવન થઈ પાણીમાં ફૂટી પડે છે; જેથી નળને દમ-
યંતીએ માછલીઓ ખાધ જવાનો અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે.
આગળ જંગલમાં જતાં એક સુંદર પક્ષી નળની દૃષ્ટિએ પડવાથી
તેને પકડવા માટે પોતાનું વસ્ત્ર તેના ઉપર ફેંકે છે, તે લઇ આ પક્ષી
છડી જવાથી બંને જણ એક વસ્ત્ર પાસે રહે છે તેજ પોતાને અંજે અડધું
અડધું વીટી વિશ્વાંતી લેતા બેસે છે, તેવામાં દમયંતી થાકને લઇ નિદ્રા-
વશ થાય છે. આ વખતે નળને દમયંતીનાં મુખ સામું જોતાં કલિના
પ્રભાવથી તેના ઉપરનો અણુવિશ્વાસ દૂર થાય છે; અને આવેશથી બંને

વચ્ચે એક વચ્ચ પેહેરેલું છે તે કાઢીને દમયંતીને એકલી જંગલમાં છોડી પોતે ચાકી નિકળે છે; તે સમયે દમયંતી જગત થતા પોતાના સ્વામીને નહિ જોવાથી વનમાં નળ માટે ખૂબ મારતી અને વાધ વિગેરે હિંસક પ્રાણીઓ, વૃક્ષો વિગેરે સર્વેને નળના સમાચાર પૂછતી રડતી વિલાપ કરે છે તેનું વર્ણન કવિએ અહિં ગાયેલું છે.

વિલાપ (સં. વિ + લપ્) કલ્પાંત Lamentation.

૧. ભામિની (સં.) સુંદર યુવાન સ્ત્રી. નૈષધનાથની (સં. નૈષધનાથ) નિષધ દેશનો રાજા, નળ; એ વીરસેનો પુત્ર હતો. તેની રાજ્યધાની અલકા નગરી અલકનંદા નદીને કિનારે ઉત્તર હિંદમાં હાલમાં કુમાઉન કહેવાતા પ્રદેશમાં હતી. રે-પ્રાસ માટે મુકાયો છે.

૨. ભીમક રાજા કુમાર (સં. ભીમક રાજા કુમારી) વિદર્ભ અથવા હાવમાં કહેવાતા વરાડ (Berar) દેશના રાજાની કુંવરી, દમયંતી.

૩. કાળજી (સં. કજ્જલ) આખમાં આંજોલ મેશ. વ્યાકૂળ (સં. વ્યાકુલ) દુઃખી; મુંઝાએલી.

૪. દેહડી (સં. દેહ) શરીર. પટકૂળ (સં. પટ વચ્ચ + કુલ જયો) વચ્ચ.

૫. ચીતરો (સં. ચિત્રક) ચિત્તો Leopard. ઉલટ (સં. ઉટ્ + લુટ્ લોટવું) સામી Against.

૬. ભાળ—ખતર. કટ (સં. કટિ) કેડ.

૭. શાહૂંલ (સં.) વાધ. વૈદર્ભી (સં.) વિદર્ભ દેશના રાજાની પુત્રી, દમયંતી.

૮. સાવજ (સં. શ્વાપદ) વાધ. ગાભરો (સં. ગર્ભ + માર) ખડાવરો.

૧૦. વનદેવી (સં.) જંગલની દેવી Faun; Sylvan deity. અરિ (સં.) દુશ્મન. કંપાય (સં. કંપ્ ધ્રૂજવું) ધ્રૂજે છે. પશુ અરિ કંપાયરે—પશુઓરૂપી દુશ્મનો કંપે છે.

૧૧. દ્રુમને (સં. દ્રુમ) ઝાડને. ગગને (સં. ગગન) આકાશ સુધી.

૧૨. તરૂવર (સં.) હે વૃક્ષોમાં સુંદર વૃક્ષ. તરૂવર જો.....
...ભૂપાગ રે—હે વૃક્ષોમાં સુંદર, મારી વતી ક્યાંય પણ રાખને દીઠા છે?

૧૩. પર ઉપકારી (સં.) પારકાનું બહું કરનાર. પર ઉપકારી.....છાંય રે—તમે ઉંચા વધના હોવાથી તમારા ફેલાવાને લાઇ તાપ વખતે તમારી ઠંડી છાયા મળતી હોવાથી તમે પારકું બહું કરનાર છો.

૧૪. ક્યહું દીઠડાં—ક્યાંય દીઠા છે ?

૧૬. પુણ્યશ્લોકે (સં. પુણ્યશ્લોક સુવિખ્યાત) નળ રાખ-જો. યુધિષ્ઠિર, જનાર્દન અને નળ રાખને તથા સીતા અને દ્રૌપદીને પુણ્યશ્લોક કહેવામાં આવે છે:—

પુણ્યશ્લોકો નલો રાજા પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકા ચ વેદેહી પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ ॥

જેના નામનાં સ્મરણથી પુણ્ય થાય એવા સુવિખ્યાત પુરુષને પુણ્યશ્લોક કહે છે. પરહર્યા (સં. પરિ + હ તમવું) તથા નોટ—દમયંતીએ પોતાની વિરથ દશાનાં પરહર્યા શબ્દ વાપર્યો છે. અરો શબ્દ પરહરી જોઇએ.

૧૭. અજગર (સં.) સાપ Boaconstrictor. વિકાશી (સં. વિ + કાશ્ પ્રકાશવું) ખેલી; ફાડી.

૧૮. ચરણ (સં. ચર્ણ) પગ. જાનુંડગે (સં. જાનુ ગો-ઠણ; લગ્ જોડવું) ગોઠણ સુત્રી.

૨૦. ભોમ (સં. મૂમિ) જમીન ઉપર. રીર (સં. રદ ચીસ પાડવી) ખૂમ; ચીસ.

૨૨. વલવલે (સં. વલ્લ્ કરવું Reduplicative દ્વિગુણી-૩૫) દુઃખ પામે Was restless. ઉંચાં ચડી ગયાં ચક્ષ રે—આંખોનાં ડોળા ઉંચા ચડી ગયા અર્થાત મરણ તુલ્ય થઇ ગઇ

૨૩. કાચકી—કાંટા. કંઠ બાધા કાચકી—મળે કાંટા પડ્યા અર્થાત્ ઝેરથી ગળું બેસી જવાથી બોલાતું બંધ પડવું. શોષ (સં. શુષ્ક સુકાવું) તરસ.

૨૪. રસના (સં.) જીવ. મરણ સમયે.....પુણ્યલોક— મોત સમયે પણ અંતઃકરણથી નળનું નામ જીભપરથી છોડ્યું નહિ.

૨૫. પારથી (સં. પાપ + ઋદ્ધિ શ્લોક) શિકારી.

૨૬. શ્યામાને (સં. શ્યામા) સુંદર સ્ત્રીને; પૂર યુવાન સ્ત્રીને સંસ્કૃત કાવ્યમાં મહ્લીનાથ શ્યામા કહે છે; બદી કાવ્યની ટીકામાં ટીકાકારે શ્યામાની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપેલી છે:—

શીતે સુખોષ્ણસર્વાંગી ગ્રાણ્થે યા સુખ શીતલા ।

તત્ત્વકાંચન વર્ણાભા સા સ્ત્રી શ્યામેતિ કથયતે ॥

અર્થ—હંડીમાં બધા અંગે ગરમીનું સુખ દેવાવાળી, ગરમ ઝાતુમાં હંડીનું સુખ આપવા વાળી, તાવેલા સોના જેવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીને શ્યામા કહે છે. સાદુરે (સં. સદૃ સાથે + રૂ જવું) મદદ કરી.

૨૭. કેહોવાડાને (સં. કુઠાર) કુહાડાના.

૨૮. વાસવ (સં.) ઈંદ્ર એ હીંદી આર્યોની પદ્મવિઅસ ન્યુપિટર તરીકે સ્વર્ગનો દેવ છે, વેદમાં તેને પ્રાધાન્ય દેવ ગણેલ છે. પરંતુ પાછળથી ધર્મ પુસ્તકોમાં તેની પંક્તિ ઉતારવામાં આવી છે. તે હસ્યપ અને અદિતીના પુત્ર છે. તે ત્રિમૂર્તિ દેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરી ઉતરતા દેવ ગણાય છે. પણ તે સદગા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા હોવાથી તેને સુરેશ, દેવેન્દ્ર કહે છે. તે પૂર્વ દિશાના રક્ષિત દેવ અને વાતાવરણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેનાં રાજ્યને સ્વર્ગ ભૂવન કહે છે. તેના હથીઆરો તરીકે વીજળી, વજ્ર તિગેર છે. તેને અસુરોથી વારંવાર લડાઈ થાય છે. તે આત વૈભવી અને વિપથી દેવ ગણાય છે. તે માટે કહેલું છે કે એક વખત ગોતમ ઋષિની પત્ની અહત્યા સાથે જનરમ કરવા માટે તેણે કૂકડાતું રૂપ લઈ તેને આશ્રમે જઈ બોલવા

માંડયું. ગૌતમ ઋષિને કૂદડે! બોલતાંજ ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જવાની ટેવ હોવાથી મધ્યગાત્રિ છતાં નડાવા ગયા; ગંગાજીમાં નહાતાં તેમને દેવી રીતે જાણ થયું કે મધ્યરાત્રિ હતી તેથી તેઓ ધીર પાછા ફર્યા. આ વખતે ઈંદ્ર ગૌતમનું રૂપ ધારી અહલ્યા પાસે ગયેલો, તેને દેવતાંજ અહલ્યાને પત્નર થઈ જવાનો અને ઈંદ્રના શરીર ઉપર યૌનિરૂપ સહસ્ર છિદ્રો થવાનો ગૌતમે શ્રાવ આપ્યો. અહલ્યા એ ગૌતમ મુનિ પાસે પોતે નિરપરાધી હોવાથી અનુગ્રહ માગતા રામાવતારમાં શ્રારામ-ચંદ્રજીના વનવાસ વખતે તેમના ચરણપદપાંચી તેના ઉદ્ધાર થતાનું વરદાન તેણે આપ્યું; અને ઈંદ્રે પોતાની કૂલ કચુલ કરી જરૂર મં કરેલ નહિ હોવાથી માણી માગી અનુગ્રહ માટે વિનવતાં તેનાં શરીર ઉપરનાં કાણાં આંખોરૂપ થઈ જવા વરદાન આપ્યું. આથી ઈંદ્રને સયોનિ, સહસ્ત્રાક્ષ, નેત્રપોત્તન પણ કહે છે. રામવતારમાં રાવણનો પુત્ર મેઘનાદ ઈંદ્રને હરાવી લકા લઈ ગયેલો, તેને બ્રહ્માજી તથા બીજા દેવોએ વચ્ચે પડી છોડાડ્યો હતો. કોઈ પણ રાજા સૌ યદ્ય કરે તેને સ્વર્ગનું રાજ્ય તથા ઈંદ્રાસન મળે છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલ હોવાથી સગ- તથા શુરારાજાઓનાં અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘેડાઓ પોતાનું ઈંદ્રાસન જવાની બી.થી તે હરી ગયો હતો. તેમજ કોઈ પણ મુનિ તપ્ત તપ કરે તેને પણ ઈંદ્રાસન મળે છે એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી તે તપમાં બંગાણું નાંખવા પોતાના ગાંધર્વોની સ્ત્રી અપ્સરાઓને મોકલી મોહમાં ફસાવવાનું કરે છે. પર્વતોને પાંખો હોવાથી વારંવાર ઉડી ઋષિ મુનિઓનાં યજ્ઞોમાં હરકત કરતા હતા તેથી તેમની પાંખો તેણે કાપી નાંખેલી કહેવાય છે. બલ તથા વૃત્ર નામના અસુરોને તેણે માર્યા છે. પુલોમન દાનવની પુત્રી શયી તેની સ્ત્રી છે, તેને ઈંદ્રાણી કહે છે. તેના પુત્રનું નામ જયંત છે. ઈંદ્રે પ્રસન્ન થઈ કુંતીને અર્જુન નામનો પુત્ર આપેલ હોવાથી તે તેનો પિતા કહેવાય છે. તે તેત્રીશ કોટી અર્થાત તેત્રીશ જાતિના દેવ- માંના એક દેવ છે. તેમની પાસે કામધેનુ નામની ઇચ્છિત વસ્તુ આપનારી ગાય તથા કલ્પદ્રુમ નામનું ઇચ્છિત વસ્તુ આપનારૂં વૃક્ષ

છે. પાગ્ગતક નામના કુલતું વૃક્ષ પણ તેમના બાગમાં છે, જેતું કુલ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રી રૂકિમણીને આપવાથી બીજી સ્ત્રી સત્ય-બામા રિસાઇ હતી. ઐરાવત નામનો સાત સુંદરાળો હાથી ઈંદ્રનું વાહન છે. તેનાં ખીજાં નામ ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર, સુરપતિ શચી-પતિ, મેઘવાહન, વળી વિગેરે છે. તે પરજન્ય (વર્ષાદ) નાં દેવ હોવાથી, સારી વાંછ માટે લોકો તેનું પૂજન કરતા; તે પૂજન કૃષ્ણાવતારમાં બંધ કરાવી શ્રીકૃષ્ણે લોકોને ગોવર્ધન પૂજન કરવા બલામણુ કરવાથી તેનું પૂજન બંધ થયું. આથી તેણે ગુરુસે થયે આઠ દિવસ સુધી આંત્ર વ્રષ્ટિ કરી. તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત પોતાની આંગળી ઉપર ટેકાવી લોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું, જેથી ઈંદ્રે હારી જઈ શ્રીકૃષ્ણની મારી માગી હતી.

વરદાનરે । સં. ઘર કૃપા + દાન બક્ષિસ) કૃપા.

૩૦ કરતળ (સં. કરતલ) હથેળીમાં. વાસ મુધા તણે (સં. વાસ રહેકાણ; સુધા અમૃત) અમૃત રહેલું હેવાથી. પરમ નિધાનરે (સં. પરમ મોટું; નિધાન બંડાર) તદન તંદુરસ્ત.

૩૧. હળાદળ (સં. હલાહલ) ઝેર Poison.

૩૨. ભટ [સં. મટ] પંડિત Learned.

કડવું ૧૧—હંસ ને દયમંતી

નળનાં પિતા વીરસેનની સમામાં વિદર્ભ દેશનાં રાજા બીમકની કુંવરી દમયંતીનાં વારંવાર વખાણ થતાં તે સાંભળી તેને પરણવા નળનું મન બહુ તદ્દપી રહ્યું હતું, અને તે હંમેશા ઉદાસ રહેતો. એક વખત તે જંગલમાં ગયો, ત્યાં એક સુંદર હંસોતું ટાળું જોઈ પોતાની મનોબલ્યા ભૂલી ગયો, અને તે ટાળામાંથી એક હંસ પકડવા મન કર્યું. આથી એક ઝાડ નીચે હંસનો રાજા એક પગે ઉભો રહી નિદ્રા લેતો હતો, તેને નળે ઝાડની ઓથે બરાબ પકડ્યો; જેથી ત્યાં ઉભેલી હંસની સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીનો વિયોગ પડતાં કદખાંત કરી નળને પણ

તેથીજ રીતે પોતાની સ્ત્રીનો વિયોગ પડવા શ્યામ આવ્યો. હંસના રા-
જ્યે પોતાની સ્ત્રીએને મળી આશ્વાસન આપી પાછો આવવા નળને
વચન આપવાથી તેણે તેને છોડ્યો. હંસ પાછો આવ્યો
ત્યારે પોતાને મળેલા જીવિતદાનનો બદલો લાગી આપવા નળ
પાસે કાંઈ કામ માગ્યું, આથી નળે તેને દમયંતી મેળવી આપવા
કહ્યું. હંસે તે કામ બજાવવા વચન આપી, નળની પ્રશંસા કરવા
દમયંતી પાસે જતાં તેને પકડવા દમયંતી અયાગ પ્રયત્નો કરે છે, છતાં
તે પકડાતો નથી; એટલે દમયંતી પોતાની હથેળી કમળ જેવી
હોવાથી કમળ માફક ખુલી રાખી તેમાં બમરા તરીકે જાંબુ મૂકી
હંસને છેતરી પકડે છે, અને તેની પાસેથી નળનાં વખાણ સાંભળી
પરણવા વચન આપે છે તે સમયનું વર્ણન આંહિ ગાય છે.

હંસ (સં.) એક જાતનું ઉમદું પક્ષી Siva. નોટ—
હિમાલયમાં માન સરોવર હંસોનું નિવાસ સ્થાન કહેવાય છે. બ્રહ્માનું
એ વાહન કહેવાય છે. કવિઓ હંસમાં દૂધ તથા પાણી જુદા કરવા-
ની શક્તિ હોવાનું વર્ણવે છે.

૩૩. અકળિત [સં. અકલિત] કળી ન શકાય એવી;
આશ્ચર્યકારક. વાત [સં.] યુક્તિ. વિચારી [સં. ચિ +
ચર] શોધી કાઢી. નોટ—જ્યારે હંસ તેને પકડવા દેતો નથી, ત્યારે
દમયંતીએ વિચાર કર્યો કે મારા હાથ કમળ સરખા છે, તેથી માફ
શરીરે ધૂપાવી કમળ પેડે હાથ રાખીશ તો હંસ બૂલથી મારા હાથ-
પર બેસશે અને પકડાઈ જશે એવી નવાઈ જેવી યુક્તિ શોધી કાઢી.

૩૫. ધીરે (સં. ધૃ ધીરું) વિશ્વાસ રાખે છે. પાખી...
.....કાળે—પાખી (હંસ) કમળ માટે વિશ્વાસ રાખી પોતાની
દાયા અર્પણ કરે છે, અર્થાત્ હંસ કમળ ઉપર એકદમ બેસે છે.
મહારાજે (સં. મહારાજ) પરમેશ્વરે.

૩૬. જોગવાઇ (સં. યોગ્યતા) સગવડ અર્થાત સરખા-
પણું. જગદીશ (સં. જગદીશ) ઇશ્વર.

૩૭. કહાંચિ—ગમે ત્યાં. પાણુ પંકજ (સં. પાણિ હાથ;
પંકજ કમળ) હાથરૂપી કમળ.

૩૮. ચેહુબચામાં (શ. જાહુ કુવાનું અત્પાર્થરૂપ લેહુ)
તળાવમાં; હોજમાં.

૩૯. પલાશનું (સં. પલાશ) ખાખરાનું Of the
downy-branch-butea. નોટ—કમળનું પાન દેખાડવા ખાતર
માથા ઉપર ખાખરાનું પાન ઢાંક્યું. સમાન (સં.) જેવી.

૪૦. મધ્ય (સં.) હથેળીની વચમાં. જાંબુનું ફળ (સં.
જંબુફલ) જાંબુ Jambool fruit; Rose-apple fruit.
ભમર (સં.) ભમરો. પીમળ (સં. પરિમલ) સુગંધ. મધ્ય
મુક્યું.....પીમળ—હથેલીરૂપી કમળમાં જાંબુ કાગો ભમરો
કુલની સુગંધ લેવા બેઠો હોય તેમ વચ્ચે કાળું જાંબુનું ફળ મુક્યું.

૪૧. નાસીકાએ (સં. નાસિકા) નાઘી. ગણગણતી
ભમરાની મારફ ગુંજાર કરતી હતી Was humming. ભામા
(સં. મામિની ગુસ્સાવાળી સ્ત્રી) દમયંતી. ભણતી (સં. મળ
બોલવું) અવાજ કરતી હતી Was sounding.

૪૨. હરિવદની (સં. હરિ + વદન) ચંદ્રસમાન મુખવાળી,
દમયંતી જાણી (સં. જ્ઞા જાણવું) ઓળખી. પ્રેમદાનો (સં.
પ્રમદા) સ્ત્રીનો.

૪૪. અખુજ ભણી (સં. અંબુજ પાણીમાં જન્મેલું)
કમળ તરફ. અખળાએ (સં. અવલા સ્ત્રી) દમયંતીએ.

૪૫. શે—કેમ. હુડ્યા-અહ્યા Oh, yon. ગાડુઓ (સં.
ગમ્ધિ ગાંઠ) ગાંઠવાળો; પક્ષો; ચતુર. ગાડો (સં. ગમ્ધૂ આંધવું)
પકડયો.

૪૬. દુઃખી (સં. દુઃસ્થ) હેરાન. સુવા-માળ વાચક શબ્દ છે. પેહેલા-અગાડથી. હું-મને (દ્વિતીયા વિભક્તીમાં વપરાયો છે).

૪૭. અવગુણ (સં.) દોષ. નહિ સંભાર (સં. સમ્ + મૃ ભરવું) યાદ કરીશ નહિ અર્થાત્ મનમાં લાવીશ નહિ. મને બાપના.....મારૂં—હું તને મારૂં તો મને મારા બાપના સોગંદ છે I swear by my father not to kill you.

૪૮. બઝોછો ફૂલી (સં. ફૂલ પીલવું) બડાઇ મારો છે Boast. ભ્રમે (સં. ભ્રમ ભટકવું) ગેર સમજથી.

૪૯. હુંમાં—મારામાં. પ્રાક્રમ (સં. પરાક્રમ) બળ. ચંચુ પ્રહારે (સં. ચંચુ પ્રહાર) ચાંચના મારથી By pecking with my beak. હાથું (સં. હન મારવું) ધાવલ કરૂં

૫૨. અન્યોન્યે (સં. અન્યોન્ય) એકબીજાએ. બોલજ-ખરખરો કોલ. હાથેથી.....લીધો—અત્યાર સુધી હંસને હાથમાં પકડ્યો હતો, તે હવે છૂટો કરી બોળામા બેસાડ્યો She seated it on her lap letting it loose from her hand.

૫૩. વિખાણુ (સં. ઘ્યાસ્યાન હકિકત) વખાણુ. સખળ (સં. સવલ) અતિશય. લીઆ-મામ.

૫૩. તેહેનાં—તેનાં. માત ને તાત-મામાપ. વિખાણી કહેા વાત-વસ્તારી હકિકત કહેા.

૫૪. તવ (સં. તદા) ત્યારે. કશી-કંઈક.

૫૫. બ્રહ્મસભામાં (સં. બ્રહ્મસભા) બ્રહ્મની કચેરીમાં; બ્રહ્મા એ પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રજાપતિ દેવ છે. બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય નામની ત્રણ શક્તિમાંથી આદિ શક્તિ તેમનામાં રહેલી છે. તે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનનાં નાભીકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. તેનું વાહન હંસનું છે. એને સુખ ચાર છે, અને તેવડે તે ચાર વેદ બણે છે. એની બી સાવિત્રી કે ગાયત્રી દેવી છે; અને સરસ્વતીદેવી

એની પુત્રી છે. એ સૃષ્ટિ ઉત્પાદક Creator of the Universe કહેવાય છે. વિષ્ણુ (સં.) શેષશાયી નારાયણ ભગવાન. એ સૃષ્ટિનાં પાલકદેવ છે. તેમનામાં સ્થિતિ નામની મધ્ય શક્તિ રહેલી છે. નારાયણરૂપે સમુદ્રમાં શેષનાગપર તે શયન કરે છે, અને લક્ષ્મીજી તેના પમ ચાંપે છે. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે એમનું પૂજન થાય છે. તેમણે એક હાથમાં શંખ, બીજામાં ચક્ર, ત્રીજામાં ગદા અને ચોથામાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે. તેમણે મહાદેવજીનું એક હજાર કમળનાં કુસો વડે પૂજન કરેલું ત્યારે મહાદેવજીએ તેમની શ્રદ્ધાની પરિક્ષા કરવા ખાતર એક હજાર કુલમાંથી એક કુલ ગુપ્તરીતે લઇ લીધું; જેથી વિષ્ણુ ભગવાને પોતાનું આંખરૂપી કમળ કાઢી ચઢાવું. મહાદેવજીએ આથી પ્રસન્ન થઇ તેમને સુદર્શન ચક્ર નામનું આયુધ આપેલું છે. તેમનું વાહન ગરુડનું છે; તેમણે શાર્ગ્ગ નામનું ધનુષ રાખેલું હોવાથી તેમને શાર્ગ્ગધર કહે છે. તેમનાં હજાર નામ કહેવાય છે જેનો પાંડવિષ્ણુ સહજ નામનાં સ્તોત્રમાં આપેલો છે. તેમણે પૃથ્વી ઉપરનો પાપનો નાશ કરવા અને સાધુ પુરુષોની રક્ષા માટે ૨૪ અવતારો લીધા છે, તેમાંના ૧૦ અવતાર મુખ્ય છે, તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે;—

મત્સ્યઃ કૂર્મા વરાહશ્ચ નરસિંહાડ્ય ધામનઃ ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધકલ્કો ચ તે દશ ॥

અર્થ—મત્સ્યાવતાર, કૂર્માવતાર, વરાહાવતાર, નરસિંહાવતાર, પરશુરામાવતાર, રામાવતાર, કૃષ્ણાવતાર, બુદ્ધાવતાર અને કલ્કીઅવતાર એ દશ અવતારો મુખ્ય છે. શ્રી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ, કાનમાં કુંડલ, ગળામાં ગુંબની તથા તુવ્રસીની માળા, અંગે પિતાંબર વિગેરે વાળું કદ્યેલું છે તેમણે ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, અંબારિષ વિગેરે પોતાના ભક્તોને સહાય કરી મોક્ષ પમાડ્યા છે. તેમણે કૃષ્ણાવતારમાં પાંડવ કૌરવ વચ્ચેનાં મહા દાણુ યુદ્ધમાં અર્જુનનાં સારથિ રૂપ રહી જગદિષ્યાત જ્ઞાનનો મંડાર ગીતારૂપી બે.ધ તેને આપેલો છે, જે જ્ઞાનનાં પુસ્તકને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કહે છે. Proteotor of the Universe.

૫૬ ચતુર સુજાણ (સં. ચતુર સુજ્ઞાન) ડાલા અને વિદ્વાન.

૫૭. રોઝ (સં. રુઝ) ધોળા પગવાળું અક્કલ વગરનું સામર જેવું જનાવર White-footed antelope. વ્રખડો-વરખડો, એક નાનું જંગલી ઝાડવું. સાંભળ્યો નહિ તે વ્રખડોજ-જે માણસે નળનું નામ કાને સાંભળ્યું નથી તે જગતમાં ખરેખર વરખડા જેવો છે, અર્થાત્ વરખડો જેમ જંગલમાં નકામું ઝાડવું છે, એટલે કે ઔષધિ ત્રિશેર કંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, તેમ તે માણસ પણ નિરર્થક છે. જ-નિશ્ચયાર્થ પ્રત્યય.

૫૮. લોચન (સં.) આંખો. મોરપીછ ચાંદલીઆ જેવાં (સં. મયૂર મોર + પિચ્છ પીછું + ચંદ્રક ચાંદલો) મોરનાં પીછાંમાં જે કાળા આશમાની ચાંદ્રા હોય છે તેનાં જેવા માત્ર શોમાનાં, અર્થાત્ નકામાં Like blue eyes in the feathers of a peacock.

૫૯. વિદ્યુત્ (સં. વિહ્વલ) આકુળ; કામાતુર. મહિલાનું (સં. મહિલા સ્ત્રી) દમયંતીનું. આકર્ષી લીધું (સં આ + રૂષ્ ખેંચવું) ખેંચી લીધું Attracted.

૬૦. નમયંતી (સં. નમ્ નમવું) નમતી.

૬૧. અથ ઇતિ (સં.) પહેલેથી છેડે સુધી; સવિસ્તર In detail; From beginning to end.

૬૨. જોખન ધામ (સં. યૌવન જુવાની + ધામન્ ધર) જુવાન. છે બાળક વૃદ્ધ જોખન ધામ—તે બાળક છે વૃદ્ધ છે કે જુવાન છે ? શે અર્થે—શા માટે.

૬૩. કુંવારો (સં. કુમાર) વંગર પરણેલો Bachelor.

૬૪. કળકળી (સં. કલ્ અવાજ કરવો) કહળીને; તોખા કરીને With a deep sigh.

૬૫. નળ છે.....કન્યા—નળતો વગર પરણેલો છે પણ તેને લાયક સ્ત્રી નથી. અન્યા (સં. અન્યાય) ગેર ઇન્સાફ.

૬૬. કોટાનકોટ (સં. કોટચાનુકોટી કરોડ પછી કરોડ) કરોડો; અસંખ્ય. નિરખી (સં. નિર + ઈક્ષ્ જોવું) જોઈ.

૬૭. સકળ (સં. સકલ) બધું. પાત્રમાં (સં. પાત્ર) વાસણમાં.

૬૮. કાંઠએક—થોડી. રજ (સં. રજસ્ ધૂળ) કરચ Particle. વાધી (સં. વૃધ્) વધી.

૬૯. થપોલી (સં. સ્થાનું પ્રેરક સ્થાપય સ્થાપવું) થેપલી; ટીકડી. હુવી-થઇ (હસ્તન પ્રાકૃત રૂપ), ઉપન્યો (સં. ઉદ્ + ણઙ્ પેદા થવું) થયો. રવિ (સં.) સૂર્ય. એ કસ્યપ અને અદિતીના પુત્ર છે, અને બાર આદિયોમાંના છે. તેનો સારથિ અરણ્ય પત્ર રહિત છે. સૂર્ય નિરંતર સફેદ પગવાળા, સાત લાલ ઘોડાના ત્રણ પેડાવાળા રથમાં ફર્યા કરે છે, અને મનુષ્યોનાં સારાં નરસાં કૃત્યો તે જોયા કરે છે. વિશ્વકર્માની પુત્રી સંઘા ઉર્ફે છાયા તેની સ્ત્રી છે, તેનાથી યમ, યમુના, શાનિ તથા અશ્વિનીકુમારો જન્મ્યા છે. તે સૂર્યવંશી રાજા મનુ વૈવસ્વતના પિતા કહેવાય છે. તેને માટે એક આપ્યાયિકા એવી છે કે તેની સ્ત્રી સંઘાથી તેનું તેજ સહન ન થઈ શકવાથી તે પિતાને ઘેર ચાલી ગયું. તેના પિતાએ તેનું આવવાનું કારણ પૂછતાં તેણે પોતાના સ્વામીનું તેજ સહન ન થઈ શકવાનું જણાવ્યું. જેથી વિશ્વકર્માએ શાપ દેવાથી સૂર્યના તેજનો આઠમે હિસ્સો કપાઇ પૃથ્વીપર પડ્યો; તેમાંથી તેણે (વિશ્વકર્માએ) શ્રીકૃષ્ણનું સુદર્શન ચક્ર, મહાદેવજીનું ત્રિશૂલ, કાર્તિકેયની શકિત તથા કુબેરનાં સ્ત્રોત બનાવ્યાં કહેવાય છે. સૂર્યની પૂજા વૈદિક સમયથી ચાલે છે. અર્વાચિન કાળમાં તેને નારાયણ ભગવાન સાથે ઉપદેવ ગણી સંધ્યા વંદનાદિકમાં સૂર્યનારાયણને નામે અર્ધ્યો અપાય છે. મોગલ સહેન-સાહ અકબર સૂર્યપૂજક હતો. હજી પણ કેટલાક લોકો લીમડાના ઝા-

ક્રમાં સૂર્યનો વાસ ગણી તેને પૂજે છે તેને નિંબાર્ક કહે છે; અને કેટલાક સૂર્યને પણ પૂજે છે. એ નવગ્રહમાં મુખ્ય છે; અને મેરૂ પર્વતની આસપાસ ફરે છે. એના હાથમાં શંખ, ચક્ર કહ્યેલાં છે. તે ઉચ્ચતા અને પ્રકાશ આપી પૃથ્વીના પ્રાણીઓ વિગેરેને જીવાડે છે. તેનાં ખીજાં નામ સૂર, અર્ક, દિવાકર, બાનુ, બાસ્કર, સવિતા, દિનમણિ, આદિત્ય વિગેરે છે.

૭૦. વહાણુ—સવારે. બાહિર—બહાર ફરવા નીશરે (સં. નિ + શ્વ) નીકળે. તેજવંત (સં. તેજસ્વિન્) તેજવાળો—નળ. વનમાં ફરે—અરણ્યમાં શિકાર માટે ફરે.

૭૧. કોર—કીરણ. સૂરજ ઝાંખી કાડે કોર—સૂર્ય ઝાંખો દેખાય છે. તેણે—તેથી કરીને. પોહોર (સં. પ્રહર ત્રણ કલાક જેટલો વખત) વખત. વહાણું સાંજ તેણે ટાહાડો પોહોર—તેથી કરીને સવાર સાંજ ઠડો વખત લાગે છે.

૭૨. અદૃષ્ટ (સં.) અદૃશ્ય. રાજન (સં. રાજન્) રાજ. નિશ્ચિંત (સં. નિશ્ચિંત ચિંતા રહિત) શીકર વગર. અદૃષ્ટ જ્યારે .. મધ્યાહ્ન—જ્યારે રાજ આરામ લેવા ઘેર પધારી બહાર દેખાતા નથી ત્યારે બપોરે સૂર્ય શીકર વગર તપે છે.

૭૩. મંદિરમાં (સં. મંદિર ધર) મેહેલમાં.

કડવું ૨૨—દમયંતીની પરીક્ષા.

દમયંતીએ હંસને નળ સાથે પરણવાનું વચન આપી સ્વયંવરમાં નળને આવવા કહેવડાવ્યું. તેમજ નારદે ઇન્દ્રસભામાં દમયંતીના વખાણ કરવાથી તેને પરણવા તેના સ્વયંવરમાં ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ અને વરુણ આવે છે, તેમને વાટમાં નળ રાજ્ય મળતાં ઇંદ્ર નળને તેને! સ્વાર્થ ત્યાગી પોતાનો દૂત થઇ દમયંતીને તેઓમાંથી એકને પરણવા કહેવડાવે છે. નળ પુણ્યશાલી હોવાથી તે પ્રમાણે ઇંદ્રનો દૂત બની વેપ બદલી દમયંતી પાસે જાય છે, અને પોતાની ઉપેક્ષા કરી દમયંતીની પરીક્ષા કરે છે તે સમયનું વર્ણન આપે છે.

૭૫. મહિપતિ (સં. મહી પૃથ્વી + પતિ સ્વામી) રાજ-
ધન્ય (સં.) ભાગ્યશાળી. સતી (સં.) પતિવ્રતા સ્ત્રી.

૭૬. ભોગી (સં. ભોગિન્) ભોગવનાર; વિલાસી. લાભનિ-
ભાભિની. ભોગ્ય (સં.) ભોગવવા લાયક. ભોગી.....ભોગ્ય—
વિલાસી રાજાનેજ તારા જેવી સુંદરી ભોગવવા યોગ્ય છે A beauti-
ful woman like yourself is only fit for enjoy-
ment by a lussful king. ઘટે દેવને...અયોગ્ય—તું દેવને
માટેજ લાયક છે અમારા જેવા માટે લાયક નથી. You are
only fit to be a wife of a god, but not of one
like myself.

૭૭. પ્રત્યે (સં. પ્રતિ) તરફ. જોગીરૂપને (સં. યોગિન્
જોગી + રૂપ સ્વરૂપ) જોગીને. લાહે છે-જાણે છે. જો તું જોગી-
રૂપને લાહે છે—જો, તું સાધુને જાણે છે See, you know
an ascetic.

૭૮. વિષયાની (સં. વિષય) ઇન્દ્રિય સુખ Wordly
Pleasure. સાધવી (સં. સાધ્વી) સદ્ગુણી સ્ત્રી. અમે ન
જાઈ.....સાધવી—માટે અમે એવા સાધુ છીએ જે વિષયને
માર્ગે જતા નથી, અને તને સતી જાણી તારી પાસે આવ્યો છું
I am such an ascetic as would not long for
wordly pleasure; and thinking you to be a
chaste woman I have approached you.

૭૯. દૂત (સં.) સેવક; સંદેશી પહેંચાડનાર. આવ્યાર
(સં. આ + ચર આવરવું) રીતભાત. આપણો—મારો પોતાનો
અર્થાત જોગીનો. નોટ નજ જોગી વેગે આવેલ હોવાથી આંહિ કહે
છે કે હું જોગીની રીતભાત પાળું છું.

૮૦. ન્યૂન (સં.) મણા Deficient. તારૂં પૂર્વ.....
ન્યૂન-તારૂં આગલા જન્મનું એવું પુણ્ય છે કે તારા નસિયમાં કાંઈ
મણા નથી.

૮૧. મોહ વર્ધન (સં. મોહ આનંદ + વર્ધ વધવું) આનંદમાં વધારો કરનારી.

૮૨. અળગું કરો (સં. અ નહિ + લગ્ અડકવું) દૂર કરો. અંતરપટ (સં. અંતર વચ્ચે + પટ વસ્ત્ર) પડો. ઉલટ (સં. ઉલ્ + લુટ્ લોટવું) ઉભંગ.

૮૩. રૂપ (સં.) શુભ. સ્વાર્થ (સં. સ્વ + અર્થ) પોતાનું કાર્ય. પરમાર્થ (સં. પરમ મોટું + અર્થ કામ) પરોપકાર.

૮૪. રસાળા (સં. રસ રસ + આલ વાળો) આનંદદાયક. ચટ (સં.) અંતર્પટ.

૮૫. પ્રસ્વેદ મુક્તા (સં. પ્રસ્વેદ પરસેવો + મુક્તા મોતી) પરસેવાનાં મોતી જેવા ટીપાં. વીજળી ઝબકી (સં. વિષુલ્ વીજળી) વીજળીના ઝબકારા માફક એકદમ As swift as the flash of the lightning.

૮૬. દ્રુમવેલી (સં.) ઝાડને વિંટળાએલી વેલી અર્થાત્ વેલી જેવી નાળુક. જ્યમ દ્રુમવેલી-વેલીનો માફક નાળુકાદળથી Tenderly like a creeper. નિકટ (સં.) પાસે ગર્વધેલી-શુવાનીનાં મદથી થેલી Mad of the lust of youth.

૮૭. પ્રતાપ (સં.) તેજ Awe. માયો (સં. મા માપવું) સહન થયો. ઝંખવાયો-નિસ્તેજ થયો Felt shy. તારૂણીના પ્રતાપ.....ઝંખવાયો-તે યુવાન સ્ત્રીનું તેજ સહન ન થયું, અને નજ તેના તેજથી નિસ્તેજ થયો અર્થાત્ તેના ઓચિંતા આવવાથી શરમિંદો થયો Nala could not withstand the awe of the youthful lady, and he felt shy before her.

૮૮. મદ પૂરણ (સં. મદપૂર્ણ) ગર્વથી ભરેલી. માતંગી - હાથથી Female Elephant. નોટ-હાથથીને જુવાનીમાં મદ ઝરતો હોવાથી તેના જેવી ગર્વ વાળી અર્થાત્ જુસ્સા વાળી. ઉડંગી-અઢેલી Leaning.

૮૯. ખણ્ણતી (સં. खन् जोखुं) ખોતરતી હતી Was scraping. નોટ-નળ આગળ દમયંતી વિવેકથી ઉમેલી હતી, તેથી તેને શું કરવું તે નહિ સુજવાથી પગના અંગુઠાની જમીન ખોતરતી હતી.

૯૦. ગળ સ્થળે (સં. गल स्थल) ગાંધે.

૯૧. પ્રેમે પ્રેમે-પરસ્પર પ્રેમથી. મોહ્યો (સં. मुह मोह पावो) પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો Was enamoured.

૯૨. સત્યવાદીએ (સં. सत्य वद जोखुं) નળે.

૯૩. ઇંદ્રિ (સં. इन्द्रिय दृष्टि. રખે ઇંદ્રિ.....આકર્ષે— રખેને ખારી દૃષ્ટિ સ્ત્રી પર જાય, તેથી પાછું તે પોતાનું મન વશ રાખે છે. Nala again controls his passion, lest his eye might fall on the woman.

૯૪. આસનવાળી-યોગાસન અર્થાત્ પલાંડી વાળી Cross-legged. નોટ-ક્ષત્રીઓ પલાંડી વાળતા નથી, પણ નળ યોગી વેષમાં હોવાથી તે પ્રભાણે તેણે આચરવું; જોઈએ.

૯૫. ગોષ્ઠિ (સં.) વાત.

૯૬. લાલના (સં.) મનોહર સ્ત્રી. અંબુજ લોચની (સં. अंबुज कमल + लोचन आंख) કમળ સમાન નેત્રવાળી. સુખવર્ધની (સં. सुख सुખ + वर्ध जोखुं) સુખ વધારનારી. દુઃખ મોચની (સં. दुःख दुःખ + मुच् छोखुं) દુઃખ હરનારી.

૭૭. પુછ વાત.....માંડી હું જે વાત પુછું તે મને સુખથી માંડીને કહેો Explain to me in full what ask you.

૯૮. મને ધટે.....રહેવું—પર પુરૂષ સમક્ષ મારે ઉભું રહેવું યોગ્ય છે.

૯૯ જાણે નળ તો કહશે એ શું—પર પુરૂષ સમક્ષ હું બેસું ને એ વાત નળ જાણે તો મારે માટે તેને શો અભિપ્રાય બંધાય ? અર્થાત્ તે મન વિવેક રહિત ગણે What will Nala think of me when he knows that I sat before a stranger i.e. he will have very low opinion of me and will take me to be very immodest.

૧૦૦. વાડ (સં. વરમ્) સં. Well. નોટ—ત્યમંતીએ પકડામાં અરિસામાં નળનું પ્રતિબિંબ જોતાં તેને નળ તરીકે દિવ્ય સ્વરૂપથી ઓળખવાથી ખરી વાત કઠાવવા નળે મોકલ્યાના પ્રશ્ન આંહી તેને પૂછે છે.

૧૦૨. નરિ નળનો હું દેવનો દૂત—હું નળનો દૂત નથી પણ દેવનો દૂત છું.

૧૦૩. જાણે (સં. માણ્ બોલવું) બોલે. તજી સુધા વિષ કાં ચાણે—દેવરૂપી અમૃતને છોડી નળરૂપી ઝેરને શા માટે ચાખવા મન કરે છે ?

૧૦૪. સ્વયંન (સં.) મિત્ર. સુકી ચંદન.....આવળીએ—દેવરૂપ સુખકારક ચંદનને છોડી નળરૂપી દુઃખકારક આવળને શા માટે પકડે છે ?

૧૦૫. કોડી (સં. કપર્દ કોડી) શંખલું A sea-shell. મદગળ (સં. મદ મદ; ગલ્ જરવું) હાથી. મહીષ (સં. મહિષ) પાડો A he-buffalo. પલાણુ (સં. પ્ર + યા જવું) સ્વારી કરે.

૧૦૬. ઘેનુ (સં.) ગાય. અજા (સં.) બકરી. સાળ (સં. શાલિ) ઉચી કમોદ Excellent rice. કુસકા-કમોદનાં છોડાં Rice-husks.

૧૦૭. નેગીયો (સં. ક્લિગ્ધ પ્રિય) સ્નેહી. તેજપુજ (સં. તેજનો ઢગસે; સૂર્ય. આગીયો-ચળકતી પાંખવાળું અંધારી રાત્રિએ ઉડતું પતંગીલ A glow-worm. માટે હું.....આગિઓ- માટે હું તારો સ્નેહી હોવાથી કહું છું કે દેવ તેજના ઢગલા અર્થાત્ સૂર્યરૂપ છે, અને નળ તો આગીયો કીડારૂપ છે.

૧૦૮. માનવ (સં.) મનુષ્ય. શા લેખે-શું હિસાબખાં
Of what worth? અમરને (સં. અમર) દેવને. ઉવેખે
(સં. ઉપ + હૈશ્વ આનાદર કરવો) તરછોડે છે.

૧૦૯. વર્ણ (સં.) અગ્નિ. આ દેવ દરેક હોમ યજ્ઞ, વિવાહ વિગેરે કાર્યોમાં સાક્ષીમૂત ગણી પૂજાય છે તેને એ મુખ, લાલરંગ, ત્રણ પગ અને સાત હાથ કહેવામાં છે. તેનું વાહન ઘેંટાનું છે; તેની ધ્વજમાં પ્રાણિનું ચિન્હ છે; તેના મુખમાં દાંડા વાળી જીમ છે. તેનાં એ મુખનાં નામ ૧ ઉત્પાદક ઉચ્ચના ૨ વિનાશક વર્ણ છે. તેનાં ત્રણ પગ ૧ વિવાહ વર્ણ, ૨ ઔર્ધ્વ વર્ણ અર્થાત્ મરણ ક્રિયા સંબંધી વર્ણ, ૩ યજ્ઞ વર્ણ છે. તેના સાત હાથ એ મેઘધનુષ્યનાં સાત રંગનાં કિરણો છે. અગ્નિને ત્રણ સ્વરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે ૧ દેવતા રૂપે બાળવા માટે ૨ વીજળી રૂપે ચમકવાનાં ૩ સૂર્ય રૂપે પ્રકાશમાં. તે વૈદિક સમયથી અદ્યાપિ પર્યંત પૂજાય છે. તેનાં બીજાં નામ અગ્નિ, વૈશ્વાતર, પાવક, અનન્ન, હતાશન, રોહિતાશ્વ, વાયુમખ, દહન, જવજન હવ્ય. વાહન વિગેરે છે. પારસી લોકો ખાસ અગ્નિ પૂજક છે.

વરુણરાય (સં. ચરુણ) વરુણદેવ. એ અદિતિનાં બાર પુત્રમાંનાં એક પુત્ર છે; અને મહાસાગરો તથા પશ્ચિમ ખંડના દેવતા છે. પહેલાં આર્ય લોકો વરુણ દેવને પૂજતા હતા; ક્રમે ક્રમે જેમ તેઓ ગંગા જમુનાનાં પ્રદેશમાં વસ્યા તેમ ઈંદ્રને પૂજવા લાગ્યાં. વરુણે ઉત્તમ્ય મુનિની પુત્રીનું હરણ કરેલું કહેવાય છે. વરુણનાં પૂજન સાથે મિત્રદેવનું પૂજન ઘણી વખત થતું હોવાથી તે પૂજનને મિત્ર વરુણનું પૂજન કહે છે. તેનું

સ્વરૂપ ચેતરંગી, જમણા હાથમાં પાછવાણું. મનુષ્યાકૃતિનું કલ્પેશું છે, અને તેનું વાહન માછલાનું શરીર અને પૂંછડીરાણું અને હરણનાં માથા અને આગલા પગ વાળું કલ્પિત જળચર રાક્ષસી વાહનનું આલેખવામાં આવે છે. તેને રોમન પ્રજા Neptune દેવ કહે છે. તેનાં ખીજાં નામ નીચે મુજબ છે:—

મચેતા વરુણ' યાદસાંપતિરપ્પતિ: ।

અર્થ—પ્રચેતા, વરુણ. પાશી, યાદસાંપતિ અને અપ્પતિ છે. જમ (સં. યમ) જમરાજ God of death. એને રોમન લોકો Pluto કહે છે. એ સૂર્યના પુત્ર અને મૃત્યુનાં દેવ છે. યમુના (જમના) નદી તેની બેહેન છે. તેનું સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ તથા વાહન પાડાનું કલ્પેશું છે. તે મરણ પામેલા પ્રાણીઓનો પુણ્ય પાપનો ન્યાય કરે છે; અને ચિત્ર-ગુપ્ત તેના દરબારમાં પ્રાણીઓનાં પુણ્ય પાપનો હિસાબ રાખે છે. આ હિસાબી પુસ્તકને અમ્-સંધાની કહે છે. મૃત્યુ પામેલા પ્રાણીઓના સૂક્ષ્મ શરીર અર્થાત્ જીવને તેનાં દૂતો પાસ નાખી લઇ જાય છે. તેને યમનાં દરબારમાં પેહોંચતાં એક કલાક ચાલીસ મીનીટ લાગે છે, જેથી તેટલો વખત લોકો મૃતદેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરતા નથી. યમ દેવના ખીજા નોકરો ચડં, કાળ, વૈધ્યટ વિગેરે છે. પુણ્ય કરેલા પ્રાણીઓને તે સ્વર્ગમાં મોકલે છે, અને પાપીઓને નરકમાં નાંખે છે; સ્વર્ગમાં પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે, અને નરકમાં શિક્ષા પામે છે. યમ દેવે સતી સાવિત્રીના સ્વામી સત્યવાનને સતીનાં પ્રભાવથી જીવિતદાન આપી દીર્ઘાયુ બક્ષી, તેનાં અંધ માઆપને દેખતાં કરી રાજ્ય પાટ વિગેરેનું મુખ આપ્યું હતું (વાંચો—સત્યવાન સાવિત્રી ચરિત્ર.)

જમ આદિ વર્ણાની ઇચ્છાય—જમ વિગેરેને તને પરણવાની ઇચ્છા છે.

૧૨૦ માનવી દ્વારે—મનુષ્યને બારણે અર્થાત્ તું મનુષ્ય છે તોપણ તારે ઘેર.

૧૧૧. ત્રિભોવનપતિને (સં. ત્રિભુવન સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળ ત્રણ લોક+પતિ સ્વામી) પ્રમુને. ભગ (સં. મત્તુ બળવું) પ્રીતિથી સેવ. અદ્ય જીવને (સં. અલ્પ જીવ) હવકા પ્રાણીને.

૧૧૨. અમરાવતી (સં.) અમરાપુરી, ઇંદ્રની રાજધાની. ઇંદ્રુ (સં.) શેરડી. અમર ઇંદ્રુ ને નળ ધાસ—ઈંદ્ર શેરડી સમાન છે અને નળ તો તણુ માત્ર છે Indra is pleasure-giving like sugarcane, and Nala is disgusting like grass.

૧૧૩. સુર (સં.) દેવ. મર્ત (સં. મૃત્યુ) મૃત્યુ. નિવર્ત (સં. નિ + વૃત્ત પાછું વળવું) અંત; છેડો.

૧૧૪. સુર સંગે.....રોગ—તને દેવની સાથે પરજીવાથી ભોગ ભોગવવાનાં છે, અને નળને પરજીવાથી તો તે અલ્પ આયુષ્ય-વાળો અને રોગોથી ભરેલો છે There you are to enjoy with Indra, whereas in marrying Nala, he is subject to various diseases and short life.

૧૧૫. વ્યાધિ (સં.) રોગ. શત ને આઠ (સં. શત સો+અષ્ટ આઠ) એકસો આઠ. મરિ મરિ અવતારનો ઠાઠ-મરી મરીને વારંવાર અવતાર (જન્મ) લેતા પડે છે.

૧૧૬. ઉત્તાવળું હીંડે—ગદ્ગદી પુરું થાય છે.

૧૧૭. ઘાત (સં.) મૃત્યુનો યોગ. જવર (સં.) તાવ શીત (સં.) શરીર ઠંડું પડી જવું તે. સન્નિપાત (સં.) વાત, પિત્ત, ને ક્ષતો ત્રિદોષ રોગ Morbid state of three humours of the body; Delirium.

૧૧૮. મળ મૂત્ર (સં. મલ મૂત્ર) વિષા અને મૂત્ર જેવાં મંદા પદાર્થોથી. ઘરસૂત્ર (સં. ગૃહસૂત્ર) ઘર સંસાર. ઘેલી ને સાથે ઘર સૂત્ર—અરે ઘેલી તારે તેવા સાથે ઘરસંસાર શું ચલાવવો?

Oh silly woman, Why should you have connection of household affairs with such a man?

૧૧૯. કૂવનું (સં. કૂષ કુવો) કૂવનું પાણી. અણાવે (સં. આ + નય લાવવું) મંગાવે. કીર (સં.) પોપટ. કો—કોણ. અણાવે—પાણીને પદાવે.

૧૨૦. મુખ સમૂહના દાતા (સં. સુખ સમૂહ મુખનો દગલો; દાતા દેનર) પણ મુખ આપનાર. એસરે (સં. અપ + સ્) ખાજા હટે Spare pains.

૧૨૧. દેવાંગના વૃદ્ધ (સં.) આસરાઓનું ટોળું. નીચ (સં.) કિતરનું.

૧૨૨. વાણી (સં.) દાર. પી સુધા.....તાણી—તું ત્રિલોકનાં સ્વામી ઈંદ્રની સ્ત્રી થઈ અમૃતનું પાન કર અને ભોગ વિલાસશી દાર પી.

૧૨૩. પીતી—પીવાથી. પરણુ ઈંદ્રને જગ છતી—ઈંદ્રને પરણી જગ છત અર્થાત્ સંસાર બંધનમાંથી મુક્ત થા.

૧૨૪. છાસઠ સહસ્ર રંભા આદિ—રંભા વિગેરે છાસઠ હજાર આસરાઓ. એ સર્વે સમુદ્ર મથન વખતે ચૌદ રત્નો સાથે નીકળેલ છે (જુઓ ૧૨૭).

૧૨૭ રથ ઐરાવતનું (સં. રથ વાહન; ઐરાવત સાત સુંદરાઓ ઈંદ્રનો હાથી) ઐરાવત હાથીના રથમાં બેસવાનું. ઐરાવત હાથી સમુદ્ર મથનમાં ચૌદ રત્નો સાથે નીકળેલો છે, અને તે રત્નોની વેહેંચણમાં ઈંદ્રને મળેલ છે. સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નો નીચે આપે છે:—

લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભપારિજાતકસુરા ધન્વંતરિચંદ્રમાઃ
ગાત્રઃ કામદુવાઃ સુરેશ્વરગજો રંભાદિદેવાંગનાઃ ।

અશ્વઃ સત્તમુલ્લો વિષં હરિષ્વનુઃ શંખોઽમૃતં ચાંબુધેઃ
રત્નાનીહ ચતુર્દશ પ્રતિદિનં કુર્વન્તુ નો મંગલમ્ ॥

અર્થ—લક્ષ્મી, કૌસ્તુભમણિ, પારિજાતક કુલતું વૃક્ષ, સુરા (દાર), ધનંતરિ વૈદ્ય, ચંદ્રમા, કામધેનુ ગાય, ઇન્દ્રો ઔરાવત હાથી, રંભા ત્રિગેરે અપ્સરાઓ, સાત મુખવાળો સૂર્યનો ઘોડો, વિષ (ઝેર), હરિષ્વનુખ્ય, શંખ અને અમૃત; સમુદ્રનાં એ ચૌદ રત્નો આ લોકમાં આપણું કલ્યાણ કરે.

૧૨૮. ઘટે રહેવું ઇદ્ર અર્ધાંગે—ઇન્દ્રની અર્ધાંગના અર્થાત્ સ્ત્રી તરીકે રહેવું તને યોગ્ય છે. અર્ધાંગે (સં. અર્ધાંગના સ્ત્રી) સ્ત્રી તરીકે.

૧૨૯. હો બાળી (સં. હે બાલે) અરે બાળા. વાળી (સં. વલ્લુ ૩૨વું) ફરીને.

૧૩૦. વદન (સં.) મુખ. નોટ—અધા દેવોને આહુતિઓ અગ્નિમાં અર્પાયછે, તેથી અગ્નિ તેમનું મુખ કહેવાય છે. કોટિ મદન (સં.) કરોડ કામદેવ. અગ્નિરૂપ તે કોટિ મદન—અગ્નિનું ૨૪૩ કરોડ કામદેવતાં જેવું કાન્તિમય છે.

૧૩૨. ૨૬—શ્લે, ધ્યાન. તમતણી—તારી.

૧૩૩. બાળ...ટેવ—બાળ હથ Childish obstinacy. માયું—વરવાનું કહેણ Word for betrothal.

૧૩૪. મિથ્યા (સં.) ફેકટ. લવ (સં. લપ્ બોલવું) લવારો Empty talk.

૧૩૫. કંદરૂપ (સં. કુ ખરાબ રૂપ રૂપ) રૂપ. વગરનો; બેડોળ. નિઘ્રંછયો (સં. નિર્ + મત્સ્ ધમકાવવું) વખોડ્યો. નળ...નળેરૈ—નળે પેલાને વખોડ્યો.

૧૩૬ પોતે...નિઘ્રંછયું—પોતે પોતાની જાતને વખોડી He spoke ill of himself.

૬૬૭^૧ ૪૪—દમયંતીને માથે આગ

નગ દમયંતીને વનમાં એકલી છોડી જાય છે; પછી તે એકલી નળની શોધમાં જંગલમાં ભટકે છે, ત્યાં તેને અજગર ડસે છે, તેનાથી ક્રોધ પારધી તેને બચાવે છે. પછી પારધીની કુદૃષ્ટિ તેના પર થતાં તે તેને શાપ આપી બાળી ભસ્મ કરે છે; એવા અનેક સંકટો વેડી આખરે એક સોદાગરના સંઘમાં તે રહે છે. ત્યાં જંગલી હાથીનું ટોળું આવવાથી સંઘની નાસ ભાગમાં દમયંતી પણ નાસે છે, અને કેટલાક સોદાગરો સાથે ચૈવલસુપુરી નગરમાં આવે છે. ત્યાંના સુખાહુ રાજાની માતા ભાનુમતિ (દમયંતીની માસી) તેને જોતાં તેની ખરી સ્થિતિ પૂછે છે. દમયંતી પોતાની ખરી હકિકત છૂપાવી ગુપ્ત રહે છે, ને પોતાના ક્ષત્રિયપણાની ટેક જાગવી રાજમાતાનાં આગ્રહથી રાજકન્યા ઇંદુમતી સાથે ત્યાં રહે છે. તે અરક્ષામાં એક વખત રાજકન્યા પોતાને હાર ટોડતે ભરાવી નાહાવા બેસે છે, તે હાર ક્ષત્રિયે ગૂમ કરવાથી તેની ચોરી દમયંતી ઉપર ઇંદુમતિ ચડાવે છે, તથા રાજમાતાને તે હકીકત કહે છે તેનું વર્ણન આંહિ આપેલ છે.

આગ (સં. આ + લગ્ લાગવું) આરોપ Imputation.

૧૩૭ ઇંદુમતી (સં.) ચૈવલસુપુરીનાં રાજા સુખાહુ, તથા દમયંતીની મારી ભાનુમતીની પુત્રી. નોટ—ચૈવલસુપુરી ચેદિ દેશની રાજધાની હતી. આ દેશ નર્મદાને કિનારે વિંધ્યાચળ અને રક્ષ પહાડો વચ્ચે જામલપુર નીચે ભેરાગઢ આગળ આવેલ હતો. કેટલાક તેને મધ્ય હિંદમાં અર્ચાયિત બુદ્ધેશખંડ અને કેટલાક વળી ચંદેલ હોવાનું કહે છે. લોકને કાં સંભળાવો—શા માટે દુન્યોતો કરો છો Why do you disgrace yourself?

૧૩૮. ચોરીયે (સં. ચુર ચોરવું) ચોરીનું તોહમત મૂકીને. અકળાવો (સં. અ નહિ + કલ્ જાણવું નું પ્રેરકરણ Causal) મુંઝાવો.

૧૪૦. તસ્કર.....ઝાલે—જો કોઈ બીજું આવી રીતે ચીજ હાથમાં લે તો જરૂર ચોર અને સુસ્કેટાટ બંધાય Anybody else in your place touching a thing like this would certainly be caught a thief.

૧૪૧. મિથ્યા (સં. મિથ્યા) બૂઠું. પાપે (સં. પક્ષે બાળુમાં) વગર.

૧૪૨. એવી ચોરટી.....રાખે—દમયંતી કહે છે કે એવી ચોર હું હોઉં તો રાજમાતા અને તારી પાસે કેમ રાખે ?

૧૪૩. અસાધ્વી.....પાણિ—દમયંતી કહે છે કે અને ખરાબ શી રીતે જાણી ? શં લેતાં તમે મારો હાથ પકડ્યો છે ? અસાધ્વી (સં.) ખરાબ. અદ્યો છે (સં. ગ્રહ પકડવું) પકડ્યો છે. પાણિ (સં.) હાથ.

૧૪૪. ભરતારે (સં. મર્ત્ત સ્વામી) ધણીએ. પરહરિ (સં. પરિ + હ તજવું) તજ. અમે પરીક્ષા...પરહરી-તને ધણીએ તજ છે ત્યાંજ તારી પરીક્ષા અમે કરી છે We have known you from the fact that you have been abandoned by your husband. નોટ-‘અમે’ શબ્દ રાજકુંવરીએ પોતાને માટે તથા પોતાની માને માટે વાપર્યો છે.

૧૪૬. મેહેણાં—ગાળ Tantt. પેટભરી (સં. પેટ ટોપલી; મૃ ભરવું) કંદર ભરનારી Dependent. બાઈ હું..... પેટભરી-મેહેન, હું તમારા ઘર ઉપર મારો નિર્વાંક કરનારી છું એટલે ગાળ (મેહેણું) સાંભળવાને પણ હાયક છું Sister, I should hear such sarcasms because I earn my bread from you.

૧૪૭. આંખ ભરવી—રોવા બેસવું.

૧૪૮. એવે—એટલામાં. કન્યાય (સં. કન્યા) બાળાઓ.
નોટ—આ જગ્યાએ 'કન્યા' શબ્દ, એી તરીકે સામાન્યરૂપમાં વપરાયો
છે. કન્યાની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે:—

અષ્ટવર્ષા ભવેદ્રૌરા નવવર્ષા ચ રોહિણી ।

દશમે કન્યકા પ્રોક્તા અત ઉર્ધ્વ રજસ્વલા ॥

અર્થ—આઠ વરસસુધી ગૌરી, નવવરસની રોહિણી, અને
દશમે વરસે કન્યા કહેવાય છે. તે પછી રજસ્વલા થાય છે.

૧૪૯ આપ આપણું—પોત પોતાનું.

૧૫૦. ફાંસુ (સં. પાશ ફાંસો) આક્ષેપ Intrigue.

૧૫૧. ચતુર શિરોમણી (સં. ચતુર ચાલાક + શિરઃ
માથું + મણિ મણિ; ચાલાકના માથાના મણિરૂપ) સોંથી વધારે
ચાલાક Shrewdest. અંતરમાં (સં. અંતર અંદર) મનમાં.
વિમારે (સં. વિ વગર + મનસ્ મન) ખિન્ન થઇ Was
annoyed.

૧૫૨. અચરજ (સં. આશ્ચર્ય) અજાણ્યી Wonder.

૧૫૩. નારાયણની દાસ—શ્રી વિષ્ણુમગવાનની ભક્ત.

૧૫૪. હાસ (સં. હાસ્ય) મસ્કરી.

૧૫૫ સરખે.....કૌતુક—વડીએ વડીઆમાં મસ્કરી થાય
Funs are played among equals (સં. કુતુક કૌતુક).

૧૫૬. રાજકુંવર (સં. રાજકુમાર) રાજપુત્ર, ઇંદુભતીનો
સ્વામી. રીસાળ (સં. રિષ્ ધળ કરવી + આલ વાળો) કોપી.
જાણે થાશે કલેશ ધણો—જાણશે તો ધણો કષ્ટઓ થાશે.

૧૫૭. માળા.....કીજે—જો તે માળા આપણા ધરની હોય
તો ફરીને તેનો તપાસ ન કરીએ We may not search for
the necklace if it belongs to us.

૧૫૮. શ્વશુર પક્ષની (સં. શ્વશુર પક્ષ) સાસરીઆની
Belonging to her fatherinlaw. છ શ્વશુર.....દીજે—તે
માળા ઇંદુમતીનાં સાસરીઆની છે, જો તેઓ તે માગે તો તેમને શું
જવાબ આપણે દેવો? How should we answer to her
fatherinlaw when he demands the necklace as it
is his property.

૧૫૯. હૃદય ફાટતે (સં. હૃદય દીલ; સ્કાટ્ ફાટયુ) ચીરાતે
દીલે; ખિન્ન દીલે With broken heart. અપવાદ (સં.)
મિથ્યા આરોપ False accusation.

૧૬૦. હાં હાં...દેવો—હાં હાં માતાજી, તમે ધારો છો કે મેં
તમારો હાર લીધો છે; તે મારે દેવો છે એ ખરું છે. Yes, mother,
No doubt I have to return your necklace that
you think I have stolen.

૧૬૧. ન ઘટે...રાખી—હે રાજમાતા, આપે મને ઘેર
આપની પાસે રાખી હવે દુઃખ દેવું એ આપને યોગ્ય નથી Oh
Royal mother, it does not behove you to
harass me after having kept me here.

૧૬૨. ન હોઈ—ન હોઈએ; નથી. છડે—છીએ. અમિલાખી
(સં. અમિલાષ આશ્વા) આશ્વાવાળા.

૧૬૩. શોહોર (શ. શોરીદન્ અવાજ કરવો) ગડ બકાટ
Hubbub. ઠાલો-નકમો. ઇંદુમતી...જુટશો-ઇંદુમતી કહે તમે
માળા આપી દેશો તો તમારી મેળેજ છૂટી જશે.

૧૬૪ માળા.....બહાલો—જો તમને આમરૂની ખેવના
હોય તો મારી માળા મારા હાથમાં મૂકી દીઓ If you at all
care for your name, place my necklace into my
hand.

૧૬૫. સેવક સખીઓ (સં. સેવક ચાકર; સહી સહી-યર) દારીઓ તથા સહીયરો.

૧૬૬. મારો.....કીધી—એને મારો, બાંધો, ખેંચીને પછારો એવી એવી ખૂબો મારીને તે જીને (દમયંતીને) સૌએ ખીજવી All made Damayanti angry by bawling out that she should be beaten, tied, dragged and dashed to the ground (સં. મૃ મરવું નું પ્રેરકરૂપ મારવું; બંધ બાંધવું; તન ખેંચવું; પ્ર + ક્ષિપ્ ફેંકવું, પછાડવું; જ વખરની + બલ બળ; આકુલા આકળી; ક્ર કરવું).

૧૬૮. સમર્પા (સં. સ્મૃ યાદ કરવું) યાદ કર્યાં; ધ્યાન ધર્યું. શ્રી જુગદીશરે (સં. શ્રી કલ્યાણકારી; જગત્ + ईश જગતના પ્રભુ) કલ્યાણકારી જગત પ્રભુને. નાટ—‘શ્રી’ શબ્દનો અર્થ લક્ષ્મી થાય છે; અને તે ધન્ય, શુર, વડીલ વિગેરે પૂજ્ય નામ પહેલા માન્યો વપરાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ કલ્યાણકારી Gracious થાય છે.

કડવું ૪૫—દમયંતીની પ્રાર્થના.

રાજમાતાએ ચોરીનું તોહામત મંજુર રાખવાથી દમયંતી તે આળંગાંચી છૂટવા પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે, અને તે હાર લેનારને શાપ દે છે, એટલે સતીનાં શાપથી કલિ નાશી જાય છે, અને ટોડલો ફાટી હાર નીકળે છે, જે જોતાં સૌ અંખવાણા પડી જાય છે અને દમયંતીની મારી ગાત છે તે અંહિ ગાતામાં આવેલ છે.

પ્રાર્થના (સં. પ્ર + અર્થ માગવું) સ્તુતિ Prayer.

૧૬૯. સંધાતી (સં. સં સાથે + જન જવું) સાથી. સ-માતી (સં. સં + આપ પુરૂં કરવું) સુખે રહી શકતી Accommodated well.

૧૭૦. કોણ જન્મનાં કરતુ—કયા ભવનાં કૃત્યો? (સં. જન્મ ભવ; કૃત્ય કરતુ). નરતુ (સં. ન વગરતુ + રત આ-નંદ) ખરાબ.

૧૭૧. રાંકડી (સં. રંક) ગરીબડી.

૧૭૨. ગાહથી (સં. ગ્રાહ) મગરથી; ઝુઝથી From a crocodile. ગજ (સં.) ગજેંદ્ર હાથી. નોટ—એક વખત ગજેંદ્ર હાથી પાણીની તરસ લાગવાથી કોઇ મોટી નદીમાં પાણી પીવા ગયો, ત્યાં ઝુડે તેનો પગ પકડી પાણીમાં ઘસડવા માંડ્યો, અને હાથીએ ઝુડને ખેંચવા માંડ્યું. આમ એક બીજાની ખેંચ તાણમાં કોઇએ નમતું મૂક્યું નહિ. છેવટે ગજેંદ્રે પોતાનાં છૂટકારા માટે ધધર સ્તુતિ કરવાથી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને ગરૂડ ઉપર બેસી તેની મદદે આવી છોડાવ્યો. આ ગજેંદ્રની સ્તુતિને ગજેંદ્ર મોક્ષ કહે છે. તે મહાભારતનાં શાંતિ-પર્વમાં બીજમ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેનાં સંવાદમાં લગભગ ૧૫૩ શ્લોક-માં વર્ણવેલ છે. રોપ (સં.) ગુરસો.

૧૭૩. ધીર (સં.) ખમવાવાળી Proof against. વિપત્તિ સમયનાં (સં. વિપત્તિ દુઃખ + સમય વખત) દુઃખ વખતનાં. વીર (સં.) બાંધ; મદદ કરનાર.

૧૭૪. અનાથ બંધુ (સં.) ગરીબોનાં બેઝી.

૧૭૫. હરિ હું હરખે હણાઇ—હે પ્રભુ, હું હરખમાંજ કુ-લાઇ મરી ગઇ (સં. હર્ષ હરખ; હન મારવું). ગણાઇ (સં. ગણ ગણવું નું સહભેદ Passive ગણાવું) લેખાણી.

૧૭૬. હરિ હું.....કોણતણી—હે પ્રભુ, હું કોની પુત્રી છું અને કોની સ્ત્રી છું? અર્થાત્ મારા માતૃપિતા પણ ક્ષત્રિય કુળનાં છે અને પતિ પણ ક્ષત્રિય કુળનો છે, અને અસારે મારી આ દશા છે I Oh Lord, Whose daughter and whose wife I

am ? And still I have to undergo such a calamity. જુઓ—નજર કરો; દયા કરો.

૧૭૭. સેવા ચૂકી (સં. સેવા ભક્તિ; ક્યુત્ ચૂકું)
ભક્તિ કરતાં ભૂત્રી Missed your worship.

૧૭૮. વિપ્ર (સં.) વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ.

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારૈર્દિગ્જ ઉચ્ચતે ।

વિષયા યાતિ વિપ્રત્વં ત્રિભિઃ ઓતિય ઉચ્ચતે ॥

અર્થ—મનુષ્ય જન્મથી શુદ્ધ હોય છે; ઉપરીત સંસ્કાર (જનોઈ) થી દિગ્જ કહેવાય છે; વિદ્યા મેળાવાથી વિપ્ર થાય છે; ત્રણેથી વેદને જાણવાવાળો બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. તરછાડી (સં. તિરસ્ + કૃ તિરસ્કાર કરવો) તથા.

૧૭૯. શિવ (સં.) મહાદેવજી. એ કૈલાસના દેવ છે, અને જગત્તી ત્રણ શક્તિમાંથી લય નામની શક્તિવાળા સંહારકર્તા દેવ ગણાય છે. તે સંન્યાસી, ભોળા અને સદજ ભક્તિથી સંતુષ્ટ થાય છે. તેથી અસુરોએ તેમનું તપ કરી વરદાન મેળવી જગતને ધણી વખત રંજાડ્યું છે. તે રંજાડ ટાળવા તથા પાપીઓનો સંહાર કરવા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને અવતાર લેવા પડ્યા છે. મહાદેવજી ત્રિંગરૂપે પૂજાય છે. તેમનું વાહન નંદી (પોડીઆ) નું છે. પાર્વતી તથા ગંગા તેમની સ્ત્રીઓ છે. ગંગાને તથા ચંદ્રને તેમણે જટામાં ધારણ કરેલા છે. ગણપતિ તથા કાર્તિકેય તેમનાં પુત્ર છે. શિવને ત્રણ આંખ છે. તેમાં એક કપાળમાં છે, તે અતિ રોષવાળી અશ્તિથી ભરેલી છે, તેનાંથી તેમણે કામદેવને બાળી નાંખેલ કહેવાય છે. સમુદ્રમથનમાં વિષ નીકળેલું તે તેમણે પી કંઠમાં ધારણ કરેલ હોવાથી નીલકંઠ કહેવાય છે. તેમને ભાંગ, ધતુરો વિગેરે માદક વસ્તુઓ પ્રિય છે. સર્પો તથા શ્વેતકાક્ષી માળા તેમનાં આભૂષણ છે; અને વ્યાધ્યર્થ વસ્ત્ર છે. બિન્દુવત્ર, ધતુરાનું પુષ્પ તેમને પૂજનમાં ચડે છે. ભૂત, પિશાચ, વિગેરે

ગણે તેમનાં દૂત છે. શિવનાં બીજાં નામ નીચે મુજબ છે:—
શંભુ, ઇશ, પરુપતિ, શંકર, મહેશ્વર, શંકર, ચંદ્રશેખર, બૃતેષ,
ગિરીશ, મૃત્યુંજય, પિનાકી, ધૂર્જટિ, વૃષધ્વજ, ત્રિલોચન, હર,
ત્ર્યંબક, ત્રિપુરાંતક, ગંગાધર, રૂદ્ર, ઉમાપતિ, સ્મરહર વિગેરે છે.
God Shiva, the Destroyer of the Universe.

૧૮૦. દેહલે (સં. દુઃશ્ચ) મુશ્કેલીથી. ઉદર (સં.) પેટ.
હરિ મુજને.....મરણું—હે પ્રભુ, મારે મરણું થોડ્ય છે.

૧૮૧. હું-મને. (દ્વિતીયા વિભક્તિમાં કાવ્યોમાં વપરાય છે).
છાંડી-તજ.

૧૮૨. પાતક (સં.) પાપ. સાધુને (સં. સાધુ) સત્પુરુષોને.

૧૮૩. સત્ય (સં.) ટેક. (સં. નળપત્ય નલપતિ)
નળરામ.

૧૮૪. કોટિક (સં. કોટિ કરોડ + ક એકનું હુંકં ૩૫)
આશરે એક હજાર. નોટ—‘ક’ પ્રત્યય અનિશ્ચિતપણું દર્શાવવા
વપરાય છે, અને તેને Indefinite suffix કહે છે.

• અવગુણ (સં.) દુર્ગુણ; ખામીઓ. નિપૂણ (સં.
નિપુણ) સર્વજ્ઞ All-knowing; Omniscient.

૧૮૫. વિકૃલા (સં. ત્રિફલ) વિષ્ણુભગવાન. મુંબઈ ઇલા-
કામાં દક્ષિણમાં પંદરપુરમાં વિષ્ણુભગવાન વિકૃલનાથજીનું મંદિર છે.
ત્યાં મુંબઈથી પુના થઈ કુંદુવાડી જંકશનથી ખારસી લાઘટ રેલ્વેમાં
જવાય છે. વહારે (સં. શુ દાંકનું) મદદ.

૧૮૬. આંખે ભર્યું જળ—રડવા લાગી.

૧૮૮. અંતરજામીએ (સં. અંતર અંદર + જમ રોકવું)
અંદર નિગ્રહ કરનારે અર્થાત્ મનની વાત જાણનાર પ્રભુએ The
Ruler within the hearts. શુદ્ધ (સં. શુદ્ધિ) શુદ્ધ;

અકલ Understanding. રાતડી કીધી-રાતી કરી; ગુસ્સાથી લાલ કરી (સં. રક્ત લાલ) Made a wry look.

૧૯૦. માશીને (સં. માતૃ-જ્વલા મારી) માની બ્લેનને.

૧૯૧. સાક્ષી સૂરજ વિષ્ણુ ને વાયુ (સં. સ સહિત + અશ્વિ આંખ, સાશ્વિન નજરે જોનાર; સૂર્ય સૂરજ; વિષ્ણુ વિષ્ણુ-ભગવાન; વાયુ પવન) સૂરજ, વિષ્ણુ ને વાયુ મારા સાક્ષી છે. વાયુ (સં. વાયુ) વાયુ. એ પવનનાં દેવ છે. તેનું બીજું નામ મૃત છે. તેને અંજનાથી ઉત્પન્ન થએલ માફતી અથવા હનુમાન નામનો પુત્ર છે. વાયુ પોતાની પાંખો ઉપર માફત નામનાં પોતાનાં બીજા ગણોને લઇ ફરે છે અને તોફાન, વરસાદ વિગેરે ફેલાવે છે. વરુણદેવનાં શ્વાસથી વાયુ ઉત્પન્ન થયેલ કહેવાય છે God of Wind. અન્યાય (સં.) પાપકર્મ; ચોરી.

૧૯૨. બાઇ.....પડજો—દમયંતી શાપ દે છે કે હે બેન, તમારો હાર લેનારો ફાટી પડે અને હાર મળે Oh Sister, your thief may die a sudden death this moment, you may get back your necklace

૧૯૩. કલિયુગ (સં. કલિયુગ Iron age) બ્રહ્માના દિવસનો હાલ ચલતો ચોથો પહોર. યુગ ચાર છે; ૧ કૃતયુગ અથવા સત્યયુગ મનુષ્યોના ૧૭૪૮૦૦૦ સૌર વર્ષનો થાય છે; ૨ ત્રેતાયુગ તે ૧૨૯૬૦૦૦ વર્ષનો છે; ૩ દ્વાપરયુગ એ ૮૬૪૦૦૦ વર્ષનો છે; અને ૪ કલિયુગ એ ૪૩૨૦૦૦ વર્ષનો છે, જે હાલ ચાલે છે. આ ચાર યુગ એકંદર ૪૩૨૦૦૦૦ સૌર વર્ષના થાય છે, અને તે બ્રહ્માનો એક દિવસ છે, જેને મહાયુગ કહે છે. પછી બ્રહ્માની રાત્રિ પડનાં વિષ્ણુનો પ્રત્યય થઇ બ્રહ્માનાં પ્રાણિઓ (અણુઓ) બ્રહ્મામાં સમાય છે. કૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યા પછી પૃથ્વીપર કલિયુગથી અનાચર ફેલાયા. એટલે યુધિષ્ઠિરે પોતાનું રાજ્ય પોતાના પૌત્રને (પરીક્ષિતને) સોંપી સ્વર્ગારોહણ કર્યું. એક

વખત આ અનાચારૂપી કલિએ મનુષ્યરૂપ ધારી ગાય તથા અળદના બેડ-
કાને પીડવા માંડ્યા, જે યુધિષ્ઠિરના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાની નજરે
પડતાં તેણે કલિને પકડ્યો અને શિક્ષા કરવા માંડી; અને કલિએ
રાજાનું રૂપ ધારણ કરી ગાયને પીડવાનું શુદ્રધણું કરવાનું કારણ પૂછ્યું.
તેમજ પૃથ્વી તથા ધર્મ જેને કલિ પીડતો હતો તે ગાય ને અળદરૂપ હતા
તેમને ત્રણ પગ કાપી કાણે પીડ્યા કારણ પૂછ્યું. એટલે ધર્મ
પોતાનાં તપ, પવિત્રતા તથા દયારૂપી ત્રણ પગ ગર્વ, આસક્તિ અને
મદ્યથી કપાઈ ગયેલા જણાવ્યા. માત્ર સત્યરૂપી રહેલ એક પગ પણ
કલિયુગ કાપી નાંખતો હતો. આથી રાજાને દયા આવવાથી તેણે કલિને
મારવા તરવાર ઉગામી. કલિ પરીક્ષિત રાજાને પગે પડ્યો અને માણી
માગી. પરીક્ષિતે તેને પોતાના રાજ્યમાં રહેવા મના કરી; એટલે
કલિએ પોતાને રહેવા સ્થાન માગ્યું. આ ઉપરથી પરીક્ષિતે તેને જી-
ગદું, મદિરાપાન, સ્ત્રીસંગ, પ્રાણિહિંસા, અસત્ય, મદ, કામ, વેર
તથા મોનું વિગેરે જ્યાં હોય ત્યાં રહેવા કહ્યું. પછી અળદના
ત્રણ પગ રાજાએ સાંજ કર્યા અર્થાત્ ધર્મ પ્રાપ્તિ સારી રીતે
રાજ્ય કર્યું. આ કલિને નારદે દમયંતીને પરણવા મોકલ્યો હતો; પણ
નળ દમયંતી પરણીને જતાં તેને સામાં મળવાથી તે નિરાશ થયો,
જેથી તેણે નળ દમયંતીને દુઃખ દેવા પણ લીધું હતું. એક વખતે
નળે સંધ્યાકાળે પગ ધોતી વખતે પગની પાની દોરી રાખી પગ ધો-
યાથી તેનું ધર્માચરણ સ્ખાલત થવાથી અધર્મરૂપી કલિએ તેનામાં પ્રવેશ
કર્યો; અને તે દિવસથી તેની જીદ્ધિ અગડવાથી રાજ્યપાટ તરફ ધ્યાન નહિ
દેતાં જીગાર વિગેરે તરફ લક્ષ દોરાયું; તેમાં રાજ્યપાટ વિગેરે હારી નળ-
રાજા દુઃખ પામ્યો, તથા દમયંતીને પણ દુઃખ સહન કરવું પડ્યું.
અત્યાર સુધી કલિયુગનાં ૫૦૨૪ વરસો વીત્યા છે. તડાક—તડાક અ-
વાજ કરતો. તોડલો (સં. તુડ્ શટ્વું) દિવાલમાંની લાકડાની
આરસાખની મોટી ખુટી A wooden peg of the door-
frame in the wall.

૧૮૪. માંહે થકો.....હાર —અદરથી હાર નીકળી પડ્યો.
The necklace came out from within. તુકયા (સં.
તુષ્ સંતુષ્ થવું) પ્રસન્ન થયા Favoured. વિદ્યાવાર (સં.
વિશ્વ જગત + આધાર ટેકો) પ્રભુ.

૧૮૫ અંતરિક્ષથી (સં. અંતરિક્ષ) આકાશમાંથી. અક-
સ્માત (સં. અ નહિ + કસ્માત્ કંઠ દારણમાંથી) અચાનક.

૧૮૬. એક એકપે—એક એકથી. અદકાં (સં અધિક
મોડું) કીમતી. રગરગ-નિહાળીને Staring.

૧૮૮. સાંધ (સં. સાધ્વી) સતી. અપરાધ (સં.) ગુન્હો.

૧૮૯. ઓશીયાળી (સં. અ નહિ + શશ શક્તિ) આ-
ભારી Grateful. મુખડું (સં. મુખ) મોઢું. નોટ-છંદમતીની
લલ્લતા બતાવવા મુખડું વાપર્યું છે. વાળી (સં. ચલ્લ ફરવું તું
પ્રેરકરૂપ વાળવું) ફેરવી.

૨૦૧. વૃહદદ્ય (સં.) દ્વૈતવનમાં પાંડવો પાસે આવેલા મુનિ.
તેને વૃહદશ્વ પણ કહે છે. તેમણે યુધિષ્ઠિરને અનેક પ્રતિજ્ઞાસ કહી
સંભળાવ્યા હતા. તેમાં નળાખ્ત્રાન પણ સંભળાવેલું હતું, જેતું વર્ણન
મહાભારતમાં આપેલ છે. તેણે અક્ષવિદ્યા (દ્યુતમાં પાસા નાંખવાની
વિદ્યા) તથા અશ્વહદ્ય વિદ્યા (ઘોડાની પરીક્ષા) પણ શીખવી હતી.
અંન્ને વિદ્યાનો ઉપયોગ ફરીથી દ્યુત રમવામાં તથા યુદ્ધમાં વિજ્ય
મેળવવાનો હતો. જેથી પાંડવો વિજયી થયા હતા. ધર્મને
(સં. ધર્મ) યુધિષ્ઠિર રાજાને. પાંચ પાંડવોમાંથી સૌથી મોટાભાઈ. એ
ધર્મસંગ (યમ) થી ઉત્પન્ન થયેલ કુંતીના પુત્ર હતા. પોતાના
પિત્રાર્થ ભાઈઓ (કુરુના પુત્રો) કૌરવો સાથે દ્યુત રમવામાં હારી
જવાથી, અર્જુન, ભીમ, નકુળ અને સહદેવ એ ચાર ભાઈ તથા
સ્ત્રી દ્રાપદી સાથે ખર વરસ તેણે વનવાસ ભોગવ્યો હતો. તેરમે વ-
રસે તે વિરાટ દેશના રાજાને ત્યાં કંઠ નામના બ્રાહ્મણ તરીકે રાજાને

દુત વિદ્યા શીખવત્રા છૂપે વેશે રહ્યા હતા. પછી કૃષ્ણ વિગેરેની સહાયથી કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવોને મુઢમાં હરાવી રાજ્ય વૈભવ તેણે પાછો મેળવ્યો હતો. તેણે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણ સ્વધાન પધાર્થની ખબર સંભળતાં પોતે પણ પોતાનાં પૌત્ર પરીક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું પોતાનું રાજ્ય સોંપી સ્વર્ગે પધાર્યા. તે ગાદીએ બેઠા ત્યારથી તેના શક ચાલતો હતો, જે હાલ ચાલતો વિક્રમ સંવત્ ચાલવાથી અંધ પડ્યો. તે સત્યવાદી, રત્નેહી, ધર્મનિષ્ઠ, રાજનીતિગ્ર, અને શસ્ત્ર-વિદ્યામાં કુશળ હતા. હાલમાં શાલિવાહનનો શક પણ ચાલે છે.

કડવા ૫૧ માંથી—મુદેવની ટેહેલ.

નળ દમયંતીનાં વનમાં નીકળ્યા પછી દમયંતીનોપિતા બંનેની શોધ કરાવે છે. શોધ કરતો મુદેવ બ્રાહ્મણ ચૈદ્યવસુપુરીમાં દમયંતી પોતાની માસીને ત્યાં રહેલી છે ત્યાં આવી લાગે છે. આંહિંથી મુદેવ દમયંતીને તેના પિતા પાસે લઈ જાય છે. દમયંતી નળ માટે શોધ કરવા બ્રાહ્મણો મોકલે છે, તેમાંથી પર્ણાદ નામનો બ્રાહ્મણ, અયોધ્યા નગરીમાં ઋતુપર્ણુ રાજને ત્યાં બાહુક નામનો સારથી દમયંતીની કથા સાંભળી શોધ કરવા લાગ્યાનાં ખબર દમયંતીને આપે છે, એટલે દમયંતી ત્યાં મુદેવ નામના બ્રાહ્મણને ટેહેલ નાંખી નળને ઝોળખી કાઢવા મોકલે છે. તે મુજબ મુદેવ અયોધ્યા જઈ ઋતુપર્ણુ રાજ પાસે ટેહેલ નાખે છે; પણ ત્યાં કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી અધ્ધશાળામાં જઈ ટેહેલ નાખે છે. ત્યાં તે ટેહેલનો પ્રત્યુત્તર નળ રાજ જે બાહુક નામથી ગ્રામ રહેલ છે તે વાળે છે તે પ્રસંગ અહિં વણુ વેસ છે.

મુદેવ (સં.) નળ રાજનાં રાજ્ય મંદિરમાં રહેતો કુળ ગુરુ; ગૌર Family priest. ટેહેલ—તપ્પસ માટેનો સંદેશ Words of errands, or request.

૨૦૧. તેડી—ખોલાવી. સ્તુતિ કીધી (સં. સ્તુ વખાણવું) આગ્રહ કરી Requested.

૨૦૨. તમ ટાળીરે (સં. સ્વજ્ઞ ટાળવું) તમારા વગર.

૨૦૩. જન્મનાં—બાળપણથી. હેતરવી (સં. હિત બહું + ઇષ્ ઇચ્છવું) બહું ચાહનાર Well wisher. કારજ (સં. કાર્ય) કામ. મનથી (સં. મનસ્ દીલ) ખરા દીલથી.

૨૦૪ ન ઘટે કહ્યાની વાટ જોવી—નળને શોધવા જવામાં મારા કેહેણની તમારે રાહ જોવી એ યોગ્ય નથી It does not befit you to wait for my request.

૨૦૫ નાનાવિધ (સં.) તરેહ તરેહનાં

૨૦૬ દમયંતીએ...હીંડે—દમયંતીનાં શીખવવા મુજબ ચાલી નીકળ્યો Started with words as instructed by Damayanti. કરતોરે—કહેતો.

૨૦૭ રથે બેઠો...મુનિવર—તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ રથમાં બેસી ફરે છે. મુનિવર (સં.) ઋષિઓમાં અર્થાત્ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ. સેવક (સં.) ચાકર.

૨૦૮ કળા પાડી (સં. કલા કળા) યુક્ત કરી. ટહેલી-ચાનો—માગણનો Runner on errands; mendicant.

૨૦૯ અટણ (સં. અટ્ લમણ) ભ્રમણ. અયોધ્યા (સં.) સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઔધ પરગણામાં આવેલું અયોધ્યા ઉર્ફે ઔધ શહેર. પ્રાચીન શહેર નાથ પામેલું છે. આ શહેર સૂર્યવંશી રાજાઓની રાજ્ય-ધાની હતી. તે સરયૂ નદીને કાંઠે આવેલ હતું.

૨૧૦ ઋતુપર્ણી રાયરે (સં. ઋતુપર્ણ) ઇન્દ્રવાકુનો વંશજ અપ્સરાયુ રાજનો પુત્ર, અયોધ્યાનો રાજા. તેણે બાહુક નામે નળ રાજાને પોતાનાં દરબારમાં અશ્વશાળામાં નોકર રાખ્યો હતો. નળરાજા અશ્વ-વિદ્યામાં પ્રવિણ હતા અને ઋતુપર્ણી ધૃતવિદ્યામાં કુશળ હતા. તે બંને વિદ્યાઓ તેમણે એક બીજાને અરસ પરસ શીખવી હતી.

૨૧૧ અતલ્ય (સં.) ન મળી શકે એવી Unobtainable.
પ્રાપ્તિ. (સં.) લાભ. પરિત્યાજ (સં. પરિ + ત્યજ્ છોડવું) ત્યાગ.

૨૧૨ ધર્મધોરિધર (સં. ધર્મ ધર્મ; ધુર માર; ધુ ધારણ કરવું) ધર્મમાં અગ્રેતર Chief among the righteous.

૨૧૩. રંકે (સં. રંક) ગરીબથી. જતન (સં. યત્ન કાશ્ચિપ) રક્ષણ. જત નીચી નેટરે-ખરેખરી જત (હલકાષ) ખતાવી Showed his real worth.

૨૧૪. વિલપે છે (સં. વિ + લપ્) કલ્પાંત કરે છે. વોહોરતીઆ (સં. વિ + અવ + હ લપ્ જવું) ખરીદનાર અર્થાત નળ. કાં ભરે પરધર પેટ રે-વોહોરતીઓ શા માટે પારકે ઘેર રહી પેટ ભરે છે.

૨૧૫ લજ્જાનુ (સં. લજ્જ શરમ વું) કલંકિત કવું Disgraced. કરમી (સં. કર્મિન્ કર્મવાળો) ભાગ્યશાળી.

૨૧૬. જ્ઞાતી પુરૂષ-સમન્તુ માણસ.

૨૧૭. વિસ્ત્રે થઈ (સં. વિ + સ્ત્રિ આશ્ચર્ય પામવું) આશ્ચર્ય પામી. મર્મણીરે (સં. મર્મન્ ભેદ) ભેદ વાળી Mysterious

૨૧૮. ગેહોડીયો—ધેડીઓ; ગાંડો. કોઈ ઉત્તર નાપે. વાળીરે —પાછો કોઈ જવાબ આપે નહિ.

૨૧૯. હય શાળા મધ્યે (સં. હય ઘેડો + શાલા ગૃહ) ઘોડારમાં Into the stables. તેણે દાર રે-તે ઠેકાણે.

૨૨૦. મહિલાનાં (સં. મહિલા સ્ત્રી) દમયંતીનાં. બાહુક (સં.) બિહામણો પુરૂષ અર્થાત નળ. નોટ-નળ રાગને છવું રહેવાનું હોવાથી કરકોટક નાગનાં દંડવાથી તેનું સ્થાન વર્ણુ થઈ જતાં તેણે બાહુક નામ ધારણ કરેલ હતું.

૨૨૧. કદ્દજ (સં. કર્ક કદ્દજ) કાળી. કામળ હોડી (સં. કંબલ કામળી; ઉદુઢ પેહેરેલ) કામળી ઓઢીને. ખરેરો રે (સં. ક્ષર ટપકવું) ધોડાને સાફ કરવાની વસ્તુ A curry-comb.

૨૨૨. પ્રગટ ખારે ખંખારીને (સં. પ્ર + કટ્ જાહેર કરવું; ક્ષાર ખાર;) જાહેર દ્વેષથી ખંખારીને Hawking with open hostility. તીખો ને તરેરો રે (સં. તિક્ષ્ણ કડક; તિમિર અંધાઈ) કડક અને ગુસ્સાવાળો Terrible and angry-looking.

૨૨૩. કારમો (સં. કૃત્રિમ બનાવરી) વિચિત્ર. કપોળ ચડાવે-મવાં ચઢાવે Made awry face. હુંકડાં કર નચાવે રે-હુંકાં હાથ ઝુતાવે.

૨૨૪. નાસિકાએ.....તાણે ને—નાકથી સુસવાટા બોલાવે બને. નયણાં મચમચાવે રે—આંખો ચકરવકર ફેરવે.

૨૨૬. વસ્તુને વિપત.....સેવા રે—વોહોરેલી ચીજ (દમયંતી) હુઃખી છે તો તેને પરણનાર (લઈ જનાર) પારકે ઘેર ચાકરી કરે છે અર્થાત્ તે પણ તેવોજ હુઃખી છે.

૨૨૭. વોહોરું.....નીવડયું રે—ખરું રત્ન જાણીને તે લીધું પણ છેવટ કાચ નીવડયું It was accepted as a true jewel, but it turned out to be a false one.

૨૨૮. તત્વરહિત.....પડયું રે—સાર વગરનું જણાયું તેથી તેને છોડી દીધું, કાંઈ સ્વતઃ બોવાયું નથી It was abandoned being found worthless, I have not lost it (સં. તત્ત્વ સાર + રહિત વગરનું).

૨૩૦. પિયુ કરતાં (સં. પ્રિય વહાલો) સ્વામીથી.

૨૩૧. નજ ધર્મે રે—ખોતાનાં ધર્મ પ્રમાણે Righteously.

૨૩૩. ગૂઢ (સં.) ભેદવાળા. ઘોડારમાં—અશ્વશાળામાં.

૨૩૪. સાંસામાં પડ્યા (સં. સંશય બ્દેશ) સંદેહમાં પડ્યા
Was placed in doubt. પ્રાણુ.....પેડા રે—જીવ વિચારમાં
પડી ગયો. He was deeply absorbed in thinking.

૨૩૫. બોલી—વચન. હારદ (સં. હાર્દ) મતલબ Inten-
tion. અનહૂતરે (સં. અન નહિ + આહૂત બોલાવેલું) વગર
માણ્યે Univited.

૨૩૬. નળભૂપ.....ભૂતરે—એને હું નળરાજ કેમ માનું,
રમે કેદા બીજને ભૂત સ્વરૂપ હોય How can I take him for
Nala; he might be some devil incarnate.

૨૩૭. જહર ભરણુ (સં.) પેટ ભરનાર. રીસનું જાળું
(સં. રિપ્ત ધન કરતી; જાલ જળ) ક્રોધનું ઘર Fiery-
tempered. ફરી ન જાય બોલાવ્યો ર—ફરીને બોલાવાય
એવો નથી.

૨૩૮. પડોશીને પૂછી કહાડયું—આગુના માણસને પૂછી
બાતમાં મેળવી.

૨૪૦. પવિત્ર નૈવેદ્યને પાળે—પોતે પવિત્ર છે અને દેવ-
ભોગ વિગેરે ધર્માચરણા પાળે છે. He himself is holy, and
observes godly offerings (સં. નૈવેદ્ય દેવ ભોગ). વિ-
જેગનું દુઃખ આણુરે—અને વિયોગનું દુઃખ સહા કરે છે.

કડવું ૫૪—દમયંતીની તાણાવેલી.

સુદેવે દમયંતીને આહુકને ઉત્તર કહેતાં, દમયંતીને તે નજ હો-
વાતી ખાત્રી થવાથી ફરી પરજીવાને બહાને સ્વયંવરનો મિષ કરી
ઋતુપર્ણુ રાજ તથા આહુકને આમંત્રણ આપવા સુદેવને મોકલે છે.
એટલે ઋતુપર્ણુ તથા તેની સાથે આહુક વેશે નળરાજ આવવાથી
પતિને મળવામાં દમયંતી હર્ષધેત્રી થાય છે તે વર્ણવે છે.

તાલાવેલી (સં. તાલ તાલ + આચિલ મુંઝાએલ) અધી-
રાઈ Eagerness.

૨૪૪. વાયદો (અરબી જઝ્ઝઃ) ઠરાવેલ વખત Stipulated
time. માંધવી (સં.) હમયંતીની દાસીતું નામ છે.

૨૪૭. અવધ (સં. અવધિ હદ) વખત. અવધ.....
સાંધવી—હે સાંધવી, સાંભળ વનવાસ ભોગવ્યાને (ત્રણ વરસ જે-
ટલી) મુદત થઈ છે.

૨૪૮. સંવત્સર (સં.) વરસ.

૨૪૯. અવિનય (સં.) દુરાચરણ. વસ્ત્રા (સં. વસ્ત્ર
રહેવું) યથા.

૨૫૧ બાહુઆં (સં. વટુક) નાના (બુઓ—લીટી ૨૮૫
બાહુઆં).

૨૫૩. હું મોઈ.....સાંધવી—હે સાંધવી, સાંભળ મારા
મુઆ જીવતાની ખચર પણ કાઢી નહિ Oh, good woman,
Listen he did not enquire whether I was dead
or alive.

૨૫૫ વાયસ (સં.) કાગડો. નોટ—કાગડાતું ધર આગળ
બોલવું મેહેમાનતું આમમન સૂચવનાર ગણાય છે.

૨૫૬. હરખ તરંગ (સં. હર્ષ તરંગ) આનંદના વિચાર.

૨૫૭. ફરકે (સં. ફફુદ) ફરકે છે Throbs નોટ—સ્ત્રીને
માટે ડાખી આંખ ફરકવી શુભચિન્હ ગણાય છે તથા પુરુષને માટે
જગણી આંખ ફરકવી શુભસૂચક છે.

૨૫૮. મનનો માન્યો—ખરા દીવથી પસંદ કરેલ.

૨૬૦. શુકન કેરાં—શુકનનાં (સં. શકુન).

૨૬૧. અવણે (સં. અવળ) કાને. વધામણી (સં. વર્ધ-
યિનમ્ અભિનંદન આપવું) સારા ખમર.

૨૬૩. વધ.....સાધવી—હે સાધવી, સાંભળ હવે વિયોગરૂપી
દુસ્તનનો નાશ થશે અર્થાત્ હવે હું નળરાગને મળીશ (સં. વધ
નાશ; વિયોગ વિભોગ).

૨૬૪. સંજોગ (સં. સંયોગ) મેળાપ Meeting.

૨૬૫. વીરસેન સુત (સં.) વીરસેન રાગનાં પુત્ર, નળ.

૨૬૬. રોગ (સં.) દુઃખ Calamity.

૨૬૮. વસ્ત (સં. વસ્તુ) ચીજ.

૨૬૯. અર્પીશ (સં. અર્પ આપવું) આપીશ. હૃદયાતણે
(સં. હૃદય) છાતી ઉપરનો.

૨૭૦. પ્રણમીશ (સં. પ્ર + નમ્ નમવું) પગે લાગીશ.

૨૭૪. ધ્વજ (સં.) ધન Flag.

૨૭૫. પડધી (સં. પ્રતિષ્ઠા) પાઘો; અવાજ Resonance.

૨૭૬. એ હાંકણીમાં છે વિચાર—આ હાંકણીમાં (ધોડાનાં
હાંકવામાં) ખ્યાલ કરવાનો છે કે કણુ હાંકનાર છે This driving
is to be thought over as to who the driver is.

૨૭૭. પડોણા (સં. પ્રહાર માર + અણિ ખીલી) અણી-
વાળી લાકડી A goad.

૨૭૮. નળ મુખનો દયાર—નળના મોંનો દયાર.

૨૭૯ ગોવાંદરે (સં. ગો ગાય + વુંદ ટોણું) ગોંદરે; પાદ-
રમાં Near the ground where the cattle of the
city gather.

૨૮૨. હાંકણુડાર—હાંકનાર. કર્ષ (સં. કુ ખસાવ + રવ
દેખાવ) ખસાવ દેખાવનો.

૨૮૩. ખેડણ (સં. ક્ષેત્ર ખેતર) ખેડનાર; હાંકનાર.

૨૮૪ દુઃખીયો થાયરે—મનમાં ખિન્ન થયો Was distressed.

કડવું ૫૮—નળની પરીક્ષા.

ઋતુપર્ણ શહેરમાં સ્વયંવર માટે કાંઈ ધામ ધૂમ નહિ જોવાથી વિભાસણમાં પડે છે. ભીમક રાજા તેને કતારો વિગેરે આપી આગમ નનું તથા સાથે કદ્દરો સારથી (ખાલુક) કોણ હોવાનું કારણ પૂછે છે. આથી અયોધ્યા નરેશ ખાલુકની વિધાનાં વખાણ કરી ઝોળાખાણ પાડે છે; અને પોતે શિકારે જતાં જંગલમાં દૂર નીકળવાથી આંહિ આવી ચડવાનું જણાવે છે. ખાલુકને રસોઈ કરવા એકાંત સ્થળ આપે છે. ત્યાં દમયંતી તેની આરીકાપથી તપાસ કરે છે, અને મળવા અધીરી જતી દારીને પોતાનાં ખાળકો આપી ખાલુકની પરીક્ષા કરવા મોકલે છે; તે ખાળકોને દેખી નળનું હૈયું બરાબ આવે છે તથા તેને દમયંતીને મળવા લાષ જાય છે તે આંહિ ગાય છે.

૨૮૫. ખાડુંઆં (સં. ચટુક) નાનાં. [જુઓ-૨૫૧].
ઉલટયું (સં. ઉદ્+હુટ્ લોટયું) આતુર થઈ રહ્યું Was eager.

૨૮૬. દામણાં (સં. દયામય) દયામણાં Pitiable. મણું (સં. મૃ મરયું) મોત; મરણ.

૨૮૭. કદપાંતજ (સં. કલ્પ પ્રહાને દિવસ + અંત છેડો દુઃખ Affliction નોટ-જ નિશ્ચય કારક પ્રત્યય છે. વરત્યાં (સં. વૃત્+યયું) રહ્યાં. માસણ (સં. માતૃ મા + શાલા ધર) માતા પિતાને ઘેર Maternal grandfather's house.

૨૮૮. કોણ કૃત્ય મેં આચયા—યું કર્મ મેં કર્યું How I acted (સં. કૃત્ય કામ; આ + ચર આચરયું) અંતરિયાળ (સં. અંતરાલ એ ચીજ વચ્ચેની ખાલી જગ્યા) નિરાધાર.

૨૮૯. સંજોગ સાગર...સમાન—હવે મેળાપ રૂપી સાગર
બરાવાથી આપોમાં આવણુ માસનાં વરસાદની પેઠે ઝળઝળીઆં બરાષ
આવ્યાં (સં. સંયોગસાગર મેળાપ રૂપી સમુદ્ર; નયન નયણાં;
આવણ સમાન આવણુ માસની પેઠે).

૨૯૦. આલિંગન (સં.) બેટા Embrace. કારણે (સં.
કારણ) માટે. સાન (અરખી. સહન) નિશાની Sign.

૨૯૧. મીઠડાં (સં. મિષ્ટ મીઠું) મીઠું બોલનાર Speaking
sweetly; નોટ—બહાલપણું દર્શાવતા એ શબ્દ વાપર્યો છે. ધીશ
(સં. ધી અક્ષલ + હૈશ સ્વામી) રાજાએ; બાહુકે.

૨૯૨. છલ્યાં (સં. છલ કપટ) ચોંક્યાં Were startled.
બીહીનાં (સં. બી બીવું) બીધાં Got afraid.

૨૯૩. ચાંપ્યા (સં. ચંપ દ્રવ્ય) દાખ્યા. તિરસ્કાર (સં.
તિરસ્ + ક્ર ધીકારવું) દિટકાર Contempt.

૨૯૫. સાંઈ (સં. ક્ષેમ ક્ષણ) બેટા. સ્તેહુ (સં.) પ્રેમ

૨૯૬. ભાઈડા—ભાઈ. નોટ—બાહુકનું હલકાપણું બતાવવા
આ શબ્દ વપરાયો છે.

૨૯૭. છત્રપતિનાં (સં. છત્ર રાજ્ય છત્ર + પતિ સ્વામી)
રાજાનાં.

૨૯૮. ગગગળો (સં. ગલ્ ગળવુંનું દ્વિગુણીરૂપ ગગગળવું)
રડવા જેવો About to weep લોચન (સં. લોચ્ જોવું) આંખ.
રોતાં કુટશે લોચન—આંખજો થઇશ Will lose eyesight.

૩૦૦. કોડ (સં. કૌતુક આશ્ચર્ય) મન; ઇચ્છા Desire.

૩૦૧. બોલ્યા—બોલેલી Spoken.

૩૦૨. કાળો (સં. કાલ કાળું) કાળો પુરૂષ, બાહુક. કરે
આંસુપાત—રડે છે (સં. અશ્રુ આંસુ; પત્ પડવું).

૩૦૩. જ્ઞાત (સં. જ્ઞાન્તિ) જ્ઞેમ.

૩૦૬. સુખે (સં. સુખ સુખ) ખુશીથી By all means.
બાહુકીયાને—બાહુકને. નોટ—હલકાપણું બતાવે છે.

૩૦૭. અંતઃપુરમાં (સં. અંત.પુર) રાણીવાસમાં In the Harem. મેડી—ઝોરડો Room.

૩૦૮. રીધ્ર (સં.) જલ્દી. સાહેલડી—સખી. અંતરમાં-
હી ઉદ્ધાસ (સં. અંતર અંદર; ઉદ્ + લસ્ ઉચ્ચે કૂદવું) મનમાં
આનંદથી.

૩૧૦. બાહુકજી—જી પ્રત્ય બાહુકને દમયંતીએ બોલાવવાથી
માનાયે વાપર્યો છે.

૩૧૨. વરવા...વહાલ—દમયંતીને પરજીવા માટે વાત
કરવાનો શું ઉમંગ લાવવો How should I be delighted
to talk to Damayanti for marrying her ?

૩૧૩. સોમવદની (સં. સોમ ચંદ્ર + વદન સુખ) ચંદ્ર
સમાન મુખવાળી. સારંગનયનિ (સં. સારંગ હરણ + નયન
આંખ) હરણનાં નેત્ર સમાન અંખોવાળી. સુજ્ઞાણ (સં. સુજ્ઞાન)
બુદ્ધિશાળી Intelligent.

૩૧૪ અલ્પચર્ય (સં. બ્રહ્મન્ અલ્પ તેજ + ચર પાળવું)
અલ્પરૂપી તેજ (વીર્ય) નું રક્ષણ કરવું તે Celibacy. મોહનાં
બાણ (સં. મોહ પ્રેમ; બાણ તીર) પ્રેમનો પાશ Atraction of
charms વગેરે કરતાં.....બાણ—તેની સાથે વાત કરતાં માફ
અલ્પચર્ય જાય, અને પ્રેમમાં ફસાવું પડે By talking with her
I may lose my celibacy, and may be attracted
by her charms.

૩૩૬. સઘ (સં.) એકદમ પાડે (સં. પત્ત પડવું) કે
ગ્રેરક ૩૫ પાડવું) બગાડે Ruin.

૩૩૭ હાસ્ય આવ્યું (સં. હસ) હસવું આવ્યું. દેવનાદ
કેતક બેય—દૈવી આશ્ચર્યકારક વાત સાંભળીને (સં. દેવ દેવ;
કૌતુક કેતક).

૩૧૮. વિશ્વમોહિનિ (સં. વિશ્વ જગત + મુહ્ મોહ પ-
માડવું) જગતને મોહ પમાડનારી World-fascinating. વિશ્વ-
મોહિનિ.....મોહિ—જગતને મોહમાં નાખનારી દમયંતી આ
ભાષને જોઈને કેમ પ્રેમમાં નહિ પડે How would Damayanti,
who could attract the universe by her charms,
not fall in love with this fellow ?

૩૧૯. ઘોર ન ખાય.....વાન—કોઈ એનાં હાથનું
આપેલા ઘોર જેવાં ફળ પણ ન ખાય, અને શરીરનો રંગ ખરાબ છે
(સં. વિપરિત ખરાબ; વપુ શરીર; વર્ણ વાન)

૩૨૦. એવાં ઉપર કર્મ લડયાં (સં. કર્મનુ કર્મ; લલ્લ
રમવું) એવાનાં નસીબ ફર્યા (લાડ પાગ્યા) Fate favoured
such a man.

૩૨૧. અબ્બાતકારે (સં. બલાત્કાર) પરાણે Forcibly-
બાહેધર (સં. બાહુ હાથ; ધૃ પકડવું) જામીન Security.

૩૨૨. નીચી નાડે (સં. નીચ નીચું; નાહિ નાડી)
નીચું જોઈને. ગૃહીણીનું ધર (સં. ગૃહિણી સ્ત્રી; ગૃહ ધર)
દમયંતીનો ઝોરડો.

૩૨૩. કિંકરિને (સં. કિમ્ કંઈ + કર કરવું) દાસીને-
ધાત (સં.) ફટકો Blow.

૩૨૪. વિકારે ભરી (સં. વિ + કર ઉલટું કરવું; જ
ભરવું) વિષયથી ભરેલી Full of passion.

૩૨૬. અગ્નિ કુમર (સં.) અગ્નિદેવતુ પૂજન વિગેરે કર્મ. નોટ—નળ વગર અગ્નિએ કાષ્ટ સળગાવી રસોઇ કરી શકતો તથા ઉભરાતું અન્ન કડછી વગર હાથથી હલાવી શકતો. તેના હાથે વરૂણ મંત્રથી ખાલી વાસણ પાણીથી ભરાતાં, અને સુકું ઝાડ નવે પાંદડે થઇ જતું.

૩૨૭. આશરો (સં. આશ્રય વિશ્રામ) છૂટકો Alternative. ગયા તણેા-જવા સિવાય. ભીડાવ્યાં કપાટ (સં. મિદ્ ભાંગવું; કપાટ ખારણું) ખારણું બંધ કરાવ્યાં.

૩૨૮. દેખાડી આંખડી—ધમકી આપી.

૩૨૯. ખારણું—બહાર. બાજઠ-પાટ Bench.

૩૩૦. ઉભરાપર (સં. ઉઠુંબર ઉભરો) ઉપર ઉપર On the threshold.

૩૩૧. મોડે—મરડે. વિષયીનાં (સં. વિષયિન્ કામી) કામાતુરનાં Of a passionate person. નોટ—ઓને દેખી બોંબા-રવું, આળસ મરડવી, બગાસા ખાવાં વિગેરે વિષયીનાં ચિન્હો છે.

૩૩૨. ચક્ર (શ. ચિક્) પડેા. ભિન્ના ભિન્ન (સં. ભિન્ન જુદુંતું દ્વિગુણીય) કશી જુદાઇ Any distinction. ચિત્ત અગ્રથું.....ભિન્ન—જ્યાં દિલ મળેલ છે અને કંઈ જુદાઇ નથી ત્યાં આડો પડેો શું કામનો છે Of what use is a curtain where each other's hearts are wov, and there exists no distinction.

૩૩૩. કશું—શું કામનો છે ?

૩૩૪. મન મૂકી—ખુલા દીવથી Open-hearted. અમેા—નળ પોતાને માટે માનાર્થે વાપરે છે.

મદાલસા ને ઋતુધ્વજ

માઈડેય પુરાણમાંની માઈડ મુનિના પુત્ર શતકુમારે શુભજડને કહેલી ઇતિહાસિક કથા નારદજી યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે ધ્વજ કેતુ દાનવનાં પુત્રો તાલકેતુ અને પાતાલકેતુએ ગાલવ મુનિનો યશ બંગ ત્રણ ત્રણ વાર ઠરવાથી તેણે દેવોની સહાય માગી. તેથી શ્રી વિષ્ણુ-ભગવાને અને (નારદજીને) અયોધ્યાના રાજા શત્રુઘ્નતના પુત્ર ઋતુ-ધ્વજને ને દાનવેનો નાશ કરવા માટે દંડનો ઘોડો આપવા મોકલ્યો. ઋતુધ્વજે તેથી તાલકેતુનો સંહાર કર્યો. પણ પાતાલકેતુ નાઠો તે હિમાલય ઉપર ગયો, ત્યાં અશોકવનમાં ત્રિશંકરસુ ગાંધર્વની કુંવરી મદાલસા ગાન કરતી હતી તેનો અવાજ સાંભળ્યો. તેને જોઈ પાતાલકેતુ ત્યાંથી તેતું હરણ કરી પાંચમે પાતાલ પોતાને ઘેર આકાશ માર્ગે લઈ જતો હતો, તેમાં મદાલસા પાર્વતી વિમાનમાં ફરતા તેમણે મદાલ-સાનું રૂદન સાંભળવાથી પાર્વતીને દયા આવતાં મદાલસાનો પરણનાર તેનો મારનાર નીવડવાનો આશિર્વાદ તેને આપ્યો. મદાલસાને રાખી આખનું વેર લેવા, અને ઋતુધ્વજને મારવા પાતાલકેતુ નીકળ્યો. ઋતુધ્વજ તેને જોતાં તેની પાછળ દેવી ઘોડા સહિત પડ્યો. તે ઘોડા તેને પાંચમે પાતાલ મદાલસા હતી ત્યાં લઈ ગયો. આ વખત પાતાલકેતુ તો રસાતલ (ચેત્યા) પાતાલમાં, બરાઈ બેઠો હતો. ઋતુધ્વજ તથા મદાલસા એક ઝીંજને જોઈ મોહિત થયાં, ને ગાંધર્વ લગ્ન કરી મદાલસાને લઈ ઋતુધ્વજ અયોધ્યા ગયો. પાતાલકેતુ પોતાને ઘેર પાછો આવતાં મદાલસાનું હરણ થયેલું જાણી અયોધ્યા આવી મદાલસાનું મરણ નીપજાવવા વિચાર કર્યો કે તેને ઋતુધ્વજ ભોગવી શકે નહિ. તેથી તે સન્યાસીનું રૂપ ધારી મદાલસાના મેહેલ સામે ધૂણિ લગાવી બેઠો; ત્યાં ઋતુધ્વજ જઈ ચડવાથી તેના હાથે મણિ જોઈ, તે મણિ મદાલસા એ આખ્યાની હરીકત ઋતુધ્વજ પાસેથી તેણે જાણી લીધી. પછી તેણે તે મણિ કોઈ પણ રીતે કપટથી ઋતુધ્વજ પાસેથી લઈ મદા-

લસાને બતાવી, ઋતુધ્વજ મરણ પામ્યાનું કહી તેનું મોત નીપજાવવા નિશ્ચય કર્યો. એક સમયે ઋતુધ્વજની પાછળ જઇ મૃગયા કરતાં વિશ્રાંતી લેવાનું સ્થાન તેણે જોઇ લીધું; બીજે દિવસે તે ધરડા મુનિનું રૂપ ધારી તે વિશ્રાંતી સ્થાનકે જઇ નિરાશાવસ્થામાં બેઠો. ત્યાં ઋતુધ્વજ આવી લાગતાં તેણે તે વેશધારી મુનિને નિરાશ બેઠેલો જોઇ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. આથી મુનિએ પોતાના પુત્રનું સારું ધેર લગ્ન કર્યાની હકિકત કહી સંભળાવી, તથા કન્યાએ અયોધ્યાનાં રાજકુંવર ઋતુધ્વજની સ્ત્રી મદાલસાનો મણિ જોવાનું પણ લીધેલ હોવાથી તે બતાવ્યા સિવાય કન્યાનો પિતા વિવાહ કરવા ના કહેતો હોવાની નિરાશા જણાવી. આ સાંભળી ઋતુધ્વજને દયા આવવાથી તે મણિ તેણે કૃતિમ મુનિને આપ્યો જે લઇ તે અયોધ્યામાં ગયો. શત્રુજીત રાજાને ઋતુધ્વજનાં મરણ પામ્યાના સમાચાર કહ્યા. આથી રાજાને ખેદ થયો. પણ મદાલસાને પોતાનો ઋતુધ્વજને આપેલ મણિ નજરે જોયા સિવાય બીજી રીત નહિ. તેથી તે મુનિએ તેને મણિ બતાવી બીજી કરાવી અને પોતે પાતાલકેતુ દેવનાં વંશ વાળ્યાનું કહી અંત-ધર્મ થયો. મણિ જોઇ મદાલસા મરણ પામી તેને સાં બાળી આવ્યા પછી ઋતુધ્વજ આવ્યો, ને મેહેલમાં મદાલસાની શોધ કરવા લાગ્યો તે સમયે તેના મરણ પામ્યાની અને તેને બાળી નાખ્યાની સૌએ તેને ખબર કહી એટલે સ્મશાનમાં જઇ, મદાલસાની દેહની રાખનો ઢગલો કરી પોટલું બાંધી તે દેશનાં ફરવા લાગ્યો અને ગંગા કિનારે જઇ બેઠો, ત્યાં તેનાં માત પિતા તેની શોધ કરતા આવ્યા તે વળું વે છે.

૩૩૫. ભોમ (સં. મૂમિ) જર્મનપર.

૩૩૬. વ્યોમ (સં. વ્યોમન) આકાશ

૩૩૭. અચેતન (સં. અ વખરનો + ચેતન શુદ્ધિ) બેશુદ્ધ Unconscious. વાધ્યું શીત (સં. વૃષ્ વધ્યુ, શીત ઠંડી) ટાકું પડી ગયું.

૩૩૮. કાષ્ટવત (સં.) લાઠી જેવી. અહાંડ (સં. અહાન અહા + અંદ ઇંદુ) મુનુષ્યનાં શરીરમાં અહાનું સ્થાન અર્થાત્ મસ્તકમાં ચિત્ત (સં.) જીવ.

૩૩૯. ચિત્તભ્રમ (સં.) ધેત્રજા Madness. લીનર (સં. અન્યંતર અંદર) શરીરમાં. જવાલા (સં.) દાહ.

૩૪૦. મૂર્ચા (સં.) બેશુદ્ધિ Painting.

૩૪૧. વહોણાં (સં. વિના) વગરનાં. રેણુથી (સં. રેણુ) ધૂળથી.

૩૪૩ અટારી (સં. અટ્ટાલિકા) રવેશ Balcony. ગાખ (સં. ગણાક્ષ પારી) મગાનમાંનો ઝુલતો ભાગ Portico. સૂની (સં. શૂન્ય) ખાલી. સેજ (સં. શય્યા) પથારી.

૩૪૪. હેજ—હેત; પ્રેમ. નોટ—કેટલીક પ્રતેમાં 'હેજ' ને બદલે 'એજ' થયે છે, ત્યાં તેનો અર્થ 'બોધો એટલુંજ, થાય છે.

૩૪૬. ઝામ (સં.) ખમર; સમજણ.

૩૪૭. કંથને (સં. કાન્ત) સ્વામીને. કકળાવો—દુઃખ આપો Agonize.

૩૪૮. ખુણા ખંચાળા (સં. કોણ ખુણા) ખુણા ખાંચરા Distant corners.

૩૪૯. ખોળો—શોધો છો. એ પર—મદાલસા ઉપર. રૂઝા (સં. રૂઝ ગુરસે થવું) ગુરસે થયા છે Is displeased with.

૩૫૦. ઉદવસ્ત (સં. ઉદ્ + દવસ્ નાશ કરવો) ઉજ્જડ Desolate. વસાવ્યું સ્મશાન (સં. વસ્ રહેવું; દમશાન મસાણું) મસાણામાં ગમ્મ અર્થાત્ મરી ગમ્મ.

૩૫૨. કનકવરણી (સં. કનક સોનું + ઘર્ણ રંગ) સોના જેવી કાંતિવાળ.

૩૫૩. સંખાય (સં. સહ સહન કરવું) સાંભળવું સહન થાય.

૩૫૪. તેમનો તેમ—મૂર્છા આવેલી ત્યારે જેમ ઉધાડે માથે હોતો તેમજ.

૩૫૫. રામાની રાખોડી (સં. રમા સ્ત્રી; રક્ષ રક્ષણ કરવું) મદાલસાને ગળ્યાની રાખ.

૩૫૬. પ્રદક્ષિણ (સં.) ફેરા Going round. તે પૂઠે (સં. પૃષ્ઠ પાછળ) તેની આગળ Near her.

૩૫૭. ભામિનીજી—જી લગાડી સ્ત્રીને માનથી બોલાવે છે. ભસ્મ થયાં છો (સં. ભસ્મન્ રાખ) બળી ગયાં છો. સમ વિસરજો દંડ—આ શિક્ષા ન જૂનો તો મારા સમ છે (સં. સમય વખત; વિ + સ્મ વિસરવું; દંડ શિક્ષા).

૩૫૮. દેહ કરીશ શતખંડ—તો મારા શરીરનાં સો દુકકા કરીશ, અર્થાત્ હું આત્મહત્યા કરીશ (સં. દેહ શરીર; ક્ષ કરવું; શત સો + કંઠ દુકકા).

૩૬૦. ફોડીલા નાદી (સં. કોકિલ કોયલ + નાદ સ્વર) કોયલ જેવા મધુર સ્વરી Speaking sweetly as a cuckoo. હું' યુવો છઉં તું' મરનાં—તારા મૃત્યુથી મને તું મુવેલોજ જાણજો Know me to be dead feeling for your death.

૩૬૧. છાંડરવાદી—બાળવૈજ્ઞ Childishness.

૩૬૨. આપદા (સં. આપત્તિ, આપદ) દુઃખ.

૩૬૩. મન વ્યાકુળ.....ધેસાં ધેસાં—મનની વ્યથાથી તે કાંઈ પણ સમજતો નહોતો, અને ગાંડું ગાંડું બકતો હશે

૩૬૪. હું થયો ન તુંથી પહેલાં—હું કેમ તારા પહેલાં
ન મુખ્યો ?

૩૬૫. ઉસરડીને (સં. અથ દૂર + સ્વ સરવું) બેળો કરીને
Collecting.

૩૬૬. પામરીમાં (પામીર ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનમાંનો રેશમ
માંનો પ્રખ્યાત દેશ) લાત રેશમી વસ્ત્રમાં.

૩૬૭. અમથો (સં. અ વધારો બતાવે છે + મિથ્યા
ફોક્ટ) નકામો. બારે વાટ—હાંફો હાંફો Confused.

૩૬૮. રમે કો વળી એને મારે, રાજ મન ઉન્ચાટ—
જેમ મદાલસાને બાળી તેમ રમે કોઈ વળો તેની રાખને મારે
(ઉડાડી મૂકે) એવી ફિદર ઋતુધ્વજ કરતો. ઉન્ચાટ (સં. ઉત્ત
હ્યું + ચિત્ત રન) ચિંતા Anxiety.

૩૭૦. હાફળુ (સં.) ભયંકર. પરવયો (સં. પ્ર આગળ +
વૃત્ત જવું) ગયો.

૩૭૧. [વકટ (સં.) ભયાનક Frightful.

૩૭૨. પ્રાણી (સં. પ્રાણ) જીવ.

૩૭૩. તટ (સં.) કિનારો. ગંગા (સં.) સંયુક્ત પ્રાંતમાં
આવેલ મોટી નદી. સૂર્યવંશી સગર રાજના પ્રપૌત્ર ભગીરથરાજ
પોતાનાં દ્વિ તપથી સગર રાજનાં ૬૦૦૦૦ પુત્રોનાં ઉદ્ધારાર્થે
સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવેલ હોવાથી તે ભાગીરથી કહેવાય છે.
ગંગાએ પોતાનાં પ્રવાહમાં જન્મુરાજની યશસ્વી ધોષ નાંખવાથી
તે ગંગાને પી ગયાં. આથી દેવો, મુનિઓ તથા ભગીરથ વિગેરેએ
તેનો ક્રોધ શાંત કરતાં પોતાનાં કાનમાંથી પાણી બહોડાવ્યું.
સ્વર્ગમાંથી ગંગાજી ઉતરતાં તેનો ધોષ પૃથ્વીથી સહન ન થઈ
શકવાથી મદદેવે પોતાની જટામાં તેને ઝીલી તેમાંથી થોડો પ્રવાહ
બહોડાવ્યો કહેવાય છે. ગંગાનાં બીજાં નામ નીચે મુજબ છે:—

માગીરથી ત્રિપથગા ત્રિસોતા જાહુથી તથા ।

અર્થ—માગીરથી, ત્રિપથગા, ત્રિસોતા, જાહુથી વિગેરે.

૩૭૪. ભગ્ન (સં. મજ્ઞ મજ્ઞવું) રહ્યું; નામ.

૩૭૬. માલાલા-આજી Entreaties. કંઈપર—કંઈક રીતે; ધણી રીતે.

ઋતુવન્તો અચળ પ્રેમ.

મદાલસાનાં મરણ પછી ઋતુવન્તે તેની રાખવું પોટવું લઈ ગંગાકાંઠે બેઠો હતો ત્યાં તેના માતૃપિતા જઈ અનેક રીતે સમજાવવા લાગ્યા. પણ ઋતુવન્તે પોતે પોતાના નિશ્ચયથી હઠ્યો નહિ અને આખાપની આજીજીથી કાયર થઈ, ત્યાંથી નાસી ખીજે ઠેકાણે ગંગા-કાંઠે મદાલસાની રાખ નીચે પાથરી બેઠો તેનું વર્ણન છે.

અચળ (સં. અચલ) અડગ Steady.

૩૭૮. ઘેર આવું.....રાણી—અરે હાય, મદાલસા મરી ગઈ, હવે હું શું સુખ સમજીને ઘેર આવું ?

૩૭૯. કરશો.....આણી—શું વખાણ કરી સગાઈ કરશો? જો કે હું ઘેર આવું અને મને તમે બી લાવી આપશો તો પણ.

૩૮૦. જો દૃઢ.....રાણી—જો કે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ હોય તો પણ મદાલસા જેવી બી લાવી થકનાર નથી (સં. દૃઢ સાક્ષાત્; શુદ્ધ + પુરાણ પુરાણમાં વર્ણવેલ મુખ્ય પુરુષ, શ્રી વિષ્ણુ).

૩૮૧. કેમ વિખાણું..... ધણિયાણી—મારી બીનાં હું શું વખાણ કરું (સં. મમ મારી; ધનિન્ ધનરાન, ધણી).

૩૮૨. માયાકેમ જાય ભૂલાણી—તેનો સ્નેહ કેમ વિસરે? સં. માયા સ્નેહ). પીત્તાય છે દુઃખની ધાણી-ધાણીમાં તલતી પેટે દુઃખાપી ધાણીમાં પીત્તાઈ છે, અર્થાત્ અતિ દુઃખી થાઈ છે (સં. પીડ પીલવું; ઘૂર્ણ ગેળ ૧૨૫).

૨૮૪. દ્યાંથી—અહિંયાથી. નિરધારી (સં. નિર + ધૃ નિશ્ચય કરવો) નિશ્ચય કરી.

૨૮૫. મોરારી (સં. મુર મુરનામનો રાક્ષસ + અરિ દુશ્મન) શ્રી કૃષ્ણ, મુરારિ.

૨૮૬. ઉમયાધારી (સં. હમા પાવેતી + ધૃ ધરવું) મહાદેવ. ગાંધર્વ કુમારી (સં. ગાંધર્વ ઇન્દ્રસભામાં રહેતા દેવી ગાનારા + કુમારી પુત્રી) ગાંધર્વ પુત્રી, મદાલસા Madalsa, daughter of the celestial chorister.

૨૮૭. રાખો વારી (સં. ચૃ દાઢ્યું) રહેા Hindu સંસારી (સં. સંસાર દુનિયા) ગૃહસ્થાશ્રમી Worldly.

૨૮૮. ત્રિપુરારી (સં. ત્રિપુર ત્રિપુર નામનો રાક્ષસ + અરિ શત્રુ) મહાદેવ. ત્રિપુર નામના રાક્ષસે બ્રહ્માનું તપ કરી તેને કોઈ મારી શકે નહિ તેનું વરદાન મેળવ્યું હતું, અને દેવને તે બહુ પીડતો હતો. તેથી દેવોએ વિષ્ણુને કહેતાં, તેણે ત્રિપુરાસુરને મૈલાસ લેવા મોકલ્યો. ત્યાં મહાદેવે તેને કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ ના મેળ માર્યો. તે દિવસ દેવોએ દીવાળી તરીકે ઉજવવાથી અર્ધાપિ તે દેવ દેવાળી કહેવાય છે.

૨૮૯. ગૃહસ્થાશ્રમને (સં. ગૃહસ્થ ધરમાંડી રહેનાર + આશ્રમ વાસ) સ્ત્રી પુત્રાદિક સાથે ધર ચલાવવું તે Worldly life. નોટ-મનુષ્યની અવસ્થાના ચાર વિભાગ કરેલા છે. ૧ બ્રહ્મ-અર્થાશ્રમ-આ સ્થિતિમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સંપાદન કરવાની છે. ૨ ગૃહસ્થાશ્રમ-આ આશ્રમમાં સ્ત્રી પરણી પુત્રાદિક ઉત્પન્ન કરી સંસારમાં રહી લોક હિતકારી કાર્ય કરતા રહી ધન સંપાદન કરવાનું છે. ૩ વાનપ્રસ્થાશ્રમ-આ આશ્રમમાં ધરનો વ્યવહાર પુત્રાદિકને સોંપી તેનાં કાર્યો ઉપર ધ્યાન રાખતા રહી ઇશ્વર ભક્તિ કરવાની

છે. ૪ સંન્યસ્તાશ્રમ-આ આશ્રમમાં ધર હોડી મમતાથી રહિત રહી
કૃષ્ણ ભજન કરવા માટે ગંગાદિ તીર્થ તરફ ચાલી નીકળી તપ કરી
મોક્ષ મેળવવાનો છે. વરજ્યો (સં. વર્જ તબ્ધુ) છોડ્યો.

૩૯૦. સરજ્યો (સં. સૃજ્ પેદા કરવું) જન્મ્યો.

૩૯૧. જોગદ્—સાધુ Recluse. ખપ કરો છો પ્રેકદ્—હવે
મારી માંગણી ફાકટ કરો છો.

૩૯૨. જે વાટે.....પાયો—જે રસ્તે હું લુટાણો તે રસ્તે
હવે શા માટે જાડ', અર્થાત્ સંસારી થયો તો સ્ત્રી મરી ગઇ, હવે
મારે શા માટે ફરીને સંસારી થવું. પાયો (સં. પ્ર + આપ્
મેળવવું) જવું.

૩૯૩. નિકંદન (સં.) નાશ. ભાયેગમંદ (સં. ભાગ્ય
નસીય + મંદ ધીમો) કમ નસીય.

૩૯૪. ચોળી મેં રાખેડી—સાધુ થયો.

૩૯૫. માવડી—માતા. નોટ—બહાન દર્શાવવા વાપર્યો છે.
સેકેછે—દુઃખ દે છે Torment.

૩૯૬. વડુ આફ—વહુ. નોટ—સમૂહ વાચક શબ્દ છે.

૩૯૮. ભાવ (સં.) પ્રેમ. તરછોડી—તિરસ્કારી.

૩૯૯. લવલેશ (સં. લલ ટીપું + લેશ કણ) જરા પલું.
કલેશ (સં.) દુઃખ.

૪૦૨. છાંડ્યું—છોડ્યું. રાજ્યાસન માંડિયું—રાજ્ય કરવા
માંડ્યું (સં. રાજ્ય રાજ્ય + આસન ગાદી) Began ruling.

૪૦૩. એ કથા તો એટલે રહી—એ વાત એટલેથી મૂકી.
ગત (સં. ગતિ) દશા.

૪૦૪. તપ (સં. તપ્ તપવું) મદાલસાતું ધ્યાન.

૪૦૫. મુખે મદાલસા સુંદરી—મોઢે મદાલસાતું નામ જપતો.

૪૦૬. જટા (સં.) ધુ'ચાએલા વાળ Clotted hair.

૪૦૮. નવ પામે ભદ્ર—ખોરાક પામે નહિ (સં. મજ્જ ખાવું).

૪૦૯. ડાઢુ (સં. દાઢા, ઘાઢિકા દાઢી) દાઢીના વાળ Hair on the beard. સંતપિયું (સં. સં + તપ્ સંતાપવું) પીડયું.

૪૧૦. સાંસો (સં. સંશય) સંશય. કાયા થઈ.....વાસો —ત્યાં રહી જપ તપ કરતાં દેહ કાળી થઈ (સં. કાચ કાયા; રવામ કાળી; જપ્ જપવું; તપ્ તપ કરવું; ઘસૂ રહેવું).

૪૧૨. વાર લાગી વીરને—ઋતુધ્વજને વખત લાગતાં (સં. ચાર દિવસ; લગ્ન અટકવું; વીર ખારાદુર પુરુષ). નાગને (સં. નાગ સર્પ) નાગકુમારને. સહીરે—ખરેખરી. નોટ—અયોધ્યામાંથી સવારે ઋતુધ્વજ મુગવા કરવા જતો, ત્યારે વનમાં એક સરોવર નજીક પોતાની પાસેનાં દિવ્ય મણિને લઈ પાતાળનાં નાગકુમારોથી દોસ્તી થઈ હતી. તેથી હંમેશ તેઓ ત્યાં આવી ઋતુધ્વજને મળતા હતા. મદાલસાનાં મરણ પછી તે દિવસે ઋતુધ્વજ નાશી જતાં નાગકુમારો પાસે જઈ ન શકવાથી, નાગકુમારો જે તેની ત્રાટ ગ્નેતા બેઠા હતા તેમને ઋતુધ્વજ માટે અતિશય ચિંતા કરાથી અયોધ્યા તરફ ચાલી નીકળ્યા.

મદાલસાનો મેળાપ.

ઋતુધ્વજ ગંગાકાંઠે રાખ પાયરી તપ કરતો બેઠો છે, ત્યાં તેનાં નાગકુમાર મિત્રો તેને શોધતા આવે છે; અને ઘેર તેડી જવા સમજાવે છે. પણ ઋતુધ્વજ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવતો નથી. જેથી તે નાગકુમારો પોતાનાં મિત્રની સ્ત્રી મદાલસાને લાવવા ત્રણ લોક વિગેરે બધે રચળે ફરે છે. પણ ક્યાંયથી મદાલસા મળતી નથી. છેવટે નિરાશ થઈ પોતાને ઘેર તેઓ જાય છે; ત્યાં મિત્રની ચિંતામાં

તેમને દુર્ગત થતા જોઇ નાગપિતા અરજક (અધતર) તેમની ચિંતાનું કારણ પૂછે છે. એટલે તે પુત્રો પિતાને સર્વ હકિકત કહે છે. પિતા પુત્રોને શિવનું તપ કરવા બ્રહ્મામણ્ય કરે છે, અને પિતા તથા બંને પુત્રો શિવની ભક્તિ કરવા જાય છે. ત્યાં મહાદેવજી પ્રસન્ન થઇ તેમને જમના નદીને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરવા તથા તેમાં પિંડ-દાન દઇ પિંડ વેરવાનું કહે છે, પિંડ વહેરતાં તેના વચસા કટકા-માંથી ત્રણ ફેણવાળો નાગ નીકળશે; તેની વચસી ફેણ વેરતાં તેમાંથી મદાલસા નીકળશે એવું વદાન આપે છે. તે પ્રમાણે પિતા જમના નદીને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરી મદાલસાને લઇ પાતાળમાં પોતાને ઘેર જાય છે; અને પુત્રો ઋતુધ્વજને તેડવા જાય છે. નાગકુમારો ઋતુધ્વજને સમજાવી, મદાલસા પાતાળમાં પોતાના પિતા પાસે હોવાનું કહી લઇ જાય છે. તે સમયે ઋતુધ્વજ અરજક (નાગપિતા) પાસે મદાલસા માગે છે અને નાગ તેને મદાલસા મેળવી આપે છે, એટલે બંને પૂર્ણ રતેલથી ભળે છે, તેનું વર્ણન ગાય છે.

મેળાપ (સં. મિલ્લ જોડવું) મળવું Regaining.

૪૧૩. કુંવર (સં. કુમાર) ઋતુધ્વજ. વદે (સં. વદ્ જોલવું) કહે. વિદાયજ કીજે-ચોક્કસ રજ આપો.

૪૧૪. આજ્ઞા દીજે (સં. આજ્ઞા રજ; દા દેવું) રજ આપો.

૪૧૫. અરજક—અધતર; પાતાલનો નાગ; ઋતુધ્વજના મિત્રો નાગકુમારોનો પિતા.

૪૧૬. જ્ઞાનમાંયથી (સં. જ્ઞાન ગાન; મંચ ખાટલો) જ્ઞાનને રસ્તે.

૪૧૮. ત્રિયોગે વેરાગી (સં. ત્રિયોગ વિજ્ઞેગ; ત્રિ વગ-રનો + રાગ માયા) વિજ્ઞેગ પડવાથી સાધુ.

૪૨૦. લક્ષ્મી (સં.) ધન. લક્ષ્મી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની સ્ત્રી છે. અને શેષશાયી નારાયણ ભગવાનનાં નિરંતર તે ચરણ સેવે

છે. તે સમુદ્રમથનમાં ચૈદ રત્નોમાં નીકળી છે; અને રત્નોની બેઢેંચ-
ણમાં વિગળને પરણી છે; તે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે પૂજ્ય છે.

(જુઓ-૧૨૭ રથ ઔરાવતનું).

૪૨૧. નાગ—નાગકુમારોનો પિતા, અરજક.

૪૨૫. બોલી બોલી ગમે પાછો—બોલતો બોલતો બંધ પડી
જાય. ખરે નયણે અશ્રુધાર (સં. ક્ષર ટપકતું; નયન આંખ;
અશ્રુ આંસુ + ધારા ધાર) આંખે આંસુ પડતા જાય.

૪૨૬. સુવર્ણની સાંકળ.....પૂરવાર—ઋતુધ્વજ મનમાં
વિચાર કરે છે કે માફ મદાલસાનું માગવું એ ખરેખર સોનાની સાંક-
ળથી બાંધી લેવા જેવું છે (સં. સુવર્ણ સોનું; શુદ્ધલા સાંકળ).

૪૨૭. તે માગ.....વળતો—અરજક ફરીને બોલ્યો અને તે
ઋતુધ્વજને માગ માગ કહેતો બંધ પડેજ નહિ.

૪૨૮. કોણે જોયું.....ગળગળતો—પછી ઋતુધ્વજ રડતો
ગળગળે અવાજે બોલ્યો કે કોઈએ જોયું નથી કે સાંભળ્યું નથી (એવું
મારે માગવાનું છે).

૪૩૨. નવનવી.....હજાર—નવિન નવિન નાજુક એક
હજાર કન્યા લાવી આપું.

૪૩૩. જઈ લેણા.....નેક (સં. મળ બોલવું; નવતમ
તાળે; ફા. નેક ટેક) ખરા દીલની ટેક જમને બોલો Go and
call out with the real integrity of your heart.

૪૩૪. વ.યેક (સં. વાક્ય) વચન.

૪૩૫. ડગમગનો—ઢઢ્યડતો Tottering.

૪૩૬. કમાડ (સં. કપાટ) ધારણાં.
પકડી.

૪૩૭. અન્યો અન્ય.....લાડો—અરપરસ ધણી લાડના
વાણોથી અને ખરા આનંદથી.

૪૩૮. અન્યોઅન્ય પ્રીત.....કમાડો—એક બીજાને ખરે-ખરે સ્નેહ પ્રગટ થતાં બંને કમાડો ફાટી ઉધડ્યાં.

૪૩૯. ભરાયાં લોચન—આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં.

૪૪૦. સામસામાં વાધ્યાં.....પ્રસન્ન—બંને એક બીજા તરફ દોડ્યાં, અને એક બીજાનાં દીલ ખુશી થયાં.

૪૪૧. વળગ્યો.....નહિ—એક બીજાને બાંધી પકડ્યા તે મુકે નહિ. સ્નેહની.....કહાણી (સં. સ્નિહ ચાલતું; અતિ અતિશય; કથ કહેતું) ખરેખરા પ્રેમની વાત છે.

૪૪૨. પ્રીત...જાણી—એક બીજાને પ્રેમ અને વડાલ જ્ઞેષ્ઠ.

૪૪૩. વાદે વદ્યા તે વાદ સાહુ—તેઓ અધાએ વાતમાં વધુ-એક વાતો કરી They all talked much during conversation (સં. ચર્ચ બોલતું).

૪૪૬. મુખ પામ્યા સંસારનું—દુનિયાના રંગ ભોગ ભોગવ્યા Enjoyed worldly Pleasures.

નરસિંહ મહેતાની મોસાળાની તૈયારી.

નરસિંહ મહેતા એક પ્રસિદ્ધ ગુજરી કવિ ભક્ત વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ માં થઈ ગયો. તેના પિતાનું નામ વત્સરાજ મહેતા ઉર્ફે દામોદર હતું. તે જાતનો વડનગર નાગર ગૃહસ્થ અને જીનાગદના રહીશ હતો. નાનપણમાંથી જનોઈ દઈ પરણ્યાવા પછી નરસિંહ મહેતાને માળાપ ગુજરી જરાથી તે પોતાના મોટા ભાઈ વંશીધર નાચે રહી મોટા થયો. બાળપણથી સાધુઓ વિગેરેની સંગતને લઈ તેણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નહોતો. તેથી એક વખત તેણે બાણી ઝવેરે મહેણું દેવાથી તે ધર હોડી ચાલ્યો ગયો, અને નજીકમાં ગોપનાથ મહાદેવના મંદિરમાં જઈ ભરાઈ બેઠો. ત્યાં તેણે સાત દિવસ ઉપવાસ કરી શિવનું ધ્યાન કરવાથી, મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા, અને વરદાન માગવા

કહ્યું; તેથી તેણે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન કરાવવાનું માગ્યું. મહાદેવજીએ તેને દેવલોકમાં લઈ જઈ શ્રી કૃષ્ણની રાસ લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. શ્રી કૃષ્ણે તેની ભક્તિ જોઈ તેને પોતાનો લક્ષ્મણ બનાવી ભજનો વિગેરે ગાવાની ઉત્તમ કરિત્વ શક્તિ આપી, મહાદેવજી સાથે અંતરિક્ષ રીતે પાછો જુનાગઢ શિવ મંદિરમાં મોકલાવી દીધો. નરસિંહ મેહેતા ત્યારથી ભગવાનનો પરમ ભક્ત થઈ બ્રાહ્મણી જુદો રહી પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘર સંસાર ચલાવવા માડ્યો. તેની સ્ત્રી માણેક સામળદાસ નામે પુત્ર અને કુંવરબાઈ નામે પુત્રી મુકા મરી ગઈ. સામળદાસને પરણાવ્યા પછી તે મરી જવાથી તેની સ્ત્રી સુરસેના વિધવા થઈ. કુંવરબાઈને ઉના ગામે નાગર ગૃહસ્થ શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર વેરે પરણાવી હતી; તેનું સીમંત આચરનાં તેના સાસરાએ માલ શુદ્ધ સાતમને રવિવારનું મુહુર્ત કરાવી તે ઉપર આવવા નરસિંહ મેહેતાને કંદારી લખી ગોરને જુનાગઢ મોકલ્યો. તેથી નરસિંહ મેહેતા પોતાની દીકરીનાં સીમંત ઉપર તેને માડું ન લાગે તે ખાતર તેના પત્ર લખવા મુજબ તૈયારી કરી રિદાય થયા, તેનું કાંઈ આંદોલન કરે છે.

મોસાગાની (સં. માતૃ શાલા મોસાગ) દન્યાના પિતાને ઘેરથી સીમંતમા આવવામાં આવતી પહેલાંથી માટેની.

૪૪૫ ખોખલે પંડયે (સં. પંડા પુદ્ધિ) ખોખલો ન મના ગોરે. પત્રજ (સં. પત્ર) કંદારી (જ-માતૃ દર્શક છે). મેહેતાજીને-નરસિંહ મેહેતાને. જી-પ્રાત તથા રાતિના તાત્ર માટે વાપર્યો છે.

૪૪૬ વેકુંઠ નાથજી (સં. વેકુંઠ વિષ્ણુનું સ્વર્ગ + નાથ સ્વામી) શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન.

૪૪૭ મામેડું—મોસાગું. ખોરો દામજી ખોરો પૈસો (સં. કૂટ ખોરો; પ્રમ્મ નાનો સિક્કો) Bad coin.

૪૪૮ ત્રીક્રમશ્ચ (સં. ત્રિ ત્રણ + ક્રમ જવું) શ્રી વિષ્ણુ.
નોટ-વામન અવતારમાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને અલિરાગના પગમાં
દાનમાં તેની પાસે ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માગેલી તે અલિરાગએ આપતાં
પેલે પગલે પૃથ્વી, તે બીજે પગલે સ્વર્ગ લઈ, ત્રીજે પગલે અલિને પાતા-
લમાં ચાંપી ત્યાંનું રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રમાણે ત્રણ ડગલાં ભરવાથી
તે ત્રિક્રમ (ત્રિવિક્રમ) કહેવાય છે. તેવડમાં (સં. ત્રિ ત્રણ+વૃત્ત
ફરવું) તૈયારીમાં For Provision.

૪૪૯. ભોજન.....પાયશ્ચ—મેહેતાશ્ચએ ખોખલા પંડ્યાને
જમાડી દક્ષિણા આપીને નમસ્કાર કર્યા. દક્ષિણા (સં. દક્ષિણા)
રોકડું દાન Alms in cash.

૪૫૧. વૈષ્ણવ સંતશ્ચ (સં. વૈષ્ણવ + સંતઃ) વિષ્ણુ ભક્ત
સાધુઓ.

૪૫૨ સીમંતશ્ચ (સં. સીમંત સેયોઃ; સીમંતોન્નયન)
અધરણી First Pregnancy.

૪૫૩ વેદય (સં. વેલ્ ફરવું) બળદ જેડવાનો નાનો રથ
Bullock-cart ધુંસરી (સં. ધુર ધોંસઈ) બળદને ગાડીમાં
જેડવા ખાંધપર મુકાતું ધુંસઈ yoke. સાંગી રથની ધરી અને
માણસને જેસવાના કાંઠા વચ્ચેનો ભાગ Tub of a cart. સોટા-
સોટી; માણસને જેસવાનો ભાગ Frame of the cart where
men sit. ભાંગીશ્ચ (સં. ભંજ્ ભાંગવું) ભંગેલ હતા.

૪૫૪. તળાવા (સં. તલ તળીયું) ગાડીની ધરીને મજબુત
રાખવા માટેના આડા ઉભા ટેકા Props to keep the axle
of the cart in position. પિંજણીઓ-પેડાને તથા તળાવા
ને ડેરવવા માટે આડે લાકડાનો ટેકા Piece of wood to keep
wheels and props of the axle properly fixed.

કોના તળાવા ને કોની પિંજણીઓ—કોઇકની ગાડીઓના તળાવા ને કોઇકની ગાડીઓની પિંજણીઓ.

૪૫૭. સંપુટ (સં. સં સાથે+પુટ પોલાણ) પોલી Hollow. ત્રાંખાની દાખડીઓ (સં. તામ્ર તાંબુ) Copper caskets. બાળમુકુંદ (સં. બાલમુકુંદ) શ્રીકૃષ્ણનું બાળ રવરૂપ.

૪૫૮. કંઠે હાર.....નંદનંદણ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનવાળી દાખળીઓ ગળામાં હારરૂપે પેહેરી રાખી. દામોદર (સં. દામન દોરી + ઉદર પેટ) પેટ સુધી હાર પહેંચે છે એવા શ્રીકૃષ્ણ. નંદનંદણ (સં. નંદ નંદ + નંદન પુત્ર) નંદણના પુત્ર.

૪૫૯. વાણંતણ (સં. વાદિત્ર) વાળં Musical instruments.

૪૬૦ ગાંઠડી (સં. ગ્રંથ બાંધવું) પોટલી Bundle. ગોપીચંદનની (સં. ગોપી ગોપની સ્ત્રી + ચંદન સુખડ) દારકટ પાસે બેઠી ગોમતી નદીના કાંઠાની પીળા માટી. નોટ-આ માટી પવિત્ર ગણાય છે, અને તેનો રંગ ઘસેલા સુખડનાં ચંદનને મળતો છે. તુલસી કાષ્ટ પવિત્રણ (સં. તુલસી કાષ્ટ પવિત્ર) પવિત્ર તુલસીના લાકડાની માળાઓ Holy basil-wood garlands. તુલસી પૂર્વ જન્મમાં જળધર દાનવની ઇંદા નામે સ્ત્રી હતી. તેનાં સતીત્વનાં પ્રભાવથી તેના પતિએ વિષ્ણુ ભગવાનને હરાવી દાસ રાખ્યા હતા. જળધરનો નાશ કરાવવા નારદે તેને પાર્વતીને લઈ આવવા કહ્યું, તેથી તે ખૂબે પાર્વતીને ક્ષેવા દૂતો મોકલ્યા. મહાદેવે તેમને મારીને કાઢ્યા. આથી જળધર મહાદેવ સામે લડવા ગયો. તેમાં તે તેની સ્ત્રીનાં સતીત્વના પ્રભાવે મરાતો નહોતો. તેથી વિષ્ણુએ છળ કપટથી જળધરનું રૂપ લઈ સતી ઇંદાનું સતીત્વ ભંગ કરતાં જળધર મરાયો. આથી ઇંદાએ વિષ્ણુ ભગવાનને તેની સ્ત્રીનો વિયોગ પડવાનો અને વાનરોની મદદથી સ્ત્રી પાછી મળવાનો શાપ આપ્યો. એટલે શ્રી વિષ્ણુએ તેને

પોતાતુ દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું. જંદા જંખવાણી પડીને ભગવાનની ચરણસેવા માગવાથી, શ્રી વિષ્ણુએ તેને તુળસી બનવાનો અને તુળસીરૂપે તેને ચરણમાં રાખવાનો તથા ભોજનમાં પણ સાથે રાખવાનો તેમજ જંદાવન (તુળસીનું વન) માં ગોપીઓ સાથે લીલા કરવાનો અને કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીના રોજ તેની સાથે લગ્ન કરવાનો અનુગ્રહ કર્યો. આથી કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીના રોજ લોકો વિષ્ણુનું તુળસી સાથે અદિરમાં લગ્ન કરાવે છે, તથા દેવના ભોજનમાં તથા ચરણમાં તુળસીનું પાન ધરે છે; તથા તેના કાજની માળા દરેક વૈષ્ણવ પોતાના કંઠમાં પહેરે છે, અને વિષ્ણુને પેહેરાવે છે. તુળસીનું જડ ઔષધીય ગુણોમાં પણ સર્વોત્તમ હોવાથી તેનું આટલું ધાર્મિકત્વ બતાવ્યું છે; અને ઋષિ મુનિઓએ પણ તેની અતિ શ્રદ્ધા કરી દરેક હિંદુને ત્યા તુળસીનું જડ રાખવાનું પવિત્ર ગણ્યું છે.

૪૬૧. સામગ્રીમાં (સં. સમગ્ર અર્થ) સામાનમાં In the materials. તિલકને તુળસી માળા—તિલકાયાં અને તુળસીની માળાઓ (સં. તિલક; તુલસીમાલા) Moulds for making sectarian marks, and garlands of holy-basil.

૪૬૨. નરસૈયાને નિર્ભય છે.....ગાપાળા—નરસિંહ એકેતો બેદર છે કે શ્રી કૃષ્ણને એ મોસાળાની બધી ચિંતા કરવાની છે (સં. નરસિંહ નરસૈયો; નિર રહિત ભય બીધ; મુજ્ઞ ભોગવવું; મો ગાય, ધંત્રીય + પાલ્ પાળવું) Narasinh is quite sure of Shri Krishna worrying for this.

૪૬૩. બળાડીલા (સં. બલ બેર + હોન વમર) તાકાત વમરનાં. ઠેલે (સં. ટણલ જગા) ધક્કા મારે છે. સાથળ (સં. સાથ કારણ) સંઘાત Company.

૪૬૪. સોર (શ. ઘોરીદન અવાજ કરવો) ખૂમ. ઢાળ અઢાવે—ઢાળાવ ઉપર લઈ જાય Would take up a slope.

સોર પાડે.....વૈકુંઠનાથજી—જે જે વૈકુંઠનાથજી એમ ખૂબ પાડે અને ગાડીને ઢાળ ઉપર ચઢાવે (સં. જય જય જીત થાઓ જીત થાઓ).

૪૬૫. ગળિયો (સં. ગલ્ ૮૫૬૫) હડીલો Obstinat.
આખલો [સં. અક્ષત ખસી નહિ કરેલો] ગેધો Bull.

૪૬૬. પડયાને પુછ્યો ગાડી ઉઠાડે—એસી ગયેલા બળદને પુછડી પકડી પરાણે ઉભે. કરે (સં. પુછ્યો પુછડી; ગ્રહ પકડવું).

૪૬૭. સાલે સાલ (સં. શલ્ય તીર) સાંધે સાંધા.
ગજવા—જૂઠાં જૂઠાં. રથતણા ખડુ વડજી (સં. રથ વેલ; વહુ ધણાં; વક વાંક) વેલમાં ધણાં વાંક દેખાય There were many beris in the cart.

૪૬૮. સાંગીનો.....ઉઠે—સાંગીનો ખડુજ અવાજ થાય.
ચૂચે છે—ચૂચું બોલે છે. ચકજી (સં. ચક્ર પૈડું) પૈડાં.

૪૬૯. મધ્યાહ્ને (સં. મધ્ય વચ્ચે + અહન દિવસ) ખરે
ખપેરે At noon. ઉના ગામજી—ઉના ગામનાં લોકો. ઉના ગામ કાઠીઆવાડમા સોરઠ-પ્રાંતમાં આવેલું છે, અને તે દેલ-વાડા નજીક છે.

૪૭૧. મહિમા (સં. મહિમન) મોટાઈ Greatness.
વિષયી પુરતા લોકજી (સં. વિષય ઇન્દ્રિય-સુખ; પુર શહેર; લોક પ્રજા) શેહેરની વિવાસી પ્રજા Lustful people of the city.

૪૭૨. કેહ પે હોતાં (સં. કૌતુક જીસા) આશા સફળ થઈ Desire was fulfilled. રોકજી—રોકું; તૈયાર. Ready; cash.

૪૭૩. વસાત રે (અરબ્બી વિસાત શેતરંજ; સં. વસ્તુ ચીજ) વિસાત; શક્તિ Worth.

૪૭૪. નાગરી નાત રે (સં. નાગર આવાહ; જ્ઞાતિ નાત) નાગર ગૃહસ્થોની નાત. નોટ—નાગરવેદો રાજ્યદ્વારી આશ્રતમાં બહુ પ્રવીણ અને મુસદ્દી હોય છે.

મહેતાજી અને કુંવરબાઈ.

મહેતાજી આન્યાનાં પગ્ગર મળતાં તેનો વેવાઈ શ્રીરંગ મેહેતા તથા ખીજાં સગાં વડાલાંઓ મળવા આવે છે; શ્રીરંગમેહેતા નરસિંહમેહેતાને ચાંચડ માંકડવાળા ઘરમાં ઉતારો આપી જાય છે. નાગરની નાત મેહેતાજીનો સાથ તથા સામાન જોઈ હાંસી કરે છે. કુંવરબાઈ આપને મળવા આવે છે ત્યાં મામેરાનો કાંઈ પણ સામાન નહિ જોવાથી ખેદ પામે છે; એટલે નરસિંહમેહેતા તેને ધીરજ આપે છે, અને કહે છે કે તારૂં મામેરું શ્રીકૃષ્ણ કરશે, તેનું વર્ણન આપે છે.

૪૭૫. શ્રીરંગમેહેતા—કુંવરબાઈનો સસરા. વેવાઈ (સં. વૈવાહિક વિવાહવાળા) વરકન્યાનાં પિતાઓ.

૪૭૬. જાત (સં. જાતૃ) માઈ.

૪૭૮. ચાંચડ—ઝીણી જીવાત Fleas. મચ્છર (સં. મત્સર) મસનાં Gnats. વિશેષ (સં. વિશેષ) ખાસ Especially.

૪૭૯. વસમો ઠામ (સં. વિષમ મુશ્કેલ; સ્થાન ઠેકાણું) દુઃખદાયક ઠેકાણું Distressing. ઉપર.....નામ—ધર ઉપર નળિયાં તો હતા જ નહિ.

૪૮૦. કોથું—સડેલું Decayed. છાજ (સં. છાદ દાંકણ) દાંકણ Thatch. વળી—ઝાકડાનાં નાનાં પીઠીયાં Round rafters. ભીંતો.....વળી (સં. મિત્તિ દિવાલ; દ્વિ બે + દિશ્ દિશા; ચલ્ કરવું) ભીંતો બંને બાજુ બેસી ગઈ હતી.

૪૮૧. માંકણ (સં. મત્કુળ) માંક Bug. બુઆ—
બુવા (સં. ચૂકા) Small insects. ઉતારા હુઆ (સં.
ઉદ્ + તૃ નીચે ઉતરવું) રહેવાનું મળ્યું Was given
lodgings.

૪૮૨. હસણી નાત્ય (સં. હસ હસવું) ઉપહાસ કરનારી
નાત Witty cmt.

૪૮૩. ખેાહ્યે પાપ—પવિત્ર થક્યે May be sanctified.

૪૮૭. દૂટડો (સં. દુકુટ બાંગવું) સુંદર Attractive.
પૂડો (સં. પુષ્પ પ્રસન્ન થવું) પ્રસન્ન છે.

૪૮૮. મરડે મુખ—મસ્કરી કરે (સં. મૃદ્ દ્યરવું; મુખ
મોઢું) Cut jokes.

૪૮૯. બગાધ્યો—બગા; માખી જેવાં દારવે બેસતાં ઉડ-
ણીઆ જીવડાં Gad-flies. શબ્દ કરે છે ધણા—બહુ ગણગણે છે.

૪૯૦. ચંગ (સં. યા.) ઝાંઝ Cymbals. રહેશે રંગ
(સં. રંગ) આખરે વધશે Would earn his name.

૪૯૧. આ ગાંઠડી.....પટકે—આ ટાંગેલું પોટનું લટકે
છે તેમાં કાંસીઆની જોડીયું લુગડે બાંધેલી છે Pairs of cymbals
are tied with a cloth in this bundle that is seen
hanging. તાળનાં જોડાં—કાંસીઆં (તાળીઆંની જોડીઉં).

૪૯૨. શો ઉધારો—શી ખામી છે; શો વાંધો છે What
delay there will be !

૪૯૩. છાખમાં (સં. શરાવ છીછરી રકાખી) વાંસની બના-
વેલી તાસક Shallow bamboo-baskets. તુળસી દળ (સં.
તુલસી દલ) તુળસીનું પાન. શંખ ઝૂંકશે—શંખ વગાડશે; દેવાળું
ઘાડશે Will declare his incapacity.

૪૯૫. નાગરી—નાગરની સ્ત્રીઓ. ટોળા—મસ્કરી Fun.

૪૯૬. ધસી (સં. ધર્ષ ઉશ્કેરવું) દોડી. નણુદી (સં. નનાંદ)
વરની ખેડે. મર્મે (સં. મર્મન્ બેદ) મસ્કરીમાં.

૪૯૭. આદર કરી (સં. આદર માન) માન સહિત.

૫૦૧. કુશળ દેખે (સં. કુશલ ચાલાક; ક્ષેમ સુખી) સહી-
સલામત અને સુખી Safe and happy. સાસરીયાં કાંઈ આણે
છે પ્રેમ—તારા સસરાનાં મગાંઓ સૌ તારાપર રનેહ તો રાખે છે ને ?

૫૦૨. રૂડો દિવસ—સારું ટાણું Good Occasion.

૫૦૪ નાગરી.....કાજ—નાગરની નાતમાં આપણી શી
આખર રહેશે; તમે ધન વગર શા માટે આવ્યા (સં. લજ્જા લાજ;
કાર્ય કાજ).

૫૦૫. નિર્માલ્ય (સં.) નમાલો Worthless. અવતાર
(સ. અવ + તૃ જન્મવું) જન્મ. ધિકાર (સં. ધિક્ ક્રોધ + ક્ર
હરવું) તિરસ્કારને પાત્ર Disdainful.

૫૦૬. નિર્ધનને.....આંગણે—દ્રવ્યહીન માણસ કશા
દેખામાં નથી, અને કેાઈ તેને ઘર આગળ આવરા દેતું નથી (સં.
જાણ ગણવું; અંગણ આંગણું) A pauper is never
respected, nor he is allowed to enter one's
courtyard.

૫૦૮. સંધરો (સં. સંગ્રહ જથ્થો) અચાવ Savings.

૫૧૦. અવસર (સં. અવ નીચે + સ્થ દરવું) ટાણું
Festive occasion. સચવાશે (સં. સં + ચિ બેળું કરવું)
જળવાશે Will be well observed.

૫૧૧. કંકુની પડી (સં. કુંકુમ કંકુ; પુટી પોથ) કંકુનું
પડીકું Packet of red powder of turmeric, મોહ (સં.

મુંઢ માથું) ઝીઝોને માથે બાંધવામાં આવતું મોડિયું Chaplet worn by females on auspicious occasions. નાડા-છડી-સુતરના રંગીન દોરા; ખોંભા નાકું Cotton string of various colours.

૫૧૨. નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ (સં. મૃતિકા માટી; ચોળી ચોળી; ઘાટ આકાર) નથી લાવ્યા માટીનો ઘડો, પોલકું અને પોતતું કપડું An earthen pot, a bodice and a cloth for upper garment are not brought. આરો વાટ-તૈયારી વગર Without any preparation.

૫૧૩. હું શે.....માત—મારી મા મરી જતાં હું શું કરવા ન મુઢ Why did death not take me in its jaws when my mother died?

૫૧૪. માતા.....સંસાર—મા વગર અને જગત શૂન્ય લાગે છે I see the world in dark without the mother. માતા વિના તે શેા અવતાર—મા વગર જીવવું પણ બ્યર્થ છે It is no life without the mother.

૫૧૫. આપની.....ઉતરી—પિતાની સગાઇ પણ જતી રહે છે; અર્થાત્ પિતાનું હેત પણ જતું રહે છે There remains no relationship between the father and the child.

૫૧૭. સુરલી (સં.) કામધેતુ; ગાય Cow. વઝ્છ (સં. ઘત્સ) વાછરું Calf. વિશુ-વિના. તદપે (સં. તત્ તે + લભ્ મેળવવું) ઝૂરે Is restless.

૫૧૮. વછોર્ધ (સં. વિ + છિદ્ વૃદ્ધ પાડવું) છૂટી પડેલી Separated. મૃગલી (સં. મૃગ હરણ) હરણી She-deer. એકલી—નિરાધાર. ;

૫૧૯. લવણ (સં.) નીમક Salt. ફીકું (સં. સ્પીત સફેદ) મોળું Tasteless. ભાવ (સં.) રૂચી Appetite.

૫૨૦. ડી ડી (સં. કનીનિકા) ડોળા Pupil.

૫૨૧. ધડો.....ડીકરી—જ્યારે ધડો ભાંગે ત્યારે કકડા રખડે
છે When a pot is broken, its pieces are of no use.

૫૨૨. ડંસાર (સં. કળ અનાજ + સાર તત્વ) લાપસી;
ધઉના લોટની અથવા તેા ઢાંડાંની ધીમાં શેકી ગોળના પાણીમાં
અનાવવામાં આવતી ચીજ Preparation of half-ground
wheat or its flour in ghee and joggery water.

૫૨૩ શિદ્ધ—શા માટે. ઉપહાસ (સં.) મશ્કરી Ridicule.
પાંચપચાસ—આસરે પચાવન (સં. પંચ પંચાશત્)

૫૨૪ શંખતાળ...ઢંગ—શંખ, ઢાંસીઆં, તુળસીની માળાઓ
અને ઝાંઝ લાવ્યાં છો એ શું મોસાળું કરવાની રીત છે. ઢંગ (સં.
દંભ ઢંગ) રીત Manners.

૫૨૫. ન હોય તો—મોસાળું કરવા માટે કાંઈ ન હોય તો.

૫૨૬ મેહેતે મસ્તક મૂક્યા હાથ—નરસિંહ મેહેતાએ પુત્રીના
માથાપર હાથ મૂકી દિલાસો આપ્યો Narasinh Mehta consol-
ed his daughter placing his hand on her head.

કૃષ્ણ ભગવાન દામોદર દોશી.

કુંવરબાઈ રડી એટલે મેહેતે તેના મસ્તકપર હાથ મૂકી ધીરજ
આપી તેના સાસરીયાના જેટલા માણસને પેહેરામણી આપવી હોય
તેટલાનાં નામ લખી લાવવા મોકલી. જેથી કુંવરબાઈએ સાસુ પાસે
આવી માણસોના નામનો અને મોસાળામાં જોઈતી ચીજોનો ખરડો ઉત-
રાવવા કહ્યું. તેની વડ સાસુએ મેહેતાને શ્રીકૃષ્ણ સહાય જણી આપી નાગ-
રની નાતને પેહેરામણી અપાવવા કુંવરબાઈને ખરડો ઉતરાવવા માંડ્યો;
છેવટે કુંવરબાઈની નણંદીએ મશ્કરી કરી મોસાળાની બધી વસ્તુ સાથે
જે પાણી પણ લખાવ્યા. વડ સાસુએ બહુ મોટો ખરડો ઉતરાવવાથી
કુંવરબાઈ કચવાતી બાપ પાસે આવી. બાપે તેને શ્રી કૃષ્ણમાં વિશ્વાસ

રાખવા કહ્યું. મોસાળાનો સમય આવતાં મેહેતે મંડપમાં કાલી છાત્ર
મૂકી; તે જોઇ કુંવરબાઈની નજીકે તે ઉડી ન જાય માટે પાણી ચૂકવા
ટાણું કહ્યું; જેથી કુંવરબાઈએ નિશાણ નાંખ્યો, તેને સાનથી મેહેતે
ધીરજ આપી, શ્રી કૃષ્ણનું બજન કરી ધ્યાન કર્યું. એટલે શ્રી વિષ્ણુ
દામોદર દોશી રૂપે અને લક્ષ્મીજી કમળા રૂપે આવ્યા અને સોને મળ્યા
તેનું વર્ણન આપેલ છે.

દોશી (સં. દોસ હાથ) દાપડીઓ Draper. નોટ—કાપ-
ડીઆ લોકા ગાંઠડી હાથપર બરવી લઈ જતા હોવાથી દોશી
કહેવાય છે.

પર૭ ઉધડડી—ચમડી Being startled. વદન (સં.
જદુ બોલવું) જોલે છે. ગરડ (સં.) પક્ષીઓનો રાજા Eagle.
એ દ્રશ્ય અને વીનતાને પુત્ર હતો. એ સર્પનો કદો વૈરી અને
અરુણનો મોટો ભાઈ હતો. એક વખત તેની મા વીનતા અને એ ર-
માન મા કદૂ વચ્ચે સૂર્યનાં ઘોડાઓનાં રંગ વિષે વાદ થતાં વીનતા
હારી જવાથી તેને સર્પની મા કદૂની ગુલામ થઈ રહેવું પડ્યું. તે
ગુલામગીરીમાંથી છોડાવવા કદૂએ પોતાનાં પુત્રો સુપોને અમર કર-
વા ઈંદ્ર પાસેથી અમૃત મંગાવ્યું તે મંડે લારી આપ્યું, તે વીનતાને
છોડાવી; પણ ઈંદ્રે અમૃત પાછું લઈ લીધું. જેથી સુપો અમા થઈ શક્યા
નહિ. ગરડ વિષયુ ભગવાનનું વાવન છે, તેનો રંગ સ્વર્ણ, સદેઃ
સુખ, અને પોપટની ચાંચ જેવું નાક કહેવું છે. એક વખત હતુ-
માન દારિદ્રમાં આવેલા ત્યારે ગરડને તેની સાથે યુદ્ધ થયું, તેનાં
ખંતેને પોતાનાં સ્વામીનો અહંકાર હતો, તે શ્રી કૃષ્ણે રામ તથા
વિષ્ણુરૂપે ખંતેને દર્શન દઈ તોડ્યો હતો.

પર૮. ચતુરાં (સં. ચતુર ચાલાક) ચાલાક સ્ત્રી, લક્ષ્મીજી.
ચતુર્ભુજ (સં. ચતુર ચાર + ભુજ હાથ) ચાર હાથવાળા,

શ્રી વિષય. નષ્ટ (સં. નશ્વ મરવું) મુખ્યા; નકારા Wicked.
ગત (સં. ગતિ) રીત.

૫૩૦. હડ (સં.) આગ્રહ. ગયા વિના નવ સરે—ગયા
વગર ચાલે એમ નથી We can't but go. રિદ્ધ સિદ્ધિ (સં.
ઋદ્ધિ સિદ્ધિ) ધન દોલત. સખી (સં.) સ્ત્રી.

૫૩૧. હેમ સાંકળાં (સં. હેમ સોનું; શંખલા સાંકળ)
સોનાનાં સાંકળાં Golden wristlets. નંગ બાહુ નિર્મળાં
(સં. નંગ આશક; વહુ ધણાં; નિર્મલ ચોખ્ખાં) રત્નો બાહુ
ચોખ્ખાં હોય એવાં. અંગ સારો—(સં. અંગ શરીર; છુ સરવુંતું
પ્રેરક સારવું) શરીરનો લછ નાઓ Take with you for
the body.

૫૩૨. રીત ને જ્ઞાત્ય (સં. રીતિ રિવાજ; જ્ઞાતિ જ્ઞાન)
જ્ઞાતિનાં રિવાજ મુજબ આપવાની ચીજો Things according
to caste customs and fashions. રોકડ રખે વિસરો—
ધ્યાન રાખજો રોકડું નાણું લેતા બૂલતા નહિ. દીન (સં.)
લાચાર Destitute. કરગરે—વિનવે છે Beseeches.

૫૩૩. ચીર ચરણાં (સં. ચીર ઓઢવાતું વસ્ત્ર) સાક્ષા
અને ધાધરા Upper cloths and petticoats. હોય ચતુરે
વણ્યાં—જે હુક્કિઆર વણકરે વણ્યા હોય એવા અર્થાત્ સારી
વણાટનાં Of good texture. (સં. જે વણવું). અધિક.....
જાણો—એક એકથી કિંમતમાં ચડે એવાં.

૫૩૪. સ્વપ્ને કેા નવ પડે—સ્વપ્નમાં પણ કોઇને મળે નહિ
એવા Such as one can never dream of. નામ કેા
નવ જડે—કોઇએ સાંભળ્યાં ન હોય એવા Never heard of.

૫૩૫. પાર (સં.) છેડા. માગે મુખ યોલતાં વહત
પાણી—મન માન્યું બસે માગે એમ શ્રી વિષ્ણુભગવાન કહે છે.

૫૩૮. શેઠ (સં. શ્રેષ્ઠિન્) વેપારી. સારંગ પાણિ (સં. શાર્ગ્ગ ધનુષ + પાણિ હાથ) ધનુષધારી વિષ્ણુ. શેઠાણી—શેઠની ઓ.

૫૩૯. નંદ મુનંદ—ગરડનાં નામ છે. વસ્ત્ર ગાંઠડીઓ (સં. વસ્ત્ર કપડું; મન્યુ આંધવું) કપડાંનાં પોટલાં.

૫૪૦. ધમકે ધોરીને ધુધરમાળ રે—અળદની ધુધરાવાળી કંઠી ધમધમ થતી હતી (સં. ધુર ધોંસરી; ઘર્ષરામાલા ધુધર-માળ) A string of little bells was rumbling round the neck of the bullocks.

૫૪૧. વાણેતર દશ વીશ રે (સં. વાણિજ્ય વેપાર; દશન દશ; વિંશતિ વીશ) આશરે દશથી વીશ તોકર.

૫૪૩. છડીદારે વાડ મુકાવી રે (સં. ચષ્ટિ છડી+દા. દારૂ રાખતાં, સં. ઘૃ પકડવું; ઘાટ અંધ જગ્યા; મુંચ છોડવું) ચોપદારે રસ્તો કરાવ્યો The sceptre-bearer cleared the way.

૫૪૪. વેહેવારિયો (સં. વ્યવહાર વેપાર) વેપારી Dealer.

૫૪૫. ત્રિભુવન ભૂપ રે (સં. ત્રિભુવન ત્રણ લોક + મૂળ રાજ) શ્રી વિષ્ણુ. વહાલે (સં. વલ્લભ બહાલું) પ્રય પ્રભુએ. લીધું વણિકતું રૂપ (સં. વણિક વેપારી; રૂપ વેશ) વેપારીનો વેશ ધારણ કર્યો Put on the disguise of a merchant.

૫૪૬. સાંચર્યા (સં. સં + ચર જવું) ગયા.

૫૪૭. ખટદર્શને ખેાલ્યો ન લાધે રે (સં. વહ્દર્શન ખટદર્શન—યોગ, સાંખ્ય, વૈશેષિક, ન્યાય, પૂર્વમિમાંસા અને ઉત્તર-મિમાંસા નામનાં છ જ્ઞાન આપનાર દર્શનશાસ્ત્ર) છ દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી મથરાથી પણ જોતો પાર પામી શકતા નથી Who cannot be fathomed by the deep study of philosophical scriptures like six Darshanas. ઉભયાવર

(સં. ઉમા પાર્વતી + હર સ્વામી) મહાદેવજી. આરાધિ (સં. આ + આર્ષ) ધ્યાન ધરે.

૫૪૮. બગે રે (સં. ચાગ યગ) યજો કરતાં પજી. અણુવાણે પાગે રે (સં. અન્ વગર + વાહન વાહન; પાદ પગ) ઉધાડે પગે Bare-footed.

૫૪૯. ચૌદ લોકનો (સં. ચતુર્દશ ચૌદ + લોક દુનિયા) ચૌદ લુવનનો Of the fourteen worlds. નોટ—ચૌદ લોકનાં નામ:—પૃથ્વીક, બુવલોક, સ્વલોક મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક કે બ્રહ્મલોક એ સાત ઉપરનાં સ્વર્ગીય એક પછી એક ચડતા લોક છે; અને અતલ, વીતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાળ એ સાત નીચેનાં એક પછી એક ઉતરતા લોક છે. બજાજ (અરબી-વજૂજાજ) કાપડીઓ Cloth-merchant.

૫૫૦. વાઘો—વસ્ત્ર Dress. કેશર છાંટે રે (સં. કેશર કેશર; છટા માંગડો) કેશરનાં છાંટાથી with saffron-coloured stains. બાંધી પાધડી અવગે આંટે રે (સં. વંધ્ બાંધવું; પાશ્વતમ્ ઇનામ; અ + વલ્ હરવું; આવર્ત જોળ ફેરવવું) ચાલાડીથી આઠા આંટાવાળો પાધડી પેહેરેલી છે Has made up a turban in characteristic twists.

૫૫૧. નેત્રપ્રલંબ (સં.) આંખનો ભાગ Outer corner of the eyes.

૫૫૩. બામા (કા. જામા) ઝભો Long robe. ૫૨કા (સં. પટ વસ્ત્ર + કા લઘુવદ્ધર્શક પ્રત્યય) ફેટા Small turbans. પધારે (સં. પ્ર + ઘૃ આગળ પકડવું) ચાલે છે.

૫૫૫. વેઠ (સં. વેષિત વીરેલું) આંગળીઓમાં પેહેરાતાં

વેદલાં Finger-rings. મોજાં (ફા. મોજઃ મોજુ) મોજડીઓ Slippers. સામળિયે (સં. શ્યામ કાળુ) ભગવાને.

૫૫૬. ફેણે—ફેટલાકાએ. ઝોળા—ઝોળીઓ; કાથળીઓ Swing-bags.

૫૫૭ સજ (સં. સજ્જ) તૈયાર. ઉદ્ધવનાં (સં. ઉદ્ધવ) શ્રી ભગવાનનાં. ગજ (સં. ગજ જવ) એ કુટુંબ માપવાનું ઓળર Measure of two feet. નોટ—માપણીનું પ્રાથમિક સાધન શાસ્ત્રમાં જવ મણેલું છે.

૫૫૮. કમળા (સં. કમલા) લક્ષ્મી. સભા મોહી જોઇ શેઠાણી રે—શેઠાણી (લક્ષ્મીજી) ને જોઇને આખી સભાનાં જનો સ્તબ્ધ થઇ ગયા All men gathered there were charmed to see the wife of the cloth-dealer.

૫૫૯. ઉતર્યા નાગરીઓના અભિમાનરે (સં. હૃદય ઉતરવું; અભિમાન ગર્વ) નાગરાણીઓના સૌંદર્ય સંબંધી અહંકાર પડી ગયા અર્થાત્ તેઓ ઝંખવાણી પડી ગઈ Nagar females felt shy of their beauties. શશિયર ભાણુ રે (સં. શશિ ચંદ્ર; માનુ સૂર્ય) ચંદ્ર અને સૂરજ. જાણે..... ભાણુ રે—ચંદ્ર કે સૂરજના ઉગવાથી જેમ રાત્રિ કે દિવસ શોભે છે તેમ સભા સમગ્ર વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીના આવવાથી શોભી રહી.

૫૬૦. ભાલ (સં.) કપાલ Forehead. રાજે રે (સં. રાજ શોભવું) શોભે છે. રતનજડિત (સં.) રતની જડેલી Set with jewels. રાખડી (સં. રક્ષ રક્ષણ કરવું) કુદૃષ્ટિની રક્ષા માટે બાંધવામાં આવતું આભૂષણ Ornament for protection from evil eyes. છાજે રે (સં. સજ્જ શ્વભારેલ) શોભે છે.

૫૬૧. ચંચળ ચાલે રે (સં. ચંચલ ચંચળ; ચલ ચાલવું) ચકર વકર કરે છે Move actively. ખંજન (સં.) ખંજન

નામના ચક્ષુની જાતનાં પૂંછડી તથા આંખ હલાવનારાં ભૂરાં પક્ષી
Species of wagtail. કે શું 'ખ જન પડયાં ગાસે રે—જણે
ખંજન પક્ષીને તેની નેત્ર ચપળતામાં હરાવતા હોય (સં. ગલ્લ ગળવું
નું પ્રેરક ગળવું) As if defeating the Khanjans in the
activity of its eyes.

૫૬૨. છે અધર બિંબ પરવાળાં રે—હોહ પરવાળાં જેવા
લાલ છે (સં. અધર હોહ; વિંબ ગોળ ભાગ; પ્રવાલ પરવાળું)
Orbs of the lips are red like coral. વેણુ વિશાળાં રે
(સં. વેળી વાળની યુથેલી સેર; વિશાલ વિશાળ) વાળની મોટી
સેરે Long braids of hair.

૫૬૩. બાણુબંધ (ક્ષ. વાજુ; સં. વાહુ હાથ + બંધ
બંધવું) હાથનું ધરેણું Bracelet. ગણુબંધ (સં. ગલ્લ ગળું;
વંધ્ આધવું) ડોકનું ધરેણું Neck-lace. માળ-માળા. નાકવેસર
(સં. નાક સ્વર્ગ; વિધ્ વિધવું) નથ Nose ring. ઝાક
ઝમાળ-ચક્ર ચક્રિત Brilliant.

૫૬૪. કટિ.....ઘંટાળી રે—કેડે ઝીણી ધુધરીએતો કંદોરો
ધમ ધમ થાય છે (સં. કટિ કેડ; કુદ્ર ઝીણી; ઘંટ + આવલી
ધુધરીએતી હાર, ઘંટાળી) A band of small bells
rumbles round the waist. પહેરણુ (સં. પરિ + ધા
ધરવું) પહેરવાતી. ચંપકવર્ણી (સં. ચંપક ચંપો + વર્ણ રંગ)
ચંપા જેવા પીળા રંગની. સાડી (સં. શાટ) સાલ્લો Upper
garment of women.

૫૬૫. ઝાંઝર-નેવરી Anklets. ઉગવળ (સં. ડહ
+ જ્વલ પ્રકાશવું) ઉગળા. વિંધુવા (સં. વૃષ્ટિક વિંધી) પગનાં
અંધુડાના કડકા. Toe-rings. અણુવટ (સં. અન્ય બીજી + વેદ્
વીંધવું) બીજી આંગળીઓની વીંટીઓ Finger-rings of the leg.

૫૬૬. જડાવ ચૂડા-રત્ન જડિત ચૂડો Wristlets set with jewels. કંકણ (સં. કંકણ) અંગડી Bracelet. ખખડાવે રે-ખખજે છે. માયા મેહેતીરૂપે આવે રે-લક્ષ્મીજી વેપારીની બીના વેશે આવે છે (સં. માયા લક્ષ્મી) Lakshmi comes in the disguise of the wife of a trader.

૫૬૮. લલિતા વિશાખા બે ખવાસી રે-લલિતા અને અને વિશાખા નામની બે ખીજમતગાર (અરખી જવાસ ખીજતમાં રહેનાર). ભક્તિ મુક્તિ ચારે દાસી રે-મક્તિ, મુક્તિ એમ મળીને ચાર દાસીઓ છે.

૫૬૯. સજોડે (સં. સ સાથે + જુડ્ જોડવું) પતિ પત્ની સાથે In couple. દેવાધિદેવ (સં.) દેવમાં મુખ્ય Chief among gods. તતખેવ રે (સં. તત્ તે + ક્ષણ ક્ષણ + એવ જ) તેજ ક્ષણે Instantly.

૫૭૦. માધવજી (સં. મા લક્ષ્મી + હવ સ્વામી) વિષ્ણુને.

૫૭૧. મુંદરશ્યામ (સં.) વિષ્ણુ. પ્રાટ (સં.) જાહેરમાં In public. રખે-જો જો Let.

૫૭૨. ચરચારે (સં. ચર્ચ ચરચવું) કહેા.

૫૭૩. રણછોડ (સં. ઋણ કરજ + સૃજ્ છોડવું) વિષ્ણુ.

૫૭૬. હોતામાં-હોતાની સાથે Being told &c. લીડ્યાં (મિદ્ મેદવું) બેટ્યાં.

૫૭૮. સં બેચારરે-અસે ચારસે About two to four hundred.

૫૭૯ વેવાણુ-વેવાણની સ્ત્રી (સં. વૈવાહિકા)

૫૮૦. કોકિલા સ્વરે અમૃત વાણી (સં. કોકિલ કોયલ + સ્વર સ્વર; અમૃત શાણી મધુર વચન) કોયલ જેવા તીવ્ર અવાજ ને મધુર વચનથી With sweet words as shrill as the sounding of a cuckoo.

૫૮૧. બહુલીયા (સં. જ્ઞા બહુલું) ઝોળાયા. આહાણુ (સં. જ્ઞાણ બહુ) બહુને બહુનાગ; આહાણુ. નોટ-મનુષ્યની ચાર જાતિ આહાણુ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને શુદ્રમાંથી આહાણુ પહેલી અને શુરપદવી ભોગવતી જાતિ છે, તે બ્રહ્માનાં મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કહેવાય છે. તેને વેદ બહુાયવો અને બહુવો, દાન દેવું અને લેવું તથા યજ્ઞ કરવા અને કરાવવા કહેલ છે. એને દ્વિજ તથા વિષ્ણુ કહે છે. વાણિય!—વેપારી; વૈશ્ય. નોટ—મનુષ્યની ચાર જાતિમાંથી વૈશ્ય ત્રીજી અને વેપાર કરનારી જાતિ છે. તેને દાન દેવા, યજ્ઞ કરવા તથા વેદ બહુવા કહેલ છે. તેને ઉપનયન સંસ્કારનો અધિકાર હોવાથી દ્વિજ પણ કહે છે.

૫૮૨. કોઠી (સં. કોષ્ઠ બંડાર) વખાર Big ship. ઓથ (સં. ઝવ ન ચે + સ્ત્ર ઢાંકવું) મદદ Support.

૫૮૪. સોનૈએ (સં. સુવર્ણ સોનું) સોનાનાં સિક્કાઓથી With gold coins.

૫૮૬. શ્વાસે ભરાણી રે (સં. શ્વાસ શ્વાસ; શ્વ ભરવુંનું સલ્લભેદ) આતુર થઇ ગઇ Began to pant.

૫૮૭ શ્રી જદુનાઇ રે (સં. શ્રી ચતુરાય) માદવકુળનાં રાજા શ્રીકૃષ્ણ.

૫૮૮. કંઈજાસાગર (સં.) દયાનાં સમુદ્રરૂપી ભગવાને.

૫૮૯. વનમાળી (સં. વનમાલિન) તુળસીની માળા પહેરનાર ભગવાન. પેહેરામણી (સં. પરિ + પહેરવાનું પ્રેરણ પહેરાવવું) મેસાણું Dowry. સંભાળી રે (સં. સં સાથે+માલ કપાળ) સાવચેતીથી Cautiously.

૫૯૧. અમે.....કામરે-અમારા જેવા નોકરનું કામ હોય તે કહેજો Please to order me for any thing as you would your servant.

કૃષ્ણનું કપટ.

આ ત્રેમાનંદે બનાવેલા અભિમન્યુ આખ્યાનમાંનું કડવું ૧૧મું છે. આ આખ્યાનની કથા મહાભારતનાં દ્રોણ પર્વમાં કહેલ છે. પાંડવ કૌરવનાં મહાભારત યુદ્ધમાં દશમે દિવસે બીજમ પિતામહ કુરુ-દેશમાં બાણ શય્યાએ પડવાથી કૌરવ સैन्यના સેનાપતિ દ્રોણાચાર્ય-ને નીમવામાં આવ્યા તેને અર્જુને તથા અભિમન્યુએ બે દિવસ સુધી યુદ્ધમાં હંફાવવાથી દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઇ અભિમન્યુને મારવા પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. તેથી શ્રી કૃષ્ણ તે પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા અર્જુનને ત્યાંથી લઇ ગયા. મામા ભાણેજનાં આવા વેરનું કારણ જનમેજય રાજાએ વૈશંપાયન મુનિને પૂછવાથી તેણે તેને કથા કહેલી છે, તે હકીકત અભિમન્યુ આખ્યાનમાં વર્ણવેલી છે.

પૂર્વ જન્મમાં અયધાનવ નામનો અસુર મહાદેવજીનું તપ કરી કોઈ પણ રીતે પોતાનું મરણ ન થાય એવું અભય વરદાન મેળવી શાશ્વિતપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો; અને દંદ્ર વિગેરેને હરાવી ઉપદ્રવ કરતો હતો. મહાદેવજીએ તે કૃષ્ણ શિવાય કોઇથી મરે નહિ એવું વરદાન આપેલ હોવાથી સૌ દેવોએ દારિદ્રામાં શ્રી કૃષ્ણ પાસે આવી તેને મારવા વિનતી કરી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ બળરામને લઇ શાશ્વિતપુર તરફ તેને મારવા ગયા. અયધાનવ તથા શ્રી કૃષ્ણ વચ્ચે દારણ યુદ્ધ થયું તેમાં બળરામ નાશ, અને શ્રી કૃષ્ણને પ્રથમ અયધાનવે હરાવ્યા, પણ પછી શ્રી કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રથી તેનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું; અને સैन्य પાસે તે શેહેર છુંડાવ્યું. આ વખતે અયધાનવની એક સ્ત્રીને પેટમાં ગર્ભ હતો, તે પોતાને પીયર તેના પિતા પુંડરિક પાસે ચાલી ગઇ. ત્યાં તેને પુરા નવ માસે એક પુત્ર જન્મ્યો, જેનું નામ અહિક્ષોચન પાડ્યું. અહિક્ષોચનની બાળએજાનાં તોફાનથી ત્યાંના સર્પ કુંવરોએ તેને કોઇનો દીકરો અને કોઇકને ત્યાં ઉછર્યો કહી મેહેણું આપ્યું. તેથી તેણે પોતાની માને પોતાના પિતા

વિષે પૂછ્યું એટલે તેણીએ સર્વ હકીકત કહેતાં અહિલોચને કૃષ્ણને મારી કટકા કરવા પણ લીધું, અને મહાદેવજીનું તપ કરવા ગયો. મહાદેવજી પ્રસન્ન થતાં શ્રી કૃષ્ણનું પોતાને હાથે મરણ થવાનું વરદાન તેણે માગ્યું. આથી મહાદેવે તેને એક પેટી આપી; તેમાં શ્રી કૃષ્ણને પકડી પૂરી તાળું દેવાથી તે મરણ પામવાનું કહી પોતે અંતર્ધ્યાન થયા. અહિલોચન આ પેટી લઇ પોતાની મા પાસે આવ્યો ને શ્રીકૃષ્ણને પકડવા જવા રજા માગી. તેની માએ તથા બીજાઓએ વાર્યો, પણ તે નહિ માનતાં સજ્જ થઇ પેટી માથે લઇ દ્વારકાનો મારગ પૂછતો ચાલ્યો. આ શ્રી કૃષ્ણને જાણ થતાં તેણે શુક્રાચાર્યનું રૂપ ધરી વૃદ્ધ જેવે શરીરે અહિલોચનના માર્ગમાં ઉભા રહી પેટી વિષે હકીકત પૂછી; ને તેને શીખામણુ દઇ દયા ખાવા માંડી. અહિલોચને પેટીની વાત કહી સંભળાવી; એટલે શુક્રાચાર્યના વેશ ધારી શ્રી કૃષ્ણે તેને તેના આપતું વેર લેવા માટે ઉશ્કેર્યો. પણ ત્યાં જતાં પેહેલાં પેટીમાં શ્રી કૃષ્ણ જેવો બળિયો સમાશે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા અહિલોચનને પોતાને પેટીમાં પેસી જેવા બલામણુ કરી. આ વચન ઉપર અહિલોચનને અશુભિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતાં શ્રી કૃષ્ણે ખરા શુક્રાચાર્ય તરીકે નિશાસો નાંખી તેની શ્રદ્ધા દઢીભુત બનાવી. પેટીમાં પેસતાં પેસતાં પણ તે સંક્રાયાતો હોવાથી શ્રી કૃષ્ણે શ્રી કૃષ્ણના પાપના સોગંદ, માસી તથા મામો માર્યાના સોગંદ તથા એકત્રીશવાર પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રી ક્યોનાં પાપનાં સોગંદ લેતાં અહિલોચનને ખાત્રો થવાથી તે અંદર બરાબર સુતો કે શ્રી કૃષ્ણે પેટીનું દ્વાર બંધ કરી તાળું દીધું. તે સમયે અહિલોચને પેટીનું દ્વાર ખોલવા વિનતી કરી તે આંહિ વજ્રવેલ છે.

કૃષ્ણ (સં.) દ્વારિકાનો યાદવ રાજા. એ શ્રી કૃષ્ણનો આઠમો અવતાર હતો, એના પિતા વસુદેવ તથા માતા દેવકી હતાં. તે મહા-ભારતનાં યુદ્ધમાં પાંડવોના સહાયક હતા, તેણે મથુરાનાં રાજા,

પોતાના મામા કંસદાનવને મારી તેના પિતા ઉચ્ચસેનને રાજ્ય સોંપ્યું હતું, તથા બીજા અનેક દાનવો તથા પાપીઓને મારી ધર્મ ચલાવ્યો હતો. મહાભારતનાં યુદ્ધમાં અર્જુનને તેણે પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ખતાવો ગીતારૂપી જ્ઞાનનો ઓષ કર્યો હતો. તેને ૧૬૦૦૦ રાણીઓ હતી. તેમાં રૂકિમણી, જાંબુવંતી, ભદ્રા, સત્યભામા, સત્યા, લક્ષ્મણા, કાલિંદી તથા શંદા એ આઠ પટરાણી હતી. તેનાં જન્મ વખતે માત-પિતા જોલમાં હોવાથી તેનો પિતા તેને પોતાના મિત્ર નંદને ત્યાં ગોકુળમાં મૂકી આવતાં ત્યાં તે ઉછર્યા હતા; તેથી તે નંદ-નંદન પણ કહેવાય છે. તેણે બાળપણમાં અનેક લીલાઓ કરી હતી, તે તેનાં ભક્તો ભજનમાં ગાય છે (ગુઓ-૨૯ વાસવ, ૫૫ વિષ્ણુ, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬ વિગેરે).

૬૫૨ (સં.) દોષ Fraud.

૫૨૨. વ્યંગ (સં. વિ વગરનું + અંગ અંગ) ભાંગ્યુંત્રુટ્યું
Topsy-turvy; Mutilated talk.

૫૨૩. અગ્નિ (સં.) દાહ Burning heat.

૫૨૪. હસ્યાનો ઠાર (સં. હસ્ હસવું; રથા હાલવું)
મસ્કરી કરવાનું ઠેકાણું.

૫૨૫. વિલંબ (સં. વિ વિશેષ + લંબ્ લંબાવવું) ઢીલ
Delay. પલકનો (સં. પલ) ક્ષણનો. નિર્ધારિ (સં.) ચોક્કસ.

૫૨૬. હવડાં—હમણાં. શુક્રાચાર્ય (સં.) દેવ શુર. દેવ તથા દાનવોની લડાઈમાં અસુરો મરણ પામતાં તેમને તે પોતાના અંત્રના સામર્થ્યથી સજીવ કરતા. બલિરાજના યજ્ઞમાં વામનજીએ ત્રણ હમણાં પૃથ્વી માગી, ત્યારે બલિરાજને તે ન આપવા ઘણું સમજાવવા છતાં બલિરાજ નહિ માનવાથી પાણીની ઝરીના નાળ-યામાં તે ભરાઈ ખેડા. બલિરાજએ સંદેહ કરતાં નાળયામાંથી પાણી નહિ પડવાથી વામન બગવાને તેમાં શય ખોસવાથી શુક્રાચાર્યની એક

આંખ ફરી જતાં તે એક આંખે કાણા થયા. તેનું ખીજું નામ બ્રુગુ પણ છે.

૫૮૭. બહુલા—હિતેચ્છુ Well-wisher. વેર વાળો છે (સં. વેર વેર; વર્તે ફેરવવું) વેર વાળો છે Take revenge.

૫૮૮. બ્રુગુના (સં. બ્રુગુ) બ્રુગુ ઋષિના; ૨ જમદગ્નિ. (૧) મનુએ ઉત્પન્ન કરેલા દશ આદિ પિતાઓમાંના બ્રુગુઋષિ એક છે. એક વખત મુનિઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવમાંથી કોણ મોટા છે તે વિષે મુનિઓમાં વાદ વિવાદ થતાં, ત્રણે દેવોની પરીક્ષા કરવા તે ગયા. પહેલા બ્રહ્મા પાસે જતાં તેને નમસ્કાર નહિ કરવાથી તે ગુસ્સે થયા; આથી બ્રુગુએ તેની માથી માગી શાંત પાડ્યા; પછી કૈલાસમાં મહાદેવ પાસે ગયા, ત્યાં તે પાર્વતી સાથે વિહાર કરતા હતા. પછી છેવટે વિષ્ણુ પાસે જતાં તે સૂતા હતા તેને લાત મારી જમાડ્યા. શ્રી વિષ્ણુએ જગતાંજ મુનિના પગ ચાંપવા માંડ્યા, કે રખે તેના પગને વાગ્યું હોય. આવી રીતે તેનામાં દયા અને ક્ષમાનાં ગુણ જોઇ તેને સર્વોત્તમ દેવ માન્યા. બ્રહ્માને તેનાં ક્રોધ માટે તેની પૂજા નહિ થવાનો, અને શિવને વિહાર કરતા જોવાથી તેની લિંગ રૂપે પૂજા થવનો બ્રુગુએ શાપ દીધેલો કહેવાય છે. (૨) જમદગ્નિ એ પરશુરામના પિતા હતા; અને તે ઋચિક અને સત્યવતીનાં પુત્ર હતા. તે બહુજ વિદ્વાન મુનિ હતા; તેની ઓનું નામ રૈણુકા હતું. તેનાથી તેને પાંચ પુત્ર થયા હતા. એક સમયે રૈણુકા ગંગાજીમાં નહાવા મઠ ત્યાં ચિત્રરથ માધવને અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરતો જોતાં, તેનું મન ચલિત થવાથી, તેવા પાપી અને પોતાના પતિ પાસે ઘેર મઠ. ત્યાં તેનું તેજ નષ્ટ થએલું જોઇ જમદગ્નિ અતિ ક્રોધી હોવાથી તેણે પોતાના પુત્રોને તેનું મસ્તક કાપી નાંખવા હુકમ કર્યો. પહેલા ચાર પુત્રોએ હુકમ માન્યો નહિ. પણ સૌથી નાના પુત્ર પરશુરામે (શ્રી વિષ્ણુનો અવતાર) તે હુકમ માથે ચાલી માનું મસ્તક કાપી

નાખ્યું. આથી તેના પિતાએ ખુશ થઇ વરદાન માગવા કહેતાં તેણે તેની માને જીવતી કરવા કહ્યું. તેથી જન્મઃગિએ રેણુકાને સજીવન કરી. (જુઓ-૬૪૩ ભૃગુરૂપે).

૫૮૮. અંત આવશે (સં. અંત મરણ) મોત થશે.

૬૦૦. બહીરપણું (સં. બહિર બહેરા) બેહેરાપણું Deafness. હવેલાં—હવે. વાણી (સં. વાણી) વચન.

૬૦૧. આણ (સં. આજ્ઞા) સોગંદ.

૬૦૨. વ્યયું (સં. વિ + આપ્ પ્રસરવું) પ્રસર્યું.

૬૦૩. મનોરથ (સં. મનસ્ મન + અર્થ કામ) મનની ઇચ્છાઓ. મનનાં.....રહ્યા—કાંઈ આશાઓ ફળીભૂત ન થઇ
All his desires remained unfulfilled. જમલોક (સં. યમલોક) જમને દાર In the domain of God of death.
જાવું પડ્યું જમલોક—મરણ થયું Had to die.

૬૦૪. અંબુજ (સં. અંબુ પાણી + જન્ ઉત્પન્ન થવું) દમજ Lotus. બંધાય—પૂરાય. મધુકર (સં. મધુ + કર કરવું) મધમાખી Bee.

૬૦૫. આણી તમપર આશ—તમારાપર આશા રાખી
Depending upon you that you would open it.

૬૦૬. ધરમાં આણી ઘાત ન કરો—પેટમાં પેલી પગ પોહોળા ન કરો, અર્થાત્ વિશ્વાસ બેસી દેવે ન મારો Do not kill me after taking me into your confidence.
ન્યારે ખોળે મૂક્યું શીશ—ન્યારે મેં તમારો વિશ્વાસ કર્યો
When I confided in you. (સં. શીર્ષ માથું).

૬૦૭. જે પાનાના.....જગદીશ—પોતાવું. આહું
હોય તેને મારવાથી ભગવન પણ રાજી રહેતા નથી God is

annoyed with him who harasses one dearest and nearest to himself. દુભાશે (સં. દુર્ભગ કમનસીમ) રાજ રહેશે નહિ Will be annoyed.

૬૦૮. ભૃગુપિતામહ (સં. મૃગુ શુક્રાચાર્ય; પિતામહ દાદા) શુક્રાચાર્ય ગુર. નિશ્ચય (સં. નિર + ચિ ખાત્રી કરવી) ખાત્રીથી.

૬૦૯. ટળવળીને—કકળીને Clamouring. ભેદશે દુઃખના બાણ (સં. મિદ્ ભાંગવું; દુઃખ દુઃખ; બાણ બાણ) દુઃખરૂપી બાણ વીંધશે અર્થાત બહુ દુઃખી થશે.

૬૧૧. અહિલોચન (સં. અહિ સર્પ + લોચન આંખ) અયદાનવનો પુત્ર. અવિનાશી (સં. અ નહિ + વિનાશ નાશ) અનંત એવા શ્રીકૃષ્ણ. એચરે (સં. હર + ચર ઉચ્ચરવું) બોલ્યા Spoke.

કૃષ્ણ અને અહિલોચન.

અહિલોચનને પુર્યા પછી તેનાં કરગરવાથી શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાનું થોત પ્રગટ કરે છે; એટલે અહિલોચન તેને દગા માટે ફિટકાર આપે છે; તેનું વર્ણન આંહિ આપેલું છે.

૬૧૨. દુરીજનની (સં. દુર્જન નીચ) નીચની. દીનત્વ (સં.) દીનતાવળી.

૬૧૪. તોય શં.....મારી—તો પણ તું મારી શક્તિ જ્ઞા મટે ન જાણી શક્યો Still why did you not know of my prowess.

૬૧૫. કારણ કીધું (સં. કારણ કાર્ય) કાર્ય કર્યું.

૬૧૬. તું—તને (દ્વિતીયા વિભક્તીમાં પ્રથમા વાપરી છે).

૬૧૭. જો હોય.....સાપ—જો આપણા ભોગ લાગ્યા હોય તોજ એક વખત પકડેલો સાપ સાણસામાંથી છૂટો મૂકવો,

અર્થાત્ સર્પને છાંછેઆ પછી છૂટે મૂક્યે આપણો જ તે નાશ કરે છે
If we want our own ruin we should let loose a
cobra once caught hold of by tongs. સાણસો (સં.
સંદેશ ડાખવું) સાંકસો; લાકડાની પકડ Wooden tongs

૬૧૮. આફણીએ—તમારી મેળે Of yourself.

૬૨૦. સર્વથા (સં.) દરેક રીતે. જીવની (સં. જીવ)
જીવ્યાની.

૬૨૧. વેરણ (સં. વૈરિણી) દુશ્મન. તું જાણે—તું સમજ.

૬૨૨. ભોળો (સં. ભાવાલુ પ્રેમવાળો) મહાદેવજી. એ
સહજમાં પ્રસન્ન થઇ પ્રેમ લાવતા હોવાથી ભોળા કહેવાય છે;
(જુઓ-૧૭૮. શિવ). એક (સં.) એકરૂપ. As one.

૬૨૩. એમ—એવા. વિદ્યાર્થી (સં. વિ + દૃ ચીરવું)
માર્થી. અનેક (સં. અન્ નહિ + એક એક) ધણા.

૬૨૪. વિદ્યભરનાં (સં. વિશ્વ જગત્ + મૃ પોષણ
કરવું) જગપાળક શ્રીકૃષ્ણનાં. હૈડે—દીલમાં. હુતાશન (સં.)
દાહ; ક્રોધ.

૬૨૫. ઉત્પન્ન (સં. ઉદ્ + પત્ પેદા થવું) પેદા થયા છે.

૬૨૭. વાંક (સં. વંક વાંક) અપરાધ. ભરવાડાનું (સં.
પર્વારી) ભરવાડનું Of the Shepherd.

૬૨૮. વૃંદાવન (સં. વૃંદા વૃણસી + વન વન) ગોકુળ
પાસેનું વૃણસીનું વન.

૬૨૯. ગતિ (સં.) ખુદિ. ગોવાળીઆને (સં. ગોપાલ)
ગોવાળને To a cowherd. દયાય (સં. દયા) મેહર.

૬૩૦. પશુપાલજ (સં. પશુ જનનવર + પાલ પાળવું)
જનનવરના પાળનારને Herdsman. નોર—જ નિશ્ચયાર્થ છે.

વહાયો (સં. वह् बह्वुंनुं सखमेह Passive ૨૫ વહાયું) પૂર્વો
Confined.

૬૩૧. અભ્યંતર (સં.) અંદર In the interior.
નરકવાસ (સં.) પાપનુ ૧૭ ભોગવવાનું રચન, જ્યાં થમ હતો
ખાપીઓને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો દે છે Hell. હજે તને—નું
ભોગવજે.

૬૩૨. ગોવર્દનને (સં. गो गाय + वृष् वधुं) ગે કુળ
ખાસે આવેલ ગોવર્દન પર્વતને. (જુઓ—૨૯ વાસવ).

૬૩૩. કેશી (સં. कैशी) કંસે મોકલેલો રાક્ષસ હત. એને
કંસે કૃષ્ણને મારવા ગોકુળ તરફ મોકલેલ પણ ત્યાં શ્રી કૃષ્ણે લડાઇમાં
તેને મારી નાંખ્યો હતો. કંશ (સં. कैल) મથુરાનાં રાજા ઉગ્રસે-
નનો પુત્ર, તથા શ્રીકૃષ્ણનો મામો. તે અસુર હતો, તેણે પોતાનાં
કાકા દેવકીની પુત્રી દેવકીને વસુદેવ સાથે પરણાવી વળાવી ત્યારે
દેવકીનો આઠમો પુત્ર કંસને મારશે એવી આકાશવાણી થયાથી
વસુદેવ દેવકીને કારાગૃહમાં રાખ્યા; અને તેનાં છ પુત્ર મારી નાંખ્યા;
સાતમો પુત્ર બળરામ ગર્ભમાંથીજ વસુદેવની ખીણ સ્ત્રી રોહિણી,
જે કારાગૃહમાં નહોતી, તેના ઉદરમાં ભગવાને મૂક્યો તેથી તેના ત્યાં
પ્રસવ થતાં તે બળરામ થયા; આઠમો પુત્ર શ્રી વિષ્ણુ પોતે કારા-
ગૃહમાં અવતરતાં પોતે માયા વર્તાવી. વસુદેવ દેવકીને પોતાનાં
દિવ્ય દર્શન કરાવી નંદને ત્યાં ગોકુળમાં પોતાને મુકી લાંથી
કન્યા લાવી રાખ્યા કહ્યું. ગોકુળમાં રહી કૃષ્ણે કંસે મોકલેલા અનેક
રાક્ષસોને માર્યા અને હેવટ મથુરા આવી કંસને મારી પદ્મશ્ચ કરેલા
કંસના પિતા ઉગ્રસેનને ગાંદી આપી પોતાના માત પિતાને કારાગૃ-
હમાંથી છોડાવ્યા. પછાડયો—માર્થો. તુજ બળને છે ધિક્કાર—
એવા તારા દિવ્ય પરાક્રમને પણ ધિક્કાર છે, અર્થાત્ એને પણ તે
કલ્પિત કયું Fie upon your such godly valour

૬૩૪. રૂકિમણીનું (સં. રૂકિમણી) વિદર્ભદેશના રાજા બિષ્મકની પુત્રીનું. તેનું લગ્ન પહેલાં તેના આપે શિશુપાળ સાથે કરાવેલ હતું, પણ રૂકિમણી મનથી શ્રીકૃષ્ણને વરલ હોવાથી પોતાનું હરણ કરવા શ્રીકૃષ્ણને બોલાવવાથી બળરામ તથા કૃષ્ણે આવી તેના બાધ રૂકિમનને હરાવી રૂકિમણીનું હરણ કરી દારિકામાં જઇ પરણ્યા. રૂકિમણીથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યુન્ન નામે પુત્ર થયો હતો.

૬૩૫. જરાસંઘને (સં. જરાસંઘ) જરાસંઘને માટે એવી કથા છે કે મગધદેશનો રાજા વેહેદ્ય કાશી રાજની બે પુત્રીઓને પરણ્યો હતો તેને કાંઈ સંતાન નહ હોવાથી ચંડકૌશિકાક્ષપિએ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે આપેલ પ્રસાદી બંને રાણીઓએ અડધી અડધી ખાવાથી પુત્ર બે જુદે જુદે કટકે જન્મ્યા હતા, જે કટકાઓને ફેંકી દેતાં જરા નામની રાક્ષસીએ સાથે જોડવાથી તે સજીવન થતાં જરાસંઘ કહેવાયો. તે પોતાનાં આપનાં મરણ પછી મગધ અને ચેદી દેશનો રાજા થયો. જ્યારે તેણે કંસને શ્રીકૃષ્ણે માર્યાનું સાંભળ્યું ત્યારે તે અદાર વખત મોટું સૈન્ય લઈ મથુરા ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ દરેક વખત તેને હરાવવામાં આવ્યો. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે કૃષ્ણ અર્જુન તથા બીમને લઈ જરાસંઘે કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવવા મથા, પણ જરાસંઘે કોઇને છોડ્યા નહિ. તેથી બીમે તેને હાલ પુલ્ક કરવા ઉશ્કેર્યો; તેમાં બીમે તેને હરાવીને માર્યો.

૬૩૬. નરકાસુરને (સં. નરકાસુર) નરકાસુર માટે એવી કથા છે કે તે પ્રાગજ્યોતિષનો રાજા હતો, અને તે અદિતિ । કુંડલ યોરી ગયો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણે તેને હરાવી લાવી આપ્યા હતા. બીજી કથા એવી છે કે તેણે હાથીનું ૩૫ લઈ વિષકર્માની પુત્રીનું હરણ કરી, તેનાપર બળદ્રહાર કર્યો હતો; તથા ગાંધર્વોની પુત્રીઓ, અપ્સરાઓ, દેવોની તથા મનુષ્યોની પુત્રીઓ પિંગેરેતું હરણ કરી જઈ પોતાનાં જનાનામાં લગભગ ૧૫૦૦૦ જેટલી સ્ત્રીઓ ભેળા કરી

હતી. આ બધી ક્ષીએને કૃષ્ણે નરકાસુરને મારી પોતાને ત્યાં રાખી હતી. નરકાસુર પૃથ્વીમાંથી પેદા થએલ હોવાથી તેને ભૌમ પશુ કહે છે.

૬૩૭ પારિજાતિક પુષ્પને—એ સ્વર્ગનું ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર કુત્ર છે. એક વખત શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાંથી તે કુત્ર લાવ્યા, તે તેણે રૂકિમણ્ણિને આપ્યું, આથી સત્યભામા રીસાયાં. તેથી શ્રી કૃષ્ણે સ્વર્ગમાંથી તેને આપું જાડ લાવી આપ્યું.

(જુઓ—૨૯, ૧૨૬, ૬૬૭).

૬૩૮. પ્રહ્લાદની (સં. પ્રહ્લાદ) એ હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર અને શ્રીકૃષ્ણનો પરમભક્ત હતો. તે આગલા જન્મમાં બ્રાહ્મણ હતો, તેનાં પૂર્વજન્મનાં સંસ્કારથી તેનામાં વિષ્ણુભક્તિ રાક્ષસને પેટે અવતાર થતાં પણ કાયમ રહી. તેનો પિતા દાનવ હોવાથી દેવોનો દુશ્મન હતો; તેથી પ્રહ્લાદ વિષ્ણુ નામ લેતો તે તેને પસંદ નહોતું. એટલે પ્રહ્લાદને અનેક અસહ્ય દુઃખો દીધાં; તેમાંથી વિષ્ણુ ભગવાને તેને બચાવ્યો. હાથીના પગ તળે કચરાવ્યો, પર્વત ઉપરથી પછાડ્યો છતાં પણ પ્રહ્લાદનો વાળ વાંકો થયો નહિ. તેથી તેણે તેને રાજસભામાં બોલાવી કહ્યું “ તારો વિષ્ણુ ક્યાં છે ! બતાવ. ” પ્રહ્લાદે જવાબ આપ્યો “ દરેક સ્થળે તે છે ” ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ પૂછ્યું “ આ લોહાના થાંભલામાં છે ? ” એમ કહી તેણે થાંભલા ઉપર મુઠી પછાડતાં થાંભલો ફાટ્યો, અને તેમાંથી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને અડધું માણસનું અને અડધું સિંહનું એવા નરસિંહરૂપે પ્રગટ થઈ, હિરણ્યકશિપુને ખોળામાં લઇ ચીરી નાંખ્યો. નૃસિંહ અવતાર (સં.) વિષ્ણુ ભગવાનનો ચોથો અવતાર Fourth incarnation of Vishnu in the form of half man and half lion.

૬૩૯. નીપાત્યો (સં. નિ + પત્ત માત્વું) માર્યો.

૬૪૦. વપુ (સં. વપુસ્) શરીર. મીનનું (સં.) માછલાનું. વપુ કીધું.....ચાર—મત્સ્યાવતાર લષ પ્રલયમાંથી ચાર વેદોનું રક્ષણ કર્યું.

પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદં વિહિત

વહિત્ર ચરિત્ર મલ્લેદં ।

કેશવ ધૃતમીનશરીર જય જગદોશ હરે ॥

સાતમા મન્વંતરમાં પૃથ્વી ઉપર પાપ વધવાથી પ્રલય થતાં શ્રી વિષ્ણુએ મત્સ્યાવતાર ધરી મનુનું, ચારવેદનું તથા સપ્તર્ષિઓનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે વિષે એવી કથા છે કે મનુ ભગવાનને ન્હાતા ન્હાતા ખોખામાં માછલું આવ્યું; તે માછલાના બચ્ચાને વાચા થતાં, તેણે મનુ ભગવાનને પોતાનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું, અને કહ્યું કે હું તને કોઈક દિવસ બચાવીશ. આથી મનુએ તે પોતાને શી રીતે બચાવશે તેનું કારણ પૂછ્યું. એટલે માછલે કહ્યું કે હું તને પૃથ્વી પ્રલય સમયે બચાવીશ, ત્યાં સુધીમાં તું એક વહાણ બાંધી રાખજે. તે વહાણમાં પ્રલય સમયે બેસી સમુદ્રમાં ફરજે, એટલે હું ત્યાં તને બચાવીશ. આથી મનુએ માછલાનું રક્ષણ કરવા ઘડામાં નાંખ્યું; ત્યાં તે મોટું થતાં ખાખોચીયામાં નાંખ્યું; ત્યાં પણ તે મોટું થતાં તળાવમાં નાંખ્યું ત્યાં પણ તે વધતાં તેને સમુદ્રમાં નાંખ્યું. પ્રલયનો સમય આવતાં સર્વત્ર જળ ફેલાતાં મનુ પોતે બાંધેલા વહાણમાં બેસી સમુદ્રમાં ફરતા હતા ત્યાં માછલું આવી તે વહાણને ઉપાડી ઉત્તર તરફ લઈ ગયું; તેમાં સમુદ્રમાં તથા ચાર વેદ તથા સપ્તર્ષિઓને પણ તે સાથે લઈ ગયા પછી સમુદ્રનું પાણી ઉતરી જતાં તેઓ બચ્યા.

૬૪૧. શંખાસુરને (સં. ક્ષાસુર) સમુદ્રમાં રહેતો પાંચ-જન્ય નામનો શંખ તેને માટે એવી કથા છે કે શ્રી કૃષ્ણની ગુરુ-પત્નીએ ગુરુદક્ષિણામાં પોતાનો સમુદ્રમાં ડુબી ગયેલો પુત્ર શ્રી કૃષ્ણ પાસે માગતાં, તે દેવા કૃષ્ણ સમુદ્રમાં ગયા. ત્યાં શંખાસુર ઉપર

પુત્રને ખાધ જવાને બેઠે આવતાં તેને ચીરી નાંખ્યો, પણ પેટમાંથી પુત્ર નીકળ્યો નહિ. તેથી કૃષ્ણે શંખાસુરને ફાકટ માર્યાની માફ માગી, વરદાન માગવા કહ્યું; શંખે શ્રી કૃષ્ણની સેવા માગી. તેથી વિષ્ણુએ તેને પોતા પાસે હસ્તમાં રાખ્યો. સમાવ્યા (સં. સં + મા માપવું) સતોષ્યો Favoured.

૬૪૨ વરાહરૂપ (સં. વરાહ હુકર) શ્રી વિષ્ણુનો ત્રીજો અવતાર Boar Incarnation of Vishnu.

વસતિદશનશિલ્પરે ધરણી તથા લગ્ના શશિનિ-
કલંકકલેષ નિમગ્ના ।

કેશવ ધૃતશુકરરૂપ જય જગદીશ હરે ॥

હિરણ્યાક્ષ નામનો દાનવ પૃથ્વીને સમુદ્રમાં ધસડી ગયો હતો; તેથી શ્રી વિષ્ણુએ વરાહનો અવતાર લઈ હિરણ્યાક્ષ સાથે એક હપ્ત વરસ યુદ્ધ કરી તે રક્ષસને મારી પૃથ્વીને પોતાની દાઢ ઉપર ઉપાડી લાવ્યા હતા.

ધર્યો તલ બાર—પૃથ્વી ઉંચકી લાવ્યા (સં. ધૃ ધરવું; તલ પૃથ્વી; માર વગ્ન) Dragged out the earth.

૬૪૩ નક્ષત્રિ (સં. ન નહિ + ક્ષત્રિ ક્ષત્રિ) ક્ષત્રિ વગરની પૃથ્વી Warrior-less earth. ભૃગુરૂપે (સં. ભૃગુ જમદગ્નિ) જમદગ્નિનાં પુત્ર પરશુરામ રૂપે. એ શ્રી વિષ્ણુનો છઠ્ઠો અવતાર કહેવાય છે. (જુઓ—૫૪૮ ભૃગુના).

ક્ષત્રિયરૂઢિરમયે જગદ્વગતપાવં કપયતિ પયસિ
શમિત મથ તાપમ્ ।

કેશવ ધૃતભૃગુપતિરૂપ જય જગદીશ હરે ॥

એક વખત કાર્તવીર્ય નામનો બળવાન રાજા જમદગ્નિને આશ્રમે આજ્યો, ત્યાંથી તેની કામધેનુ ગાય તે ચોરી જવાથી

તેને મારી પરશુરામ આપ પાછી લાવ્યા. આથી કાર્તવીર્યનાં પુત્રોએ પોતાના પિતાના વેર ખાતર જમદગ્નિ તથા તેની સ્ત્રી રેણુકાને પરશુરામની ગેર હાજરીમાં બાણથી મારી નાંખ્યા; આનું વેર લેવા પરશુરામે એકવીશ વાર ક્ષત્રિઓને મારી ક્ષત્રિઓનો ત્રાસ ઓછો કરવા પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી. તે પછી રામાવતારમાં પરશુરામને રામે હરાવતાં તેણે 'પોતાનું' ઐશ્વર્ય ગએલું જાણી તપ કરવા ચાલ્યા ગયા, તે સાત ચિરંજીવીઓમાંના એક છે; અને હજી મંદરાયત્ર પર્વતપર તપ કરતા કહેવાય છે.

અશ્વત્થામા બલિવ્યાસો હનુમાંશ્ચ વિમીષણઃ

કૃપઃ પરશુરામશ્ચ સન્નતે ચિરંજીવિનઃ ॥

અર્થ—અશ્વત્થામા, બલિરાજ, વ્યાસ, હનુમાન, વિમીષણ, કૃપાચાર્ય, પરશુરામ એ સાત ચિરંજીવી છે.

૬૪૪ પાહાણ (સં. પાષાણ) પથર. તાર્યા (સં. તૃ તરવું) પ્રેરકરૂપ તારવું) તરતા રાખ્યા Were floated. રાવણ (સં.) લંકાનો રાક્ષસ રાજા. રામાવતારમાં સીતાનાં સ્વયંવર । તે આવ્યેા લાં શિવ ધનુષ ઉપાડવા જતાં નીચે દબાઈ ગયો; તેને રામે ધનુષ ચડાવી કાઢવાથી અને સીતાને પરણી જવાથી અને વચ્ચે દુશ્મનાઈ થઈ. તેથી રામ વનવાસમાં નીકળેલા સારે સાંથી જોગીરૂપે સીતાનું હરણ કરી જઈ, તેને અશોકવનમાં રાખી સીતાની શોધમાં ફરતા રાવણે ઉપાડી જવાનાં ખચર સાંભળી વાનર સૈન્ય તથા હનુમાન, આંગદ, સુગ્રીવ, વિભિષણ વિગેરેને લઈ રામે લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. લાં જવા માટે મોટો સમુદ્ર જોળંગવે પડતો હોવાથી, તે ઉતરવા તેમાં પથરો નાંખ્યા, તે તરતા રહેતાં તે ઉપર થઈ લંકા જઈ રાવણને મારી વિભિષણને રાજ્ય આપી રામ સીતાને પાછી લાવ્યા. રેણુકા—માર્ગો. રણુચિષે (સં. રણ) યુદ્ધમાં.

૬૪૬ બળ જો મારા હાથ તું—તું મારા હાથનું પરાક્રમ
જો I request you to see my strength.

૬૪૮ જાદવ (સં. ચાદવ) ચક્રકુળમાં જન્મેલ.

૬૪૯ મલ વિદ્યા (સં. મલ્લ વિદ્યા) કુસ્તી Duelism.
મલ વિદ્યા.....ધિકાર—જો તું એથી રીતે હારે ચુક ન કર તો
તારા પરાક્રમનાં ધૂળ પડી Fie upon your strength if
you do not fight a duel with me.

૬૫૧ ઉગાયોરિ (સં. ઉદ્ધૃત્ ઉચે ફેંકવું) બચાવ્યો Saved.

ભાલીઓની પટુડાઇ.

અહિસોયનના પેટીમાં પૂરાયા પછી તેનો શ્વાસ ફેલાતાં મરી
ગયો ત્યારે તેના પરાક્રમથી સાત વાર પેટી પછડાઇ, અને શ્રી કૃષ્ણને
પણ તેથી ખીક લાગી. પછી અહિસોયન મરી ગયાની ખાતરી થતાં તે
પેટી લઇ શ્રી કૃષ્ણે દારિદ્ર આવી સુમદ્રાને તે પેટી સોંપી એટલે શ્રી
કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને બહેમ પડતાં સુમદ્રાને ફેસલાવી પેટી ઉઘડાવી બેઠ
તેનું વર્ણન આંહિ ગાયું છે. ભાલીઓની (સં. જાતુ માર્યા)
બાઇની વહુઓ.

પટુડાઇ (સં. પટુ ચાલાક) ચાલાકી Cleverness.

૬૫૩ સોળ સહસ્રે (સં. સોઢશન સોળ; સહસ્ર હજાર)
શ્રીકૃષ્ણની સોળહજાર સ્ત્રીઓ. ગિરિધારી (સં. ગિરિ પર્વત + ધૃ
ધારણ કરવું) ગોવર્દન પર્વત ધારણ કરનાર, શ્રી કૃષ્ણ.

૬૫૪. સુભદ્રાને (સં. સુમત્રા) બલરામ તથા શ્રી કૃષ્ણની
બહેન, અને અર્જુનની સ્ત્રીના. એ વસુદેવની શેહિણીથી ઉત્પન્ન થએલ
પુત્રી હતી. બળરામને તેને દુર્યોધન વેરે પરણાવવા ઇચ્છા હતી.
અને વસુદેવ, દેવકી તથા કૃષ્ણ તેને અર્જુન વેરે પરણાવવા માગતા
હતા. અર્જુન પોતાનાં ત્રણ વરસના વનવાસમાં દારિદ્ર આપ્યો,

ત્યારે સુમદ્રાને પરણવાની ઇચ્છાથી જોગી વેષ લઈ આવેલો, તે શ્રી કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે સુમદ્રા અંબામાતાના દર્શને જતી હતી ત્યાંથી અણ્ણુન તેને હરી જઈ પરણ્યો હતો. આવાસ (સં.) મેહેલ. જ્યાં પધાર્યા અવિનાશ રે—જ્યાં કૃષ્ણ આવેલ હતા.

૬૫૫ નણ્ણુંદ (સં. નનાન્નુ) પતિની બહેન, સુમદ્રા.

૬૫૬ તે શું છે રે—તેનું કારણ શું છે ?

૬૫૮. આવવાનું.....તમારું રે—બહેન, તમારે ઘેર તો અમારે આવવુંજ જોઈએ (સં. સ્થાન ઠેકાણું; મુઘન મેહેલ)
We ought to come to you.

૬૬૦. સાસરડેરે (સં. શ્વશુર ગૃહ) સાસરે. ત્યારે શું...
ધરડેરે—વસુદેવ ધરણ હોવાથી ત્યારે તેનાથી ઈંછ નહિ અપાય
Vasudev will not be able to give you any-thing
on account of his old age.

૬૬૧ સાસરવાસો (સં. શ્વશુર વાસ) સાસરે જતી
છોડીને આપવામાં આવતો દાયજો. ભોળાઈ રે (સં. આતુ + જાયા)
ભાષની વડુ.

૬૬૩. વડી વામારે (સં. વૃદ્ધ વડી; વામા સ્ત્રી) રક્ષિમણી,
સત્યભામારે (સં. સત્યમામા) સત્રાજીત યાદવની પુત્રી અને
શ્રી કૃષ્ણની સ્ત્રી. તેના પિતાનું સ્વમંતક મણિ ગુપ્ત થયેલ તેની
ચોરીનું તોહમત તેણે શ્રી કૃષ્ણ ઉપર મુકેલ, તેમાંથી મુક્ત થતા તે
મણિ શ્રી કૃષ્ણે જાંબુવાન પાસેથી લાવી આપતાં સત્રાજીત શરમીંદો
થયો, અને પોતાની પુત્રી શ્રી કૃષ્ણને પરણાવી. એક વખત શ્રી કૃષ્ણે
સ્વર્ગમાંથી લાવેલું પારિખતક કુલ રક્ષિમણીને આપવાથી સત્યભામા
રીસાઈ હતી, તેથી તેનું વૃક્ષ શ્રી કૃષ્ણે લાવીને તેનાં બાગમાં રોપાવ્યું હતું.

૬૬૪. આપણે એ લીયાં ઉપર કેા નહિ રે—આપણે
એનથી વધારે કશું નથી Nothing is dearer and nearer
to us than herself નોટ—લીયાં એટલે માણ થાય છે,
આદિ માણ શબ્દ વાપરી સુમદાને મોટાણ બતાવી છે. એતો.....
હાંહીરે—એ આપણું સર્વસ્વ છે She is every thing i. e.
all in all to us.

૬૬૫ હવે આપ્યાનો શો ઉધારો રે—હવે આપણું શા માટે
ખારી રાખણું Why should we now be backward in
giving (સં. ઉદ્ધ + ધૃ ઉદ્ધાર કરણું).

૬૬૬ ગર્થ (સં. ગ્રન્થિ ગાંઠ) નાણું. સાસુ નણુંદ તે
મોટું તીર્થરે—સાસુ, નણુંદ એ મોટા તીર્થરૂપ હોવાથી પાત્રે
વાપરવાનું છે (સં. શ્વશ્રૂ સાસુ. નનાનદુ નણુંદ; તીર્થ તીર્થ).

૬૬૭ જાંબવંતીરે (સં. જાંબવતી) રીંછનાં રાજા જાંબવા-
નતી પુત્રી અને શ્રી કૃષ્ણની સ્ત્રી. સત્રાજીત યાદવનું શુભ થયેલ મણિ
જાંબવાનને વનમાં સિંહની શુક્રામાંથી મળેલું તે તેણે પોતાની પુત્રીને
રમવા આપ્યું. શ્રી કૃષ્ણને તે મણિની શોધમાં ફરતાં તેની શુશાનો પત્નો
લાગે, ત્યાં તે મણિ જોવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવ્યો.
જાંબવાનને પોતાનો પૂર્વ જન્મ યાદ આવતાં શ્રી કૃષ્ણને રામરૂપે
જોળખી તેને તે મણિ આપી પોતાની પુત્રી જાંબવંતી પરણાવી.

૬૬૮ તાણું.....હીરેરે—તદન ભેગ વમરનાં નવા હીરનું છે
It is made of pure unmixed milk (કા. તાજા તાણું)

૬૬૯ બહોણું—ઉદાર Liberal. પટોણુંરે (સં. પટોલ)
સંજીવ સંજી.

૬૭૦. મોહન રે (સં. મુહ મોહ પમાડણું) ગળાની
મોહન માળા.

૬૭૧. કોણે—કોઈએ.

૬૭૩. કટિ મેખળા કટની રે (સં. કટી કંઠ + મેખલા પટી)
કેડનો કંદોરો Waist band.

૬૭૫ આબ્રજ (સં. આમરજ) ધરેણાં.

૬૭૬. પ્રાહુણા (સં. પ્ર + ઘૂર્ણ બટકવું) મેહેમાન Guest.

૬૭૮. જેવાં કરશેા તેવાં થઈએ રે—જેવી મોટાઇ આપશેા
તેવા અમે શોભશું. વા'લી.....કહીએરે—મારી મીઠી તમને એક
વાત પુછું છું.

૬૮૧ પિંજર (સં.) પાંજરું; પેટી. ભાલી સાથ સર્વકે
પૂછે રે—મધી મામીએ પૂછે છે.

૬૮૨. આપણે.....શાનું રે—આપણે કંઈ પણ બોલવું
ચાલવું નહિ We should not speak or move at all.

૬૮૪ દંત (સં.) દાંતથી. નોઠ—કંઈ કામ કરવું ન હોય
ત્યારે દાંત વચ્ચે જીભ કચરવાની ક્રમસ્થા કરાય છે.

૬૮૫ અગ્નિનેા ભડકે—અતિ ક્રોધી Fiery-tempered.

૬૮૬ મોહને.....ઉચીરે—શ્રી કૃષ્ણે ક્યાંક મૂકી છે
Krishna has placed it somewhere.

૬૮૭. શું જાણીએ ઘે કે સાપ રે—હું શું જાણું તેમાં ઘે
છે કે સાપ છે ? (સં. મોજા ઘે, ચંદન ઘે; સર્પ સાપ) How
can I know, whether there is an ignana or a
serpent. તમેા.....જવાબરે—તમે શ્રી કૃષ્ણને પૂછજો
you may enquire of Shri Krishna.

૬૯૦. ઉતારીશ આકળ રે—પાછી ઉતારીશ; નરમ પાડીશ
Shall thrash him out.

૬૯૧. લેશું હાથે રે—સપાટામાં લેશું Shall take him into clutches.

૬૯૨. એક મેં.....મતિ રે—મને એક બુદ્ધિ સુગ્રી છે
A thought has come to my mind (સં. ચિ + ચર
વિચારવું; મતિ બુદ્ધિ).

૬૯૩. અધરી પ્રતિજ્ઞા (સં. અ નહિ + પ્રહ્ લેવું; પ્રતિજ્ઞા
સોમંદ) કહ્યુ સોમંદ Strong vow.

૬૯૪. વિઠ્ઠલની ચોરી— કૃષ્ણની ચોરીની Secrecy.

૬૯૫. સંજય (સં.) ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથી. તેણે પાંડવો
અને કૌરવો વચ્ચે સલાહ કરાવવા યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો
નહિ. તેણે પોતાનાં જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ચક્ષુથી મહાભારતની લડાઇ
જોઇ તેનું વર્ણન અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવ્યું છે. ધૃતરાષ્ટ્ર
(સં.) વિચિત્ર વીર્યની વિધવાથી ઉત્પન્ન થયેલ બ્યાસનાં
જ્યેષ્ઠ પુત્ર. તે ગાંધીનો વારસ હતો. પણ જન્મથી અંધ હોવાથી
ખંડુને ગાદી મળી; પણ તે વનમાં જતાં ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના દીકરા
દુર્યોધનને રાજ્ય સોંપ્યું. મહાભારતનાં યુદ્ધમાં ભીમે દુર્યોધનને મારવાથી
તેણે વેર લેવા ખાતર યુધિષ્ઠિર તથા ભીમને ગાદી મળવાનાં આનંદનાં
બહાને તેમને મળવા ઉત્કંઠા બતાવી. પણ કૃષ્ણ તેનું કપટ બજાવતા
હેવાથી તેણે લોહાનું ભીમનું પુતળું બનાવી ધૃતરાષ્ટ્રને તેના સાથે
બેઠાડ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે એવા જોરથી તે પુતળું દાખ્યું કે તેના ચૂર ચક્ર
મથા. આથી ભીમ બચી જતાં ધૃતરાષ્ટ્રે નિરાશ થઈ પોતાની સ્ત્રી સાથે
દિમાલયમાં ગયો, ત્યાં થોડા વરસ પછી મરણ પામ્યો. સમ (સં.
સમય વખત; અરખી કલમ) સોમંદ. શ્યામા.....કરેરે—ભીઓ
કરી રીતે સોમંદ લે છે How the women take oath!

પહોંચેલી લાલીઓ.

સુભદ્રાની લાલીઓએ સુભદ્રાને ફાસલાવી તેની પાસે પેટી ઉઘડાવી તેમાં શય જોયું; એટલે સૌએ પોતપોતાની આપેલી ચીજો પાછી માગી લીધી તેનું વર્ણન આંહિ આપેલ છે.

પહોંચેલી (સં. પ્ર + આપ્ મેળવવું) લુચ્ચી Cunnig.

૬૨૭. ભાર (સં. ભાર વજન) સોગંદ. નહિ પિતાની જાત-તેને નીચ બાપની દીકરી સમજવી She should be of low origin.

૬૨૮. પછે.....વચન—પછી સૌએ સુભદ્રાના હાથમાં ખરો કાલ આપ્યો Then they all pledged themselves placing their hands in the hands of Subhadra.

૬૨૯. વસ્ત્રાભૂષણ (સં.) લુગડાં તથા ધરેણાં. માન્યું (સં. મન મગર થવું) રાજ થયું.

૭૦૦. સાધ (સં. સહ સહેવું) સાહી; કષ્ટ.

૭૦૨. જુજવાં (ક્ષા. જૂઘઃ) જુઘાં. તિહીકાર—તાળું.

૭૦૩. મૃતક (સં. મૃ મરવું) મરુદ; શય.

૭૦૪. તીના પટ માંચ (સં. તીક્ષ્ણ ઝીણા; પટ વજ્ર) ઝીણા પડમાં In a small crevice.

૭૦૫. હંસ (સં. અહં હં+સઃ તે) જીવ Soul પહોંચેલો-પેઠા. હરિભગિનીના (સં. હરિ કૃત્ય + ભગિની જ્ઞેન) સુભદ્રાના. ઘટમાંચ (સં. ઘટ ધડો) શરીરમાં.

૭૦૬. અપ્પજાને.....પંચમાસ—સુભદ્રાને અર્જુનથી ઓધાન રહ્યાને પાંચ માસ થયા છે It is five months since Subhadra has conceived through Arjuna. ગર્ભ (સં.) ઓધાન Foetus.

૭૦૭. પૂર્યો વાસ (સં. પૂ પૂરવું; વસ્ રહેવું) પેઠા.

૭૦૮. ન થાઉં પ્રસવ (સં. પ્ર + સ્ જન્મવું) જન્મ નહિ
Would not be delivered.

૭૧૦. કામિનીએ (સં. કમ્ ચાહવું) રાણીએ. મરડ-
લડે-મંદહાસ્યથી Smilingly. તાણું (સં. તન્ તાણવું) મરડ્યું.

૭૧૧. કમાઇ (સં. ક્ષમ્ શક્તિવાન હોવું) કમાણી Earning.
મડદું (સં. મૃતદેહ) શવ. મશાણથી (સં. મશાણ)
સ્મશાનમાંથી From the funeral place.

૭૧૩. અવનિસેક (સં. અવનિ પૃથ્વી + લોક સેક)
પૃથ્વીનાં સેકાને. અલડાવ્યાં (સં. અ નહિ + મુઝ્ 'ખાવું) અપ-
વિત કર્યા Polluted.

૭૧૪ પીતાંબરને પાલવે (સં. પીત પીળું + અંબર વસ્ત્ર
પલ્લવ છેડે) અભોડીવાને છેડે With the skirts of the
yellow silk-cloth.

૭૧૬. મુખ મરડીને તાણે સરડકા—પેાડું મરડીને નસ-
કારાં બોલાવ્યાં Blew her nostrils making a wry face.
ઠંઠાળી-ઠંઠા મસ્કરી Funs.

૭૧૭ વીંટી વળી (સં. વેટ્ ઘેરવું; વલ્ વળવું) ઘેરી
સીધી Surrounded.

૭૧૮. ટપકાની છીંટ (સં. સ્તિપ્ ટપકવું) ટપકાવાળી
છીંટ Chequered chintz or calico. આછી (સં. અચ્છ
સાદ) ઝીણી Thin.

૭૨૦. બત્રીસ લક્ષણે (સં. બાર્ત્રિશત બત્રીશ; લક્ષણ

લખણ) પુરેપુરે ચતુર Excellent with thirty two various qualities, બીજીસ લક્ષણ નીચે પ્રમાણેનાં ગણાય છે:—

અક્ષેપે સિંહ બગતણે, કુટકાના તો ચાર, ત્રણ વળી ગદાના
કલા, પાંચ કામના ધાર;

પુરૂષ મોર કુતરાતણે, પડુગુણ લેતાં ધાય; પૂરા બીજીસ લક્ષણે
જેથી જન શોભાય.

નર્મ કવિતા આશ્રિતિ ૩ છ પૃ. ૬૧૪.

સિંહનો ગુણ પરાક્રમ; બગલાનો સ્વાર્થ; વહેલા ઉઠવું, મરતાં સુધી પાછા ન હઠવું, કુટુંબને પાળવું અને સ્ત્રીપર પ્રીતિ રાખવી એ ચાર કુટકાનાં ગુણ; બાર અતિશય ઉપાડવો, માર તો બળવો નહિ, સંતોષી રહેવું એ ગધેડાના ગુણ; બરસો કાઢનો ન કરવો, સ્ત્રી સાથે છાતી રીતે રમવું, અડધાર વગર રહેવું, સાધુ જેવું થવું, ચંચળ થવું એ પાંચ કામડાનાં ગુણ; ઉંચે અથવા નીચે રહેવું, જીતુને ઠાર મારવો, મીઠું બોલવું, સુંદર રહેવું, કળાવાન થવું, બદલા થવું એ છ મોરનાં ગુણ; યુદ્ધમાં શુરવીરપણું બતાવવું, દુઃખમાં ધૈર્ય રાખવું, ચડતીમાં ક્ષમા રાખવી, ચતુર થવું, સભામાં વાચાળ થવું, જાણનાં બૂખ્યા રહેવું એ છ મનુષ્યના ગુણ; થોડા ધણાથી સંતોષી રહેવું, ઉંચ થોડી રાખવી, થોડામાં ઝાઝું સમજવું, નિમક-હલાલ રહેવું, શોર્થ રાખવું, શીકારી રહેવું એ છ ગુણ કુતરાનાં. એ પ્રમાણે બીજીસ ગુણ જોનામાં હોય એ બીજીસ લક્ષણે પુરૂષ કહેવાય છે.

૭૨૨ સાંસ્તા રહી (સં. અસ્ત્ર આસ લેવો) ધીમે રહીને Slowly.

૭૨૫ હસ્તિનાપુરમાં (સં. હસ્તિનાપુર) અર્વાચીન દીલ્હીથી ઇશાન ખુણામાં આશરે પચાસ માઇલ દુર હસ્તિના રાજ્યએ

વસાવેલું શહેર. પાંડવ કૌરવોની રાજ્યધાનીનું શહેર હતું. તેના બીજા નામ ગન્ધર્વ, નાગસાન્ધર્વ, નાગાર્ક, હારિતન છે. તે શહેરની ગાદીએ ખણી રાજ થઇ ગયા.

૭૨૬. હૈંડં હીસે (સં. હસ હસવું) દીન ખુશ થાય છે
Are pleased at heart.

૭૨૭. પિયરમા વરણાગી દીસે—સુમદ્રાના ભાગ કૃષ્ણ આપણને વડે તેથી તેના પિયરમાં ક્રોધ થાય Quarrels might arise at her father's house. (સં. પિતૃગૃહ પિયર; વિશ્વ દેખાડવું).

૭૨૮ માન દેઇ.....જાણી—પહેલાં સૌએ માન આપ્યું અને પછી જ્યારે પેટીમાંની ચીજ જાણી લીધી ત્યારે અપમાન કરવા માંડ્યું First they all honoured her, and when they came to know of the contents of the box they began insulting her.

૭૨૯. મૂલ્યું (સં. મૂલ મૂળ) પડવું; અસલ Original.

૭૩૦. ધણીએ માની મોતી—મોટાઇ ધણી આપી ચૂક્યાં
Now, enough of your honour to me. મોતી—મોટી.

૭૩૧. મોતી (સં. સહિત) સાથે. ભાવજ મોતી (સં. માવ પ્રેમ) પ્રેમ પહેંચી ચૂક્યો Fully satisfied with love.

૭૩૨ ત્રસો તોડિયો રે—ટચકો ચોડીઓ Made sarcastic remark.

૭૩૩ સરપટ કરીને—છેતરીને Receiving. આપ આપણે મંદિર દોડિયોરે—પોત પોતાના મહેલે દોડી ગઇ Ran away to their respective palaces.

અભીમન્યુ ને ઉત્તરા.

સુભદ્રાએ બાબીઓના આગ્રહથી અહિલોચનનાં શયનગણ પેટી ઉઘાડી તેમાંથી અહિલોચનનો જીવ સુભદ્રાના પેટમાં અર્જુનથી રહેલ પાંચ માસના ગર્ભમાં ભરાઇ બેઠો, અને તેણે સુભદ્રાને પીડી આપવું વેર વાળવા નિશ્ચય કર્યો. સાત માસે સુભદ્રાનું સીમંત કર્યું તેમાં તેના મોસાળામાં દ્રૌપદીને પહેરામણી આપવી બૂલી જવાયાથી તેણે સુભદ્રાને પુત્ર મુખ ન જોવાનો શાપ દીધો. નવ માસ થતાં સુભદ્રાને ગર્ભ પીડવા લાગ્યો, અને ત્રણ વરસ વીત્યા છતાં પ્રસવ થયો નહિ. તેથી તે પીડામાંથી તેને છોડવવા કૃષ્ણે ચક્રવ્યૂહનો મંત્ર ભણવા માંડ્યો. છ કોઠા સુધીનો મંત્ર બજાઇ રહ્યો કે સુભદ્રાને નિદ્રા આવી, અને અંદરથી ગર્ભે શ્રી કૃષ્ણને જવાગ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે સાતમા કોઠાનો મંત્ર બજ્યો નહિ, અને સુભદ્રાને પ્રસવ થયો. પાંડવો દુર્યોધન સાથે દ્યુત રમવામાં હારી જતાં, તેમને બાર વરસ વનવાસ ભોગવવો અને તેરમે વરસે ધૂપું રહેવું પડ્યું. તેથી મન્થ દેશમાં વિરાટરાજાને ત્યાં ધૂપા વેશમાં તેમણે સારી નોકરી કરવાથી વિરાટે પોતાની કુંવરી ઉત્તરા અર્જુનને પરણાવવા કહ્યું; પણ અર્જુન તેના શુર થઇ રહેલ હોવાથી પોતે પરણવા ના કહી; એટલે યુધિષ્ઠિરે તે કન્યા અભીમન્યુ વેરે માગી, લગ્ન નહી કર્યા. પરણતી વખત ઉત્તરા તથા અભીમન્યુ બંનેને આંખો દુઃખવા આવેલ હોવાથી પાટા બાંધી પરણાવ્યાથી એક બીજાના મોં તેઓ જોઇ શક્યા નહિ. વનવાસ પૂરો થતાં ઉત્તરાને પિયર રાખી પાંડવો ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયા; ત્યાં દુર્યોધને લડવા સિવાય રાજ્ય આપવા ના કહેવાથી મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં શ્રી કૃષ્ણ અભીમન્યુને અહિલોચન તરીકે પોતાના દુસ્મન જાણતા હોવાથી તેને મરાવવાના ઇરાદાથી અર્જુનને પોતા સાથે સુશર્મા સાથે લડવાં તેડી ગયા; તેથી યુધિષ્ઠિરને ચક્રવ્યૂહનાં યુદ્ધ માટે અભીમન્યુ તે જાણતો હોવાથી તેને મોકલવા હરજ પડી.

આથી સુભદ્રાએ વંશ રાખવા ઉત્તરાને તેડાવવા દ્રોપદી મારફત યુધિષ્ઠિરને કહેવડાવ્યું. યુધિષ્ઠિરે ઉત્તરાને રાતો રાત તેડાવી. સવારે યુદ્ધમાં જતી વેળા અભિમન્યુ પોતાની માતાને પગે લાગી, દાદી કુંતાજીને પગે લાગવા ગયો. તેણે હાથે રાખડી બાંધી કે તે યુદ્ધમાં મરે નાહ. શ્રી ણે આથી બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇ અભિમન્યુના મારમમં હિમા રહી રાખડીને વખોડી તે તેડાવી નાંખી. ઉત્તરા સવારે આવી લામતાં વર વધુતો મેળાપ થતાં એક બીજાને કદી દેખેલા નહિ હોવાથી ઝોળખતા નહોતા, તેથી યુધિષ્ઠિરે ઝોળખાવ્યા અને બંનેને મળવાનો પ્રસંગ આપ્યો. અભિમન્યુ સમય વીતવાથી યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો તેને ઉત્તરાએ રોકવા માંડ્યો તેનું વર્ણન આંહી ગાય છે.

અભિમન્યુ (સં.) અર્જુનનો સુભદ્રાથી જન્મેલ પુત્ર.

ઉત્તરા (સં.) મન્થદેશના વિરાટ રાજાની પુત્રી, અને અભિમન્યુની મા.

૭૩૫. મારાં પ્રગટયાં કર્મનાં કૃત્ય—મારાં તકદીર ફરી નીકળ્યાં છે I am unfortunate (સં. પ્ર + કટ્ ગહેર થવું; કર્મન્ કર્મ; કૃત્ય કૃત્ય). જે રાંકડીને તમે આશ્રુત્ય—જે રાંકડીનો તમે આધાર હતા Who was the support of my poor self (સં. રાંક રાંક; આ, સુધી + શ્રુત્ય નોકર).

૭૩૬. નિર્ગમ્યો (સં. નિર્ + ગમ્ ગાળવું) ગાળ્યો. ઝીણે—અર્થ Uselessly. સમાગમ (સં. સ્ + સાથે + આગમ આવવું) મેળાપ Union. સરળ્યો (સં. સ્ + સરળવું) થયો.

૭૩૭. પાતળીઆ (સં. પ્રતન પાતળા) નાણુક This looking. દારા (સં.) મા.

૭૩૮. આન્યતરનાં (સં. અન્યતર અંદર) દીલનાં.

૭૪૦. નાથ જીવન (સં. નાથ સ્વામી; જીવન જીવન)
સ્વામી છે એ જીવનરૂપ છે Husband is the life.

૭૪૧. ભરથાર (સં. પત્નિ) સ્વામી. ખોટું-ખિથ્યા.

૭૪૨ માડી—માતા. ઘણું કરે તો પહેરાવે સાડી—અહુ
હેત દેખાડશે તો લુગડાં આપશે Their bounties will amount
to supplying clothes.

૭૪૩. સાસુ.....વાટે—સાસુ સસરા પણ પતિ હોય
તોજ સગાં થાય છે. સાસરીઆમાં પણ પતિ સિવાય બીજું કોઈ
સચું નથી.

૭૪૪. થાનાર.....થાવા—મહે ને થવાનું હોય તે થાય
Let what may happen.

૭૪૫. શું જીવું.....કાકા—શું તમારા કાકાઓ મુદ્દ કરીને
ચાકયા તે દરે તમને લડવા મોકલીને પોતે સીધા રાજ્યના માલિક
થાશે Are your uncles tired of fighting that they
send you to fight and they will directly enjoy
the throne. પરઆરા—આરોઆર Directly.

૭૪૬ વઢવું (સં. વણ મારવું) કજીઓ Dispute. બાકરી
(અરબી ચાકર દયાળનક) દુશ્મનાઇ. કોરવ (સં.) ધૂતરાણના
દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો. ચઢવું—લડાઇ કરવી.

૭૪૭. નામી (સં. નમ નમવું) નમાવી.

૭૪૮. અલિલાયા (સં.) આશા. રેખા (સં. રેખા) દોરી.

૭૪૯. પેસે—વાગે. કુંજરના (સં. કુંજર) હાથીના. દંત
(સં.) દંત Tusk.

૭૫૦. ચૂકો (સં. ચૂકુ ચૂકું) બૂલ કરો છે.

૭૫૪. મન્છ સુતા (સં.) મન્છ દેશના રાજની પુત્રી.

૭૫૬. રજની (સં.) રાત્રિ. પેરે-રીતે.

૭૫૭. વકરો (સં. વક્ષ ખાતું) ઉસ્કેરાઓ છો. ચકાવો (ચક્રવ્યુહ) લશ્કરને ગોળાકાર જુદા જુદા ભાગમાં જૂલવણીરે ગોઠવી લાવું તે Mis-leading circular array of troops. ગઢ (સં. દુર્ગ) કિલ્લો Fort. કપરો (સં. રુક્ષ સુકું) અધરો.

૭૫૮ કાળ (સં. સુદૃઘ કૂદકો) ધારકો Dread. પડે પેટડીઆમાં ફાળ-પેટમાં ધ્રાસકો પડે છે Am panic-stricken.

૭૫૯ વ્યૂહને મોઢે (સં. વ્યૂહ યુદ્ધ રચના; મુખ મોઢું) લશ્કરને મોખરે In front of the battle array. દ્રોણ (સં.) પાંડવ તથા કૌરવના યુર. તે બરદાજ મુનિના પુત્ર હતા. ધૃતાચી અપ્સરાને જોવાથી બરદાજનું વીર્ય સ્ખલિત થયાથી તેણે તે (દ્રોણ) પાપમાં નાંખવાથી તેમાંથી જન્મતાં દ્રોણ કહેવાયા. તે જાતે આજ્ઞાણ હોવા છતાં પરશુરામ પાસે યુદ્ધકળા શીખેલા હોવાથી તેમાં તે પ્રવીણ હતા; જેથી કૌરવ તથા પાંડવને તેણે યુદ્ધવિદ્યા તથા ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી. મહાભારત યુદ્ધમાં બીષ્મપિતામહના પક્ષ પછી તે કૌરવોના સૈન્યના સેનાપતિ થયા અને પંદર દિવસ સુધી દારણ્ય યુદ્ધ કર્યું; સેનમે દિવસે સવારે કૃષ્ણની શીખવણીથી બીમે તે સાંભળે તેમ અશ્વ-થામા મરી ગયાનું કહ્યું. તેથી તે હકીકત ખરી છે કે ખોટી તેના નિર્ણય કરવા તેણે યુધિષ્ઠિરને પોતાનો શત્રુ હોવા છતાં તે સત્યવાદી હોવાથી તેને પૂછ્યું. યુધિષ્ઠિરે તેને અશ્વ-થામા મરી ગયાનું જણાવ્યું, પણ સાથે ' નરો વા કુંજરો વા ' અર્થાત્ દાથી કે માણસ એ શબ્દો કૃષ્ણના શીખવાથી ધણાજ ધીમે બોલવાથી તે દ્રોણનાં સાંભળવામાં નહિ આવતાં તેણે પુત્ર મુવાના ખખર માંભળી હથિયાર છોડી દીધાં, અને ખેડથી મુર્ચ્છા પામતાં, તેનાં શત્રુ

દૃષ્ટ્યુએ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. પૌણ (સં. વળ વચન આપવું)
પણ; વચન Vow.

૭૬૦. પ્રતિજ્ઞા (સં.) વચન. પ્રતિપાળ (સં. પ્રતિ આ-
સપાસ + પાલ રક્ષણ કરવું) રક્ષણ કર્તા.

૭૬૧. શકુની (સં. શકુનિ) દુર્યોધનની સ્ત્રી ગાંધારીનો
બાપ, ગાંધારનો રાજા. પાંડવોનો નાશ કરવા દુર્યોધને કરેલી દરેક
યુક્તિમાં તેણે તેને મદદ કરી હતી. હાલમાં કેાઇ પણ માણસ કેાઇનો
વિનાશ કરવાની તેવી યુક્તિ કે ખટપટમાં ભાગ લે તેને મામા શકુનિ
જેવો કહેવામાં આવે છે.

કર્ણ (સં.) કૌરવ તરફનો પ્રખ્યાત યોદ્ધો. એ સૂર્યદેવ
તરફના કુંતીને આલ્યાવસ્થામાં મળેલ પુત્ર હતો. કુંતીએ લોકજન્મને
લઇ તેને નદીમાં ફેંકી દીધેલો તે કુનરાણનાં સારથી અધિરથને દાથ
લાગતાં તેણે પોતાની સ્ત્રી રાખને આપ્યો, જેણે તેને પુત્ર તરીકે
ઉત્ક્રેષ્ટો, જ્યાં તેને સૂતપુત્ર કે રાધેય પણ કહે છે. દુર્યોધને તેને અંગ-
દેશનો રાજા બનાવ્યો. તેણે કેટલાંક પરાપકારનાં કૃત્ય કર્યાં તે
દાનેશ્વરી કહેવાયો. તે પાંડવોનાં વિનાશનાં દરેક કાર્યોમાં દુર્યોધનનો
મદદગાર મિત્ર હતો. ઇંદ્રે પોતાના આપેલ પાંડુપુત્ર અણુનને સહાય
કરવા કર્ણને બાહુ આપી પરશુરામ પાસે રાક્ષત્રવિદ્યા શીખવા બ્રાહ્મ-
ણવેશે મોકલ્યો. ત્યાં કર્ણનાં ખોળામાં પરશુરામ માથું રાખી સુતા
હતા, તેવામાં ઇંદ્રે કીડાડપે કર્ણનો સાથળ કરડી ખાધો, તો પણ
કર્ણ ત્યાંથી નહિ ડગવાથી પરશુરામ તેનો વેશ કળી મચા; અને
શીખવેલી રાક્ષત્રવિદ્યા ખરે વખતે નિષ્ફળ બવાનો કર્ણને જ્ઞાપ દીધો.
ખીજ વખત શિકારમાં અગ્નિજ્વતાં કર્ણે કેાઇ બ્રાહ્મણની ગાય માર-
વાથી તે બ્રાહ્મણે તેનાં રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખરે સમક્ષે પેસી બવાનો
જ્ઞાપ દીધો. મહાભારતનાં યુદ્ધમાં બીજા અને દ્રોણનાં પડમા પછી

કૌરવોના સેનાપતિ કર્ણુ નામયો ત્યારે ઉપલા એ શાપને લઈ અગ્નિ તેને માર્યો.

૭૬૨. સદૌમળ (સં. સુ સારી રીતે + કોમલ કામળ)
સુકમાર Delicate.

૭૬૩ જયદ્રથ (સં.) ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુર્યોધનો પતિ, દુર્યોધનનો બેનડી, સિદ્ધુદેશનો રાજા. એક વખત શિકારે જતાં જંગલમાં તેણે દ્રૌપદીને જોતાં તેની પાસે પોતા માટે તથા પોતાનાં રક્ષકા માટે ખાવાનું માંગ્યું. દ્રૌપદીએ પોતાની અન્નપૂર્ણા યાત્રામાંથી બધાને જોઈએ તેટલું ખાવાનું આપ્યું. આથી જયદ્રથ ચક્રિત થઈ, તથા તેની પ્રુત્તિથી મોહમાં પડી તેનું હરણ કરી ગયો. આ વખતે પાંડવો શીકારે ગયેલ હતા, તે પાછા આવતાં જયદ્રથની પાછળ પડ્યા, દ્રૌપદીને છોડાવી, અને જયદ્રથની પાસે કેટલીક મારી મગાવી છોડયો. ચક્ર્યુદમા તેને હાથે અભિનંદ્ય મરણો હોવાથી અગ્નિ તેને માર્યો. ભૂરિશ્રવ (સં. મૂરિ મોટા + શ્રવસ્ કાન)
કૌરવ તરફનો યોદ્ધો. તેને સાત્યકિએ માર્યો હતો.

૭૬૪. કૃતવર્મા (સં.) કૌરવ તરફનો યોદ્ધો. મહાભારતનાં મુદ્દમાંથી કૃપાચાર્ય તથા અષ્ટાધ્યાય સાથે તે બચવા પામ્યો, પણ પાછળથી સાત્યકિએ તેને માર્યો. કૃતાંત કાળ (સં. કૃતાંત યમ-દેવ + કાલ મોત) યમદેવરૂપી મોત Death incarnate.

૭૬૫. દુર્યોધન (સં.) ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીથી થયેલ સો પુત્રમાં બેઠકપુત્ર. બાળપણથી તે પિતરાઈ પાંડવોના દ્વેષી હતો. તેથી તેમને મારવા અનેક યુક્તિઓ કરતો, તેના પિતા અંધ હોવાથી જ્યારે યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપવા માંડ્યું, ત્યારે પાંડવોને વનવાસ દેવા અનેક રીતે તેણે તેને સમજાવ્યો; વરણાવસમાં પાંડવો માટે એક જાડાવી ત્યાં રાખવા દેાવી, દગાથી મારવા માટે લાક્ષાગૃહ બનાવરાખ્યું. પણ પાંડવોને તે બધું થતાં તેમણે બેંચા પાછી તેણે

ઉદ્ગ્રસ્થમાં આવી રહ્યા, ત્યાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી દુર્યોધનને ઈર્ષ્યા થઈ. આથી તેણે પોતાના પિતા મારશત યુધિષ્ઠિરને હુત રમવા બોલાવ્યો. તેમાં ખાસ શકુનિની મદદથી દુર્યોધન જીત્યો; જેથી સરત મુજબ પાંડવોને બાર વરસ વનવાસ અને તેરમું વરસ શુભ વનવાસ ભોગવવો પડ્યો. વનવાસ ભોગવ્યા પછી પાંડવ-કૌરવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, જે અઢાર દિવસ ચાલ્યું, તેમાં અસંખ્ય કૌરવસૈન્ય મરાયું, અને છેલ્લે દિવસે બીમે દુર્યોધનને દંડયુદ્ધમાં સાથળ ઉપર મદા લગાવી મારી નાંખ્યો. મનનો મેલો (સં. મનસ્ મન; મલિન મેલો) પાપી Sinful. દુશ્શાસન (સં.) ધૃતરાષ્ટ્રનાં સૌ પુત્રમાંનો એક. તે શર બહાદુર પણ પાપી હતો. યુધિષ્ઠિરે હુતમાં દ્રૌપદીને મૂકી અને તે હારી ગયા, ત્યારે દુઃશાસન બરસમામાં દ્રૌપદીને વાળ પકડી ધસડી લાવ્યો, અને તેનાં ચીર ખેંચવા માંડ્યા. પણ અનાથના નાથ કૃષ્ણે તેનાં ચીર પૂર્યા અને એમ ખુશી પડવા ન દીધી. દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચાતાં જોઈ બીમને અતિ ગુસ્સો આવ્યો, અને તેણે દુઃશાસનનું લોહી પીવા પણ લીધું લડાઈને સોળમે દિવસે બીમે દુઃશાસનને દંડયુદ્ધમાં માર્યો અને તેનું ધરાઈને લોહી પીધું.

૭૬૬. વરવા (સં. વૃક) વરઓ Wolves. બ્યાળ (સં. બ્યાલ) વાઘ.

૭૬૭. અર્ધત્યાગ (સં.) દ્રોણ અને કૃપીનો પુત્ર, અને કૌરવ તરફનો આહ્વાજ્ય ચોક્કો. તે બહાદુર અને કોંપી હતો. દ્રોણ પછી દુર્યોધને ઈર્ષ્યને સેનાપતિ નીમવાથી અને વચ્ચે ઝપાઝપી થતાં દુર્યોધને બંનને છોડાવ્યા. તે સાત ચીરંજીવીમાંનો એક છે (ખુઓ—૬૪૩ ભૃગુચર્યે). હજી પણ દહે છે કે બીજા લોકો નર્મદાને કિનારે તેને કાષ્ટ કાષ્ટ વખત જુએ છે. શદ્ય (સં.) પાંડુની બીજી સ્ત્રી માદ્રીનો ભાઈ, મદ્રદેશનો રાજા. એ નકુળ અને સહદેવનો માખો થાય પહેલાં તેનો વિચાર પાંડવો તરફથી લડવાનો હતો. પણ દુર્યોધને તેને ક્રોધવાથી

તે દુર્યોધન તરફ જઈ કર્ણનાં સારથી તરીકે લડ્યો, અને કર્ણનાં મુત્રા પછી સેનાપતિ થયો. તેણે એક દિવસ યુદ્ધ ટકાવી રાખ્યું, પણ છેવટે યુદ્ધિષ્ઠિરે તેને માર્યો.

૭૬૮. શરની જાળ (સં. શર તીર; જાલ જાળ) તીરનો વરસાદ Shower of arrows.

૭૬૯. ઉલ્કાપાત (સં. ઉલ્કા ખરતો તારો; પત્ પડવું) ખરતા તારાઓનો વરસાદ; તોશન. નોટ—તારા ખરે ત્યારે મોઢું તોશન થવાની માન્યતા છે.

૭૭૦ અગ્નિ અસ્ત્રની (સં. અગ્નિ દેવતા; અસ્ત્ર ફેંકવું) અગ્નિ વરસાવનારા હથિઆરોની Fire missiles.

૭૭૧ આયુધ્ધ ધારા (સં.) હથિઆરોનો મારો Shower of weapons. ભોગળ—સોટાનાં આગળીઆ જેવી લાકડી Iron-bolt-like sticks. ગદા (સં.) Mace. ભાલા (સં. મલ્હ) ભોંકવાનું હથિઆર Lances. ફરશી (સં. પરશુ) કુહાડી Battle-axes.

૭૭૨ ચાળ (સં. ચલ ચાલવું) યુક્તિ Plan.

૭૭૩. અર્જુન (સં.) ઇંદ્રથી મળેલ કુંતીનો પુત્ર. પાંડવનો ત્રીજો દીકરો. એને ઐંદ્રિ પણ કહે છે. તે દ્રોણ પાસે સશ્ત્ર વિદ્યા શીખ્યો. તે પોતાની બાહાદુરીથી સ્વયંવરમાં દ્રૌપદી પરણ્યો. તે નાગ કન્યા ઉલૂપીને પણ પરણ્યો, જેનાથી તેને બધુવાહન પુત્ર અને ચિત્રાંગદા પુત્રી થયાં. તે કૃષ્ણની બેન સુમદ્રાને પણ પરણ્યો. તેનાથી તેને અભિમન્યુ પુત્ર થયો. તેને અગ્નિ પાસેથી માંડીવ ધનુષ્ય મળ્યું; અગ્નિ સાથે મળી તેણે ખાંડવન બાળ્યું. તેણે કિરાટરૂપ શિવ સાથે યુદ્ધ કર્યું, પણ પછી મહાદેવરૂપે ઝોળખવાથી પૂજન કર્યું, તેથી મહાદેવે પશુપતાશાસ્ત્ર આપ્યું. ઇંદ્ર, વરુણ અને યમે પોતાનાં અસ્ત્રો

તેને આપ્યાં. તેને કારવ તરફથી મળેલા વનવાસમાં તેરમે વરસે છુપાવેશે ત્રિરાટ રાત્રને ત્યાં વ્યંડળ (નપુંસકનું) રૂપ ધારી ગાયન તથા નૃત્ય રાણી તથા કુંવરીને શીખવવા રહેલું પડ્યું. મહા-ભારતના મુદ્દમાં તેણે કૃષ્ણ પાસેથી ગીતારૂપી જ્ઞાન મેળવી તેનાં દિવ્ય દર્શન કરી બીજમ, કર્ણ જયદ્રથ જેવા યોદ્ધાઓને માર્યા, અો જય મેળવ્યો; પછી યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરની માદ્રીએ આવનાં અશ્વમેધ માટે છોડેલા ઘેરા સાથે જતાં અર્જુનને પોતાના પુત્ર બ્રહ્મરાહન મણીપુત્રના રાજ સાથે યુદ્ધ થયું, તેમાં બ્રહ્મરાહન મનથી પણ નેતી બા ઉલ્ખીએ મંત્ર વડે તેને જીતાડ્યો. અશ્વમેધ કર્યા પછી કૃષ્ણે તેને દારિકા બોલાવ્યો; ત્યાં જાદુવાસ્તુત્રિમાં મગચેલા જાદુવાની ક્રિયા કરી હસ્તિનાપુર આવી કૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યાના ખમર યુધિષ્ઠિરને દલા, યુધિષ્ઠિરે તરતજ ખેદ કરી પોતાનાં પૌત્ર પરીક્ષિતને રાજ્ય વંચી પાંચે પાંડવ તથા, દ્રૌપદી વિગેરે હિમાલયમાં સ્વધામ પધાર્યા. અર્જુન બહાદુર, પ્રમાણિક, યશસ્વી અને સર્વ શુભ સંપન્ન હતો; તે યુદ્ધ કળામાં પણ પ્રવીણ હતો.

૭૭૫ આંખલડી—આંખ. હાલે—ફરક Throbs. નોટ-સ્ત્રીનું જમણું અંગ ફરકવું અશુભ સૂચક ગણાય છે અને પ્રજનનું ઠાવું અંગ અશુભ સૂચક છે (જુઓ ૨૫૮) સાલે (સં. જાલ્ય તીર) ખુંચે છે Pains.

૭૭૮ નિમેષ (સં. નિ+મિષ્ પલકારો માગ્યો.) આંખનો પલકારો Twinkling. નિમેષ નહિ મળે આંખડીએ—આંખ મીચાશે નહિ My eyes would not close or twinkle.

૭૮૦ કાં પ્રિયા આંખલડી રાતી કરો—હે વહાલી, આંખ લાગ્યોળ શા માટે કરો છો ?

૭૮૧ ચતુરા (સં. ચતુર ચાલાક) ચાલાક સ્ત્રી. કષ્ટાણી

(સં. ક્ષત્રિ રાજ પુત્ર.) રાજ પુત્રી. અદાવો મુને પાણી-મને ઉતોજત કરે। Inspire me with spirit.

૭૮૫ મતાજીને.....ફરજે—માને નસીમે લડાઇ હતી પાછા આવજો. નોટ— પોતાનાં ભાગ્ય કરતાં તેની માનું ભાગ્ય સાસુ પ્રત્યેના પોતાનો પૂજ્ય લાવ દર્શાવવા વિશેષ ગણે છે.

૭૮૬ જેગા.....થાજો—જેવું આંહિ શૌર્ય વાણીમાં બતાવે છે। તેવીજ વીરતા ત્યાં યુદ્ધમાં બતાવજો Be as brave as you are here in words.

૭૮૭ દીપાવો (સં. દીપ પ્રકાશવું) શોભાવો Make illustrious. ઉપરાજીને (સં. ઉપ+રાજ પ્રકાશવું) પ્રકટાવીને.

૭૮૮ પાયેલાગી—પગેલાગી Bowed down. આજ્ઞા (સં) રાજ Leave.

૭૮૯ પતિવ્રતા (સં.) પતિનું વ્રત (આજ્ઞા) પાળનારી સતી Chaste and dutiful woman. પુઠલ (સં. વૃદ્ધ સ્ત્રી) પાછળ. અરે આંસુડાં બાણે મોતી—મોતી માફક ૮૫૮૫ આંસુઓ ખરતા હતા.

૭૯૦ વરાસો (સં. વિશ્રંખ બરાસો) બરાસાથી થતો પશાતાપ Repentance after having confidence. ફરી જીએ તો વાર રે થાય—પાછું વાળી જીએ તો વધારે દીલ થાય.

૭૯૧ શિબિર બણી (સં. શિબિર તંબુ) તંબુ તરફ.

૮૯૩ પાંચાલી (સં.) દ્રૌપદી; બાગીરથી અને જમના નદી વચ્ચે આવેલ અર્વાચીન અંબલ (પાંચાલ) દેશના રાજાની પુત્રી દ્રૌપદીને સ્વયંવરમાં અર્જુન પરણી ઘેર આવ્યો, ત્યારે પાંચે પાંડવોએ પોતાની માતાને કહ્યું કે “ મા, અમે આજે સારો લાભ મેળવ્યો છે. ” જેથી મ.એ તે સૌને બહેનની લેવા કહ્યું. પાંડવો

પોતાની ખાતુ વચન ઉત્થાપતા નહિ હોવાથી દ્રોપદીને પાંચ વચ્ચે સામાન્ય સ્ત્રી તરીકે રાખી, અને દરેકની બેતર બેતર દિવસ દ્રોપદીએ સેવા કરવાનું હરાવ્યું. આ અર્થાદિ બરાબર પાળવા માટે બ્યારે દ્રોપદી જેની સ્ત્રી તરીકે હોય ત્યારે તે દ્રોપદી પાસે હોય તો કાઢી જીજ્ઞાસાએ ત્યાં જવું નહિ, અને જો જાય તો તેણે ત્રણ વરસને વનવાસ ભોગવવો એમ હરાવ્યું; અને એ પ્રમાણે અર્જુનને વનવાસ ભોગવ્યો હતો. યુધિષ્ઠિર ઘુન રમવામાં તેને મૂકવાથી હારી અથા ત્યારે સભામાં દુઃશાસને વચ્ચે બેઠી દુઃખ દીધું ત્યારે ઘેર રાખી તેણે ધન્ય રમરણ કર્યું હતું. જેથી શ્રી કૃષ્ણે તેને વચ્ચે પુરી લાજ રાખી હતી. તેણે દુર્વાસા તથા તેના ૬૦૦૦૦ શિષ્યોને ખાવાનું પુરી ટેક જાળવી હતી. તેણે પોતાના સ્વામીઓને મેણાં મારી લડાઈ માટે ઉત્તેજિત કર્યા હતા. સુમદ્રાના સીમંતના મોસાળાની પેહેરામણીમાં શ્રી કૃષ્ણ દ્રોપદીને જૂતી ગયા હતા તે શ્રી કૃષ્ણને જાણ થતાં પાછા જઈ પેહેરામણી ખાપવા આવ્યા તે તેણે લીધી નહિ; અને કહ્યું કે “જરૂરને વખતે વચ્ચે પુરજો” તેથી શ્રી કૃષ્ણે તેની સ્તુતિથી વચ્ચે કરણ વખતે તેને ચીર પુર્યાં. દ્રોપદી મહાન સતી તરીકે પાંચ કન્યા-માંની એક ગણાય છે:—

અહલ્યા દ્રોપદી સીતા તારા મંદોદરી તથા ।

પંચકન્યાઃ સ્મરેન્ નિત્યં મહાપાતકનાશિનીઃ ॥

અર્થ—અહલ્યા, દ્રોપદી, સીતા, તારા ને મંદોદરી એ પાંચ કન્યાઓનું હમેશા સ્મરણ કરવાથી પાપ નાશ થાય છે. કેડને વાળી-વાંકા વળીને Bending down.

ઉલ્લેહ રથ પ્રહારે (સં. રથ મહાર) રથના મડગદાટથી By the driving of the chariot. અહિષ્કર (સં. મહિ પૃથ્વી + ક્ષુ ધરતુ) કૈપતામ એ વિષ્ણુ ભગવાનનું ચપન સ્થાન છે. તેણે પોતાના એક હજાર મસ્તક ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરેલ છે.

તે કમ્પને હંદુનો પુત્ર અને નાગનો રાજા છે. તેનું નિવાસ સ્થાન પાતાલ હોવાય છે. તેણે રામાવતારમાં લક્ષ્મણરૂપે અને કૃષ્ણાવતારમાં બળરામરૂપે અવતાર લીધા દર્શવાય છે. તેનાં ખીર્જાં નામ નીચે શ્રમાણે છે:—

वासुकि सर्पराट् शेषोऽमृतो नागराजस्तथा ।

અર્થ—વ.સુકિ, સર્પરાજ, શેષ, અમૃત, નાગરાજ વિગેરે.

૭૮૫. આથડે (સં. આ સુધી + દયા ઉમલું) લડે Col-
lided. કટક (સં.) લસકર.

૭૮૬. હુંદુલી શબ્દ (સં.) નગારાંનાં અવાજ. જેમ મેઘ અપાડે ધડહડે—જેવી રીતે અપાડ માસના વરસતા મેઘમાં ગર્જનાઓ થાય તેમ.

૭૮૭. ધડહડે—ગર્જના કરે. રેણુ (સં.) ધૂળ Dust. ધડહડે.....ગગનરે—વાદળની પેઠે સૈન્યના અથડાવાથી ધૂળ હડતી હડતી આકાશ સુધી પહોંચી.

તીર્થવાસી ને નાણાવટી.

જુનાગઢનો નાગર નરસિંહ મેહેતો વિષ્ણુ ભક્ત હોવાથી ખીર્જા નામર જે શિવભક્ત દતા, તે તેની અતિશય હાંસી કરતા. એક વખત ત્યાં ચાર જત્રાણુ આવ્યા, તેને દારિકા જવાનું હોવાથી રસ્તામાં વાઘેર લોડો લૂંટી લે નહિ માટે હુંડી લેવાનો વિચાર કરી ગામમાં કોઈ હુંડી લખી આપે તેવા માણસ ત્રિપે ચોરે ખેડેલા નાગરોને પૂછ્યું. આથી નાગરોએ મસ્કરીમાં નરસિંહ મેહેતાનું ઘર બતાવ્યું. જત્રાણુઓ નરસિંહ મેહેતાને ઘેર ગયા ત્યાં તે બજન મંડળી લગાવી બેઠા હતા, તેણે જત્રાણુઓને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેમણે રૂપીઆ સાતશેની હુંડી માગી. તે ઉપરથી નરસિંહ મેહેતાએ પોતાની કોષ્ટએ મસ્કરી કર્યાનું સમજી હથેરમાં વિશ્વાસ રાખી રૂપીઆ સાતસે ગણી

સામળશાહના નામની દારિકાની હુંડી લખી આપી. તે લગ્ન જત્રાળુ-
ઓ દારિકામાં જન્મ ગોમતીમાં સ્નાન કરી શ્રી રણુછેડજનાં દર્શન
કરી અગ્નરમાં સામળશાહની પેઢી શોધવા નીકળ્યા. પણ તેનો પતો
નહિ લાગવાથી નિરાશ થઇ પાછા જુનાગઢ જતા હતા, તેવામાં સામા
સામળશાહ શેડરો શ્રી બગવાન મળ્યા તેનું વર્ણન તથા હુંડીના રૂપીઆ
મણી ઉપર સો વધારે આપી નરસિંહ મેહેતાનો કામળ લખી આપે
છે તે વર્ણવે છે.

તીર્થવાસી (સં. તીર્થ પવિત્ર સ્થળ; ઘસ્ટ રહેવું) જત્રા-
ળુઓ Pilgrims. નાણાવટી (સં. નાણક સીકો + ઘાટ પ્રદેશ)
શરાફ Shroff; Banker.

૭૮૮ વેદ (સં. ચિદ્ જાણવું) જ્ઞાન આપનારાં ચાર પુ-
સ્તકો; ચારવેદ. પહેલાં વેદ ત્રણ હતા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ.
તેને ત્રણ કહે છે. પાછળથી ચોથો વેદ અથર્વવેદ ઉમેરવામાં આવેલ
છે. દરેક વેદનાં બે ભાગ છે:—૧ મંત્ર અથવા સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ.
આ વેદોને અપોદ્ષેષ અર્થાત્ દૈવી કહે છે; અને તે ઇશ્વરે કહેલા છે; અને
ઋષિઓએ સાંભળવાથી તેમને શ્રુતિ કહે છે. તે સ્મૃતિથી જુદા છે,
કારણ કે તે મુનિઓ પ્રણીત છે. પુરાણ (સં. પુરાણ ધર્મ ગ્રન્થ)
પુરાણોમાં. પુરાણો અઢાર છે; અને તે વ્યાસજીએ રચેલાં છે. દરેક
પુરાણમાં પાંચ ભાગ આવેલ હોવાથી તેને પાંચલક્ષણ કહે છે,
જે નીચે પ્રમાણે છે:—૧ સર્ગ-વિષ્વ ઉત્પત્તિ, ૨ પ્રતિસર્ગ-તે પછીની
મૂળ કારણમાંથી ઉત્પત્તિ, ૩ વશ-વંશનો વિસ્તાર, ૪ મન્વંતર-૧૪
મુખ્ય મનુષ્યોનાં અવતાર, ૫ વંશાનુચરિત-દરેક વંશના આચરણ.
અઢાર પુરાણનાં નામ નીચે મુજબ છે:—૧ બ્રહ્મ પુરાણ, ૨ પદ્મ પુ-
રાણ, ૩ વિષ્ણુ પુરાણ, ૪ શિવપુરાણ, ૫ ભાગવતપુરાણ, ૬ નારદ-
પુરાણ, ૭ માર્કંડેયપુરાણ, ૮ અગ્નિપુરાણ, ૯ બરિષ્વપુરાણ, ૧૦ બ્રહ્મ-
વૈવર્તપુરાણ, ૧૧ લિંગપુરાણ, ૧૨ વારાહપુરાણ, ૧૩ સ્કંધપુરાણ,

૧૪ વામનપુરાણ, ૧૫ કૃર્મપુરાણ, ૧૬ મત્સ્યપુરાણ, ૧૭ ગરુડપુરાણ, અને ૧૮ બ્રહ્માંડપુરાણ. Hindu mythological works.

૮૦૦. આગમની (સં. આ + ગમ્ આવવું) આવવાની. ઉલટી-જૂદી.

૮૦૧. ગોમતીજના (સં. ગોમતી) કારિકા પાસે ગ્હેતી નદીના. ધારમાં (સં. ઘટ્ટ) બાંધેલા આગ ઉપર On the steps for bathing in the river.

૮૦૨. ચઉટાની માસે—અનરને રસ્તે (On the way to the lazar.

૮૦૪. ભીનેવાન—સ્થામવર્ણ.

૮૦૫. વેતાલ (સં. વેતાલ રાક્ષસ) રાક્ષસ જેવું.

૮૦૬. પરવાળી રે (સં. પ્રવાલ પરવાળું) પરવાળાં જેવાં લાલ. અણીઆળી—અણિદાર (સં. અણિ ધરીની સેય + આલ વાળું) Pointed.

૮૦૭ નાસિકા દીવાની સળકે રે—નાક જાણે દીવાની જ્યેષ્ઠ હોય તેવું તેજસ્વી Nose bright like the flame of the lamp.

૮૦૮. દીસે... હસતારે—મુખ જાણે હસ્તું હોય તેવું છે. હીરા.....કસતારે—ધસેલા હીરા જેવા અકચર તેજ કરે છે Teeth as bright as cu'-diamonds. કસતારે (સં. કષ્ ધસવું) ધસેલા; ઓપેલા.

૮૦૯. ધનરેખ (સં. ધનરેખા) સામુદ્રિક પ્રભાણે હાથની હથેળીમાં જોવામાં આવતી ધનની રેખા.

૮૧૨ તાઈ (સં. તન તાણવું) અંબરખું Coat. હરેજી—હરિજી. દરજી (ફા. દર્જી) સહ Tailor.

૮૧૩. છે ટુંકડાં બંધન બેવડા રે—ટુંકા બેવડા બાંધાણું
અંબરખું છે Coat has short double ties.

૮૧૪. લટકો—લટકો Graceful gesture. દોરીનો પટકો
(સં. દોર દોરી; પટ વસ્ત્ર) દોરીવાળા કપડાનો ભેંઠ માટેનો લટકો
Pieces of string-woven cloth for waist-band.

૮૧૫. કુમતડાં (સં. પદ્મ કમળની આકૃતિ; કા. પુંજ
કપાસ) છોળાં Tuffis. જ્યોતરે (સં. જ્યોતિઃ તેજ) ચમકતાં.
દોત (અરખી દુવાત) ખડીઓ Inkstand.

૮૧૬. ફાળીએ (સં. સ્ફાટ ફાડવું) પટકો.

૮૧૭. હુંદાજાને (સં. હુંદુ ઢોલ; તુંદિલ મોટા પેટવાળો)
મોટા પેટવાળાને. ફાંદ—મોટું પેટ Pot-belly.

૮૧૮. પાંચે સાજારે (સં. પંચ પાંચ; સચમ્ તરતજ)
પાંચે વસ્ત્ર નવાં. નોટ—અંગરખુ, ધોતીકં, પાંધડી, પછેડી અને ભેં-
ડનો પટકો એ પાંચ વસ્ત્ર પહેરેલાં છે.

૮૧૯. વાંધો—ભાંધો Dress. બીરાજે (સં. ચિ + રાજ
શોભવું) શોભે. કેશર (સં.) કેશરી રંગનો Saffron-coloured.
પારેખ (સં. પરિ + ર્જ્ઞ પરીક્ષા કરવી) શરણ Banker.

૮૨૦. નીચે આમણે (સં. નીચ નીચું; સ્કંધ ટેકો) બેઠ
ખાટે Short stature. જાયે તેને આમણે—તેનાં ઓવારણાં ભે
છે Wishes well to.

૮૨૧ ઉદ્ધવ (સં.) કૃષ્ણનો યાદવ કાકો અને મિત્ર, કૃષ્ણને
અકુર જ્યારે મયુરા લલ્લ ગયો, ત્યારે ગોકુળના લોકોએ કૃષ્ણને તેડવા
ઉદ્ધવને મોકલ્યો; તેણે કૃષ્ણે કંસને માર્યા વિગેરે પરાક્રમની હકીકત ગોકુળમાં
કહી. તે કૃષ્ણને બહુ પ્રિય હતો. જ્યારે યાદવોનો નારા થવાનો આવ્યું
ત્યારે તેણે શું કરવું તે કૃષ્ણને પૂછ્યું. નથી કૃષ્ણે તેને અંશરિકામર્મ

જમ સ્વર્ગ મેળવવા તપ કરવા કહ્યું. તેણે ઉદ્ધવ દ્વિત અને ઉદ્ધવ સદેશ નામના બે પ્રખ્યાત કાવ્ય બનાવ્યા છે. અકૂર (સં.) કૃષ્ણને માદવ કાકો અને મિત્ર. તે કંસની વતી કૃષ્ણને તેડવા ગોકુળ આવ્યો અને મથુરા ગયો ત્યારે રસ્તામાં જમનાજી ઉતરતાં કૃષ્ણે તેને દિવ્ય દર્શન કરાવ્યા, એટલે અકૂરે કૃષ્ણને ભગવાનરૂપે ઓળખ્યા. કંસને માય પછી કૃષ્ણે તેને પાંડવોની ખબર લેવા મોકલ્યો ત્યાં તેની બહેન કુંતાએ પોતાનાં ભવિષ્ય કૃષ્ણ ત્રિગેરની હકીકત પૂછી તથા પોતાનાં દુઃખો કહ્યા. અકૂરે ધૃતરાષ્ટ્રને મળી યુધિષ્ઠિરને માદી આપવા સમજાવ્યો પણ તેણે દુર્યોધન વથ પોતે હોવાથી પોતાની અશક્તિ જણાવી. આ સર્વ બીના કૃષ્ણને અકૂરે મથુરા આવી કહી.

૮૨૨. હનુમાન (સં. હનુમાન) રામચંદ્રનો વાનર બજા. એ અંજનાનો મરતે (પવને) આપેલ પુત્ર હોવાથી ભારતી કે અંજનાનું સુત કહેવાય છે. તેણે રામચંદ્રના વનવાસમાં શુભ થએલ સીતાની શોધ કરી પાછી મેળવવામા મદદ કરી હતી. એ સાત ચિરંજીવીમાંનાં એક છે. (જુઓ—૬૪૩ ભૃગુરૂપે). કાપલ (સં.) એક મહાન ઋષિ. સગર રાજાનો ચચનો થોડો ઈંદ્ર હરી જવાથી તે લેવા તેના ૬૦૦૦૦ પુત્રો ગયા, તેમને રસ્તામાં કપિલ મુનિ મળતાં તેના ઉપર બ્રહ્મ લાવ્યાથી તેણે તેમને જાણી ભસ્મ કર્યા. તે સાંખ્ય દર્શન શાસ્ત્રના કર્તા ગણાય છે. સુદામો (સં. સુદામન) શ્રી કૃષ્ણનો મિત્ર. તે કૃષ્ણનો સાહાધ્યાયી મિત્ર હતો, અને બહુજ ગરીબી હાલતનો હતો. તે શ્રી કૃષ્ણને દારિકામાં મળવા આવ્યો, ત્યારે તેના ચપટી તાંદુલમાં શ્રી કૃષ્ણે તેને સંપૂર્ણ રિક્તિ સિદ્ધિ આપી.

૮૨૩. પારખ—પારખ. ઉપમાન (સં. રૂપ નજીક + મા આપવું) ઉપમા Credit. બ્યેટિકાદાર (સં. ચટિકા બી + જુ મરવું) બીદાર.

૮૨૪. વિદુરના (સં. વિદુર) પાંડુરાજનો નતો ભાષ; અર્જુનનો કાકો. પરાશરની ઓ સત્યવતીએ પોતાની અને પુત્રવધુઓને પાંડુ બહુ માંદો અને ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો એવા શબ્દને માટે નાલાયક પુત્રો વ્યાસજીથી ઉત્પન્ન થતાં, ફરી એક વાર પુત્ર વ્યાસના વ્યાસજીને વિનતી કરી. તેથી તેની જ્યેષ્ઠ વિધવા વધૂએ પોતાની દાસીને પોતાનાં કપડાં પહેરાવી વ્યાસ પાસે મોકલી, જેથી તે વિદુરની માતા થઈ. દાસી પોતે ગુણવાન હોવાથી તેનો પુત્ર વિદુર કાલો અને ગુણવાન થયે. તે પાંડુને ચાહતો, અને તેમને અનેક સંકટોમાંથી અચાત્યા. શ્રી કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડુનેનીવતી પ્રિયો કરવા અચેત્ત, ત્યારે દુર્યોધનનું 'અન્ન ખાધ હુણુ હરામ ન થવા ખાતર તેણે વિદુરના આગ્રહથી તેને ઘેર જઈ ભાજી ખાધી. વહીરે (સં. વહુ જહેવું; જેમાં ખાતાઓનો પ્રવાહ હોય તે) ચોપડો Account book.

૮૨૫ પારસી (સં. પારસીક પર્શિઆ-ધર્મ) શમરવાચાળી બોલી Mystrious speech. તોતળી—ખેંચાળી Faltering.

૮૨૬ શ્યામળા (સં. શ્યામ કાળો) સામળશાહ.

૮૨૭ અર્થ સરસે હવેરે—હવે કામ થશે (સં. અર્થ કામ; સર્ સરવું)

૮૨૮ ભારે (સં. માર વજન) આગરદર.

૮૨૯ પામતારે—પહોંચતા; સુખી Happy.

૮૩૦ કારણરૂપ—નવાઈ જેવું. દર્શને (સં. જશ્ જેવું) જેવાથી.

૮૩૧ હુડીવાળા—હુડીલેનારા Bill-exchangers. એ-ધાણીઓ (સં. અપિ આસપાસના મૂકવું) નિહાનીઓ.

૮૩૨ શાણ્ણી—સુત, આધા.....જાણીરે—તે સુએ
(જામળશાહે) આધા જમ પાછા આવીને અર્થાત્ નજીક જમને
તેમનાં મનની હકીકત પૂછી.

૮૩૩. કાંઈ ઓછી...આણીરે—શરમ મૂકીને Leaving
off shyness.

૮૩૪. નામી (સં. નમ્ નમતું નું દ્રેરક નામતું) નવાવી.
જુનેગઢથી—કાઠીઆવાડમાં સોઠ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર. ત્યાં તે
વખતે હિંદુ રાજ્ય હોઇ મહાલિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હાલમાં
મુસલમાની નવાખનું રાજ્ય છે, અને પહેલા વર્ગનું સોરઠ પ્રાંત
પોલીટીકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચે છે. ત્યાંના રાજ્ય ક્ષત્રીને દીવાની
ફાજલદારી ફલ અપત્યાર છે. ત્યાં હાઇસ્કુલ તથા કોલેજ છે. એ
શહેર પાસે ગીરનાર પર્વત છે જ્યાં હિંદુઓ જત્રા કરવા જાય છે,
શિવરાત્રીમાં ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

૮૩૫. હુંડી—નાણા મળવા માટેનો પત્ર Bill of exchange.

૮૩૬. લગવાન (સં. મગચત્) ભાગ્યશાળી પ્રભુ.

૮૩૭ ચતુર્જન (સં. ચતુર ચાર + મુજ હાય) જામળ
જાહરૂપી ભગવાને.

૮૩૮ વહેલી વહેલી—જલદી જલદી. ઉઢેલી (સં. ડહ
+ કોલ્ ચોહ્લું) ઉપેડી Unfolding.

૮૪૦ દ્વારામતી (સં.) દારીકા. શ્રી કૃષ્ણની યાદવ વંશની
રાજ્યધાની હતી. એમાં શ્રી રજુહોડજનું મંદીર છે. હિંદુઓનું એ
પરમ જત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી રજુહોડજની અસલ મૂર્તિ ભક્ત
પોદાણો ડાકારમાં લાવેલ કહેવાય છે. હાલની મૂર્તિ ત્યાંના પુઝારી
કુળનાસાહેબે તેમનાં સ્વપ્નમાં આવેલી કુશભાષી ખોદી કહેલી છે.
દારીકા હાલ માનકવાડને તાલુકો છે. ત્યાં જામજગર થઇ રહેલે ગામે

જનાય છે. પાસે ગોમતી નદી પણ વહે છે. ત્યાં નહાવા અસંખ્ય
જાત્રાળુઓ જાય છે.

૮૪૧. મેર—દયા (સં. મેહુ મેર પર્વત). દીનદયાળ
(સં. દીન ગરીબ + દયાલુ દયાળ) ગરીબોપર દયા કરવાવાળા.
ગૌઆદાહુ પ્રતિપાળ (સં. ગો ગાય + આદાહુ આદાહુ + પ્રતિ-
પાલ પાળવું) ગાય તથા આદાહુનું રક્ષણ કરનાર.

૮૪૨. ઉપમા જોગ (સં. ઉપમા યોગ્ય) ઉપમા લાપક
Deserving dignities.

૮૪૩. પરમારથ (સં. પરમ મોટું + અર્થ મામ) પારકું
મલું. વાસુદેવ (સં.) વસુદેવનો પુત્ર.

૮૪૫. શીકારજો (સં. સ્થિ + કૃ પોતાનું કરવું) મહાજ
કરજો Accept; Honour.

૮૪૬. એક ઘડી.....ઉધારો રે—એક ઘડીની દીલ
(વાપદો) કરશે નહિ. ઉધારો (સં. ઉદ્ + ઘૃ નીચે પકડવું)
દીલ. કાર (સં. કૃ કરવું) વ્યવહાર Influence.

૮૪૭. ધામ (સં. ધામન) ધર. રાખો-ચળે. વિઆમ
(સં. વિ + અમ આરામ લેવો) શાંતિનું રચાન. રાખો.....વિ-
આમ રે—આ સેવકને શાંતિનું દેઠાણું છે તે કાયમ રહેવા દેજો
Be the relief of this servant.

૮૪૮ નાથ.....પાણીરે—હે પ્રભુ, નાણા આપ્યા પછી
તપાસ કરજો કે કોને નાણા આપ્યા અર્થાત્ તે પાછા મૂકવાનાં નથી
Consult anybody if you please after paying off
the amount.

૮૪૯ વિનાત.....ઘણીરે—થોડું લખ્યું અર્જુ કરી જાણવો

Have a broad view of what little I have requested.

૮૫૧ જ્યાં નરસૈયો વેચે ત્યાં વેચાઈએરે—અમે નરસિંહ-મેહેતાને આધીન છીએ We quite depend upon Narasinh Mehta.

૮૫૨ લેશે રે (સં. લેશ) જરા પણ. સંદેશે રે (સં. સં + દિશ્વ ખતાવવું) વચને On word.

૮૫૩. અવિનાશરે (સં. અ નહિ + વિ + નશ્ નાશ પામવું) નાશરહિત જામળશાહરૂપી પ્રભુ.

૮૫૬ વૈષ્ણવ (સં.) વિષ્ણુના ભક્તો. જેવા—જેવા ભક્તો.

૮૫૭ વિધિ (સં.) વ્યવહાર; વેપાર. મેહેતાની.....માંડીરે—મેહેતાને નામે વેપાર ચલાવીએ છીએ We trade in the name of Meheta.

૮૫૮ પરિવાર (સં.) કુટુંબ. આશરો (સં. આશય) આધાર.

૮૬૦. રૂપિયાના થોડરે (સં. રૌપ્ય રૂપું; સ્તોમ હગલો) રૂપીઆની થોડો.

૮૬૧. સો ઉપર (સં. શત સો; પર ખીળ) સો વધારે Hundred extra. ખરચ ખુટણને કાજરે (શ. કરચ ખરચ; સં. કુંદ અટકવું; કાર્ય કાજ) ફાલતુ વાપરવા માટે For extra expenses.

મુખન્વાને પિતાની પ્રતિજ્ઞા.

પાંડવોએ અશમેલ કર્યો તેનો થોડો ચંપાવતીનાં રાજા હંધ-ખંધે ખાંખો, તેને કહ્યુંના પુત્ર દક્ષકેતુએ પાંડવો સામા ન લડવા મણી

સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ. તેથી પાંડવો સામા લડવા માટે હંસધ્વજને પોતાના બ્રાહ્મણ પુરોહિત શંખ અને લેખની સલાહથી નગરમાંથી બીજે દિવસે સવારના પહોર દિવસ ચંડ્યા પહેલાં સૌ લોકોએ પાંડવ સામા લડવા માટે હાજર થવાનો અને નહિ આવે તેને અથવા મોડો આવશે તેને તેલની ઉકળતી કળામાં તળવાનો ઠંડેરો પીટાવ્યો. જેથી સવારનાં સૌ લોકો નગર બહાર હાજર થયા. પણ હંસધ્વજનો પુત્ર સુધન્વા નાહી ઘોષ ધ્વજર પુજન કરવામાં તક્ષીન રહેતાથી મોડું થતાં વેળાસર જઇ શક્યો નહિ. તેથી સુધન્વા પુરોહિતોને દરેક ખટપટમાં આડે આવતો હોવાથી તેનું સાલ કાઢવા માટે તેમણે રાજાને સુધન્વા માત્ર સવા પહોર થતાં પણ હાજર નહિ થયાની ચાડી કરી. આથી રાજાએ તેનો ન્યાય કરવા તેમને સોંપ્યું. પુરોહિતોએ તેને બાંધી મંગાવી તેલની કળામાં તળવા રાજાને કહ્યું. રાજાએ સુધન્વાને બાંધી રાજા સમક્ષ લાવ્યા, ત્યારે તેની મા સુખરતી, બહેન કાવલિકા તથા બી પ્રભાવતી આવી રાજાને વિનવવા લાગ્યા, આથી રાજાને દયા આવી. એટલે પુરોહિતો રાજાને અનેક મેહેણાં દઇ રીસાઇ ચાલ્યા; તેમની પાછળ જઇ રાજાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા કહી પાછા લાવ્યા; તથા રાજાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ સુધન્વાને તેલમાં તળવાનો હુકમ કર્યો તે આ કડવામાં વણવેલ છે. રાજાએ સુધન્વાને તેલમાં નાંખ્યો કે તેને તેલ ટાડું જણાયાથી તે તેમાં નહાવા લાગ્યો. આથી પુરોહિતોએ તે તેલ ટાડું હોવાનું કહી તેમાં નાળાયેર નાંખાવ્યું; તે ચરકાટ કરતું ફાટી તેના બે ટુકડા થયા; તે શંખ લેખ બંને બ્રાહ્મણોને એક એક હાથે માથામાં વાગ્યા; અને પોતાના દુરાગ્રહ તથા જીલમનાં શળ ભોગવવા પડ્યા.

સુધન્વાને (સં. સુધન્વજ) ચંખાવતી નગરીનાં રાજા હંસધ્વજનો પુત્ર. તે પરમ વિષ્ણુમક્ત હતો. તે ધનુર્વિદ્યામાં ધણો કુશળ હતો. તે તેલની કળામાંથી જીવતો નીકળતાં પાંડવો સામા લડ્યો,

તેમાં અર્જુનને હંકારી તેનો મદ તોડયો; પણ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની મદદ હોવાથી તે મોહાસ્ત્ર બાણથી મરાયો. પિતાની (સં. પિતૃ બાપ) હંસધ્વજ રાજની. પ્રતિજ્ઞા (સં.) પણ Vow.

૮૬૫. સ્વામી ઋષિ (સં. સ્વામિન્ ધણી; ઋષિ સુનિ) બ્રાહ્મણ પુરોહિત, શંખ અને લેખ. રીસાવી (સં. રિષ્ શુસ્સે થવું) શુસ્સે ઘષ.

૮૬૬. યોધ (સં.) વીર.

૮૬૮. સતપાત્ર (સં.) સતપુરોષ; બ્રાહ્મણો.

૮૭૦. આળખામણું (સં. અ નહિ + લક્ષ્ જોવું) પ્રતિકુળ; ધિક્કારને પાત્ર Disagreeable. તન (સં. તનય; તનુ) પુત્ર.

૮૭૧. સાથી સત્યના—સત્ય હોય ત્યાંજ રહેનાર Companions of truth. ઉન્માર્ગ સામું શાંત—સત્ય છોડી આલનારનાં સામાં શાંત રહેનારા (સં. ઉન્માર્ગ ઉલટો માર્ગ; શાંત શાંત).

૮૭૨. વૃત્તાંત (સં.) હકીકત Instance.

૮૭૩. લિખત (સં.) શંખ નામના પુરોહિતનો ભાષ લેખ.

૮૭૪. બદ્રીફળ (સં. બદરિફલ) જોરનું ફળ Jujube fruit.

૮૭૫. ભક્ષ કીધા પૂંઠે—ખાધા પછી.

૮૭૬. દંડ (સં.) શિક્ષા. દીજે (સં. દા દેવું) કરો.

૮૭૭. મિતાક્ષરા શસ્ત્ર (સં. મિત + અક્ષર + શાસ્ત્ર) ચામરદંડ્ય સ્મૃતિ ઉપર દીકાવાળું ન્યાયનું પુસ્તક. સમસ્ત (સં. સં સાથે + અસ્ત દેવું) બધા.

૮૭૯. છેડતામાં સત્ય દીપ્ત્યુ—છેલ્લા જતાં સાચા આગળ આવવાથી.

૮૮૦. હરિપ્રતાપે—ઈશ્વરની કપાથી. સઘ (સં.) એકદમ.

૮૮૨. નાકું (સં. નશૂ નાશ પામવું) ગયું.

૮૮૪. હોમ કરવો (સં. હુ યગ કરવો) અલિદાન આપવું
Sacrifice as an offering.

૮૮૫. સેન (સં. સૈન્ય) સેના.

૮૮૬. આજ્ઞા આપી દાસને—નોકરને હુકમ કર્યો. પેણા—
તલો: કઢાણ Frying pan.

૮૮૮. સોંપ્યો છે અધિકાર—હુકમ કર્યો છે (સં. અધિ+ક્ર
સતા ચલાવવી).

૮૯૦ પુરોહિત (સં.) ગૌર Family priest. વિધિએ
(સં. વિધિ) વિધાતાએ Goddess of fate. આંક (સં.
અંક ચિન્હ) લેખ.

૮૯૨. રાજસૂય (સં. રાજન્ રાજ + સૂ યગ કરવો)
સાર્વભૌમત્વ જાહેર કરવા માટે કરવામાં આવતો યગ Sacrifice
to be performed to declare undisputed sovereignty at the time of coronation યજ્ઞ (સં. યજ્ઞ યગ
કરવો) હોમ. ધર્મ (સં.) ધર્મશી Righteous. યુધિષ્ઠિર
બૂપ (સં.) જુઓ—૨૦૧ ધર્મને.

૮૯૨. વેળા (સં. વેલા) વખત. નિગમવા (સં.
નિર્ + ગમ્ ગાનવું) ગાળવા Pass. કંક ન્કપિતું (સં. કંક-
ઋષિ) પાંડવોનાં વનવાસ દરમ્યાન તેરમું વરસ છૂપી રીતે વિતાક-
વાનું હોવાથી યુધિષ્ઠિર મન્થદેશનાં વિરાટરાજાને ત્યાં કંક ન મના
આહ્વાનું ૩૫ ધરી ધ્રુવિધા શીખવતા રહ્યા હતા તેનું.

૮૯૩. ખાંડવ વન (સં.) કુરુક્ષેત્ર નજીક આવેલ ઈંદ્રનું પવિત્ર જંગમ. નોટ—અર્જુને આ વન શ્રીકૃષ્ણની મદદથી બાળવામાં અગ્નિને મદદ કરી હતી. તેથી અગ્નિએ પ્રસન્ન થઇ તેને મોડિવ ધનુષ્ય આપ્યું હતું. દડુન કીધું (સં. દહ્ બાળવું) બાળ્યું. સાથ (સં. સાર્થ સાથી) સહાયક.

૮૯૪. વ્યંડળ (સં.) હીન્ડો Eunuch. નોટ—પાંડવોનાં વનવાસના તેરમે વરસે અર્જુન વિરાટરાજને ત્યાં જનનામાં રાજકન્યાને ગાયન તથા વૃત્યવિદ્યા શીખવવા વ્યંડળનો વેશ ધારી રહ્યો હતો. ચૂડી—અંગડી Bracelets.

૮૯૫. નકુળ (સં.) પાંડુનો ચોથો પુત્ર. એ બીજી રાણી માદ્રીનો પુત્ર હતો. તે તેણે સૂર્ય પાસેથી મેળવ્યો હતો. તે અશ્વવિદ્યામાં બહુ કુશળ હતો. તેથી તે પાંડવોના વનવાસમાં તેરમે વરસે વિરાટરાજને ત્યાં અશ્વશાળાની દેખરેખ માટે રહ્યો હતો. સહદેવ (સં.) એ પાંડુનો પાંચમો પુત્ર માદ્રીથી થયેલ હતો. તે ચંદ્ર પાસેથી તેણે મેળવ્યો હતો. એ જ્યોતિષવિદ્યામાં કુશળ હતો. પાંડવોના વનવાસમાં તેરમે વરસે તે વિરાટરાજને ત્યાં ગાયો ચારવા માટે રહેલ હતો.

૮૯૬. ભીમ (સં.) એ પાંડુનો બીજો પુત્ર કુંતાથી જન્મેલ હતો. તે તેણે વાયુથી મેળવ્યો હતો, તે બાળપણથીજ પરાક્રમી હતો. તે બહુજ આહારી હોવાથી વૃકોદર કહેવાયો. તેનું આયુષ્ય ગદા હતી. તેણે હિડિંબા, બક, જરાસંધ વિગેરે અસુરોને માર્યા હતા. દુઃશાસને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચેલા હોવાથી તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ તેને મારી તેનું લોહી ધરાઇ પીધું હતું. તેણે દુર્યોધનને સાથળ ઉપર ગદા મારી મારી નાંખ્યો હતો. પાંડવોનાં વનવાસનાં તેરમે વરસે તે વિરાટરાજને ત્યાં રસોયા તરિકે છૂપી રીતે રહ્યો હતો. ત્યાં વિરાટરાજનાં સાળા કીચક દ્રૌપદી ઉપર કુદૃષ્ટિ નાંખવાથી

તેણે તેને માર્યો હતો. તેણે જે શુદ્ધ અગ્નિસને દિવસે પાણી પશુ પીધા વગર ઉપવાસ કર્યાથી તે દિવસને લોકો બીમ અગ્નિસ કહે છે. નીપાય (સં. નિસૂ + પદ્ નિપજવુંનું પ્રેરક રૂપ નીપાવવું) બનાવે.

૮૮૮. લલાટ પટલે (સં. લલાટ પટલ) કપાળે. ન્યુના-ધિક (સં. ન્યૂન ઓછું + અધિક વધારે) ઓછાવતા. નોટ—આહિં કવિ શ્રી પ્રેમાનંદ ભર્તૃહરિનાં નીચે લખેલા સ્તોકનું સ્મરણ કરાવે છે:—

લિખિતમપિ લલાટે પ્રોક્ષ્યતું કઃ સમર્થઃ ॥

અર્થ:—કપાળે લખેલું કોણ ભૂંસવાને સમર્થ છે ?

કુંભકર્ણની ગાઠ નિદ્રા.

રાવણુ શ્રી રામચંદ્રજીની સ્ત્રી સીતાને હરી જવથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા શ્રી રામચંદ્ર વાનર સૈન્ય લઈ ચઢી આવ્યા. તે યુદ્ધમાં રાવણુનો પુત્ર ઇંદ્રજીત મરાયાથી સૈન્યનાં સેનાપતિ તરીકે મોકલવા પોતાનાં ભાઈ કુંભકર્ણને રાવણુ જગાડવા માંડ્યો તેનું વર્ણન આહિ કવિએ આપેલ છે. આ કુંભકર્ણે ઇંદ્ર તથા ઐરાવત હાયાને હેરાન કર્યા પછી ક્ષત્રાનું તપ કરી તેની પાસે ઇંદ્રપદ માગ્યું. પણ દેવોની વિનતીથી સરસ્વતીએ તેની જીમે ઇંદ્રપદને બદલે નિદ્રાપદ બોલાવી દીધું. આથી તે નિદ્રાને બોગ પડી રહેતો; અને છ માસ સુધી આધા વગર ઉઘ્યાજ કરતો. જ્યારે જાગતો ત્યારે અતિશય આહાર કરતો. તે લડવા ગયો, ત્યારે લગભગ ૨૦૦૦ પીપ દારૂ પીને ગયો હતો. તેણે સુમીવને કેદ કરી અનેક વાનરોને માર્યા હતા. છેવટે તેને રામે માર્યો.

કુંભકર્ણની (સં. કુંભકર્ણ) રાવણુના ભાઈની. ગાઠ (સં. ગાઠ દાખલ થવું) અતિશય Sound. નિદ્રા (સં.) કંઈ Sleep.

૯૦૧. લીડ (સં. મિટ્ લાગવું) સંકટ Trouble. રાવણુ

(સં.) આ લંકાનો દાનવ રાજા હતો, અને કુબેરનો ઝોરમાન ભાષ, વિશ્રવાનો કૃષીનીથી ઉત્પન્ન થએલ પુત્ર હતો. દશ મસ્તક હાવાથી તેને દશગ્રીવ કહેવાયો. તેને વીશ હાથ હતા. બ્રહ્માનું તેણે દશ હજાર વરસ તપ કરી દશ હજાર વરશે એક એક માથું ચડાવ્યા પછી છેલ્લું માથું ચડાવવા જતાં બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા, અને તેને અમરપર્ણ આપ્યું. તેણે બધા રાજા તથા દેવોને જીતી પોતાનાં તાબેદાર બનાવી રાખ્યા કાર્તવીર્યનો મુલક જીતવા જતાં તે પોતે કેદ થઇ ગયો હતો. કૈલાસ પર્વત ભેવા જતાં મહાદેવજીએ પોતાનું વજન વધારવાથી તેની આંગળી ચગદાઇ ગઇ, તેથી તેણે એક વરસ મહાદેવજીની સ્તુતિ કરી પ્રસન્ન કર્યાથી તે મુક્ત થયો. તેને અનાચાર અતિ વધવાથી તેના સંહાર કરવા વિષ્ણુને રામનો અવતાર ભેલો પડ્યો. જનક રાજાની પુત્રી સીતાને પરણવા તેનાં સ્વયંવર તે ગયો ત્યારે ધનુષ્ય ઉઠાવતાં નીચે ચગદાઇ ગયો, તેને રામે કાઢ્યો; અને તે ધનુષ્ય રામે તોડવાથી સીતા રામને પરણી. આથી રાવણને રામનો દ્વેષ થતાં તેના વનવાસ વખતે સીતાનું દરજી કરી ગયો. તેથી અને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં તેનો પુત્ર ઈન્દ્રજીત તથા ભાષ કુંભકર્ણ મર્યા, અને છેવટ પોતે પણ મરાયો. તેની પછી લંકાની ગાદી રામે તેના ભાષ વિભીષણ જે રામને મિત્ર તથા ભક્ત હતો તેને આપી.

૯૦૨. નર વાનરે (સં. નર મનુષ્ય; વાનર વાંદરો) રામ લક્ષ્મણ મનુષ્ય તથા હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ વિગેરે વાંદરાઓએ. લંકા (સં.) રાવણની રાજ્યધાની જેને અર્વાચીન સીલોન કે લંકા કહે છે. પણ તે હાલના સીંહાન કે સિંહલદ્વીપથી મોટા પ્રદેશ હતો. કેટલાક વિદ્વાનોના મતાનુસાર લંકા સુમાત્રા કે જવા પાસે આવેલ પણ કહેવાય છે. ચેરી (સં. ગ્રહ લેવું) હરી વળ્યા Beinged. સોહાય-શોભે.

૯૦૩. રાયે—રાવણ રાજાએ.

૯૦૪. લક્ષ (સં.) એક લાખ. ઢઢાળી—હલાવે Shook.

૯૦૫. તાપણાં (સં. તપ્ તપવું) બળતાં Fires. ચોકેર-ચારેબાણુ.

૯૦૬. હૃદય (સં.) છાતી. શિલાપટ (સં. શિલા) પથરા. ફૂંકે મહન ભેર (સં. મહન પ્રેમ + મેરી ઢાલ) વાળં વગડાવે.

૯૦૭. હુંદલી (સં.) ઢાલ. શરણાધ (સં. સ્વર સૂર + નલી નળી) લાંબું નળી જેવું વાજાંત્ર. Hife. નરેરી ઢાલ (કા. નફોર અવાજ; સં. ઢોલ ઢાલ) એક જતનો ઢાલ Kettle drum.

૯૦૮. મેઘસ્વરે (સં. મેઘસ્વર) ગર્જનાથી By loud bawling. સાદ કરે (સં. શદ્ધ અવાજ; કુ કરવું) બોલાવે. રાણો (સં. રાજન રાજ) કુંભકર્ણ.

૯૦૯. સુઠં (સં. શુઠિ) સુકું આડુ Dry ginger. મરી (સં. મરીચ) તીખાં Black pepper. અજ (સં.) બકરા. નાસામાંય (સં. નાસિકા) નાકમાં.

૯૧૦. અભમીઠ (સં. અજા બકરી; મિલ્ બળવું) બકરાનું ટોળું Flock of sheep.

૯૧૧. મહિષ (સં.) પાડા He-buffaloes. માતંગ (સં.) હાથી Elephants.

૯૧૨. ત્રોડાવ્યું (સં. તુડ્ તોડવું) પ્રેરક તોડાવું) મરડાવ્યું Göt crushed.

૯૧૩. નાના ઔષધ (સં. નાના જાત જાતની; ઔષધિ દવા) જાત જાતની દવાઓ. અંજન કીધાં (સં. અંજ આંખવું)

અંજળ્યાં Applied in the eyes. ઉચળી (સં. ડહુ + અલ્હ ઉચળવું) ઉચળી Lifting.

૯૧૪. અધોરીની (સં. અ અતિ + ઘોર બયંહર)
ઉંધણુસીની Of one deeply sleeping. ધુંટણીઆનો પ્રહાર
(સં. ઘુટ ધુંટણ; પ્રહાર માર) ગોઠણનો માર Blows of
knees.

૯૧૫. બંધાવ્યો—રોકાવ્યો. લંકારાય—લંકાપતિ રાવણે.

૯૧૬. કપોળ (સં. કપોલ) લમણાઓમાં In the
temples, અકગાય-મુંઝાયા. શ્રવણ માર્ગે—કાન વાટે (સં.
શ્રવણ કાન; માર્ગ વાટ).

૯૧૭ વાજ આવ્યો—થાકી ગયો Was tired.

૯૨૦. મુહૂર્ત માત્રમાં (સં. મુહૂર્ત મુહૂર્ત; માત્ર રક્ત)
રક્ત જે ઘડીમાં અથવા ૪૮ મીનીટમાં. ચુકતે (સં. ચુક્તિ ઉપાય)
કાઠ ઉપાયથી. સંગીત ગાન (સં.) ગાયન વાદ્ય Singing
and music.

૯૨૧. ભક્ષ ભોજન (સં.) ખાવા માટે ખોરાક. સંહાર
(સં.) નાશ.

૯૨૨. મધપાન (સં.) પીવાના દારૂ Intoxica-
ting liquors. અંબાર (કા.) ઢગણો.

૯૨૩ અપ્સરા (સં. અપ્સરસ્) પરીઓ. એ ગાંધર્વોની
ત્રીઓ છે; અને દૈવી પ્રભાવ વાળી છે. બાણ કવિ ચૌદ જાતની
અપ્સરાઓ હોવાનું કહે છે. એ સર્વે સમુદ્ર મથન વખતે તેમાંથી
નીકળેલી છે Fairies. નૃત્ય (સં.) નાચ. ગાન તાન વાજે
વાજાંત્ર-ગાયન સાથે સૂર મેળવતા વાજાંઓ વાગે Musical in-
struments sound in harmony with singing (સં.)

ગાન ગાયન; તાન તાલ; ઘડુ તું પ્રેરક વાદ્ય વાજવું; વાદિત્ર વાજત્ર).

૯૨૪. ડાહ્યો (સં. કુલ ડાહવું) હાલ્યો Moved. મહિષર (સં.) સાપ. ગોવિંદ ચરિત્ર (સં.) ગાયન તથા વાજત્રમાં ગાવામાં આવેલ વિષ્ણુનું બા.ખ્યાન Praises of God Vishnu.

૯૨૫. આઠોગ્યાં (સં. અ નહિ + રોગ ણિ) ખાધાં. સમાચાર (સં.) ખબર News.

૯૨૬. કાચી નિદ્રાએ—અડધી ઉઘમાંથી From my half sleep.

૯૨૭. દુઝાલ્યાં (સં. કુર ખરાખ + મગ બાગ્ય) દુઃખ-વ્યા Annoyed. શ્રી રામ (સં.) અયોધ્યાના રાજ દશરથનો અને કૌશલ્યાનો પુત્ર. એ શ્રી વિષ્ણુનો સાતમો અવતાર કહેવાય છે. તેણે વિશ્વામિત્ર સાથે રહી અસુરોથી તેનાં યગનું રક્ષણ કર્યું હતું. જનકરા-જને ત્યાં શિવ ધનુષ તોડી તેની પુત્રી સીતાને તે પરણ્યા હતા. તેનાં પિતા દશરથ રાજાએ તેને રાજ્યાભિષેક કરવા તૈયારી કરી ત્યારે તેની ઓરમાન માતા કૈકેયીએ પોતાની દાસી મંથરાની શીખવણીથી પોતાના પુત્ર બરતને રાજ્ય ગાદી આપવા તથા રામને વનવાસ દેવા દશરથ રાજા પાસે વચન લેવડાવ્યું. આથી પીતાની આજ્ઞા પાળવા રામચંદ્ર પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા સ્ત્રી સીતા સાથે વનવાસમાં નીકળ્યા. ત્યાં રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો; તેને વાનરોની સહાયથી રાવણને મારી, સીતાને છોડાવી, લંકાની ગાદીએ વિભીષણને બેસાડી પોતે અયોધ્યામાં આવી બરત કે જે રામના નામથી રાજ્ય ચલાવતો હતો તેની પાસેથી રાજ્ય સંભાળ્યું; અને ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવ્યું. એક વખત નગર ચર્ચા જોવા નીકળતાં કોઈ ધાખીએ તેની ઓને, સીતાને રાવણ લઈ જતાં તે પારકે ઘેર રહ્યા છતાં રામે

ધરમાં ધાત્યા ખાટું મેહેલું દેતો પોતે સાંભળતાં ભોક્ષપવાદ ટાળવા ખાતર સીતાને વનમાં મોકલી દીધી. ત્યાં વાસ્તીકિ મુનિએ તેની સગર્ભાવસ્થામાં રક્ષણ કરી, પ્રસવ થતાં તેના પુત્રો લવ કુશને ઉછેરી મોટા કર્યો; પછી રામે અશ્વમેધ કરતાં તેનો અશ્વ તે પુત્રો પાસે બંધાવી રામ સામે યુદ્ધ કરાવી પિતા પુત્રનો મેળાપ કરાવ્યો. રામે પોતાની પાછળ કુશને ગાદી સોંપી, પોતે સ્વધામ પધાર્યા. લવે લવ-પુર નામનું ગામ વસાવી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું; જે શહેરને હાલ લાહોર કહે છે.

૯૨૮. અગત્યના—જરૂરી. સંગ્રામ (સં) લડાઇ.

૯૨૯. સંધાયે (સં. સંઘાત) સાથે. કપિ (સં.) વાનર.

રાવણને ઠપકો.

કુંભકર્ણ જંગમાં ખાત પી તાળે થયો, એટલે પોતાને જગાં-ડવાનું કારણ રાવણને પૂછ્યું. રાવણે તેને સર્વ દક્ષિત કહી. એટલે તેણે રાવણને તેનું જન પરમવા દપડા દીધો તેનું વર્ણન આપેલ છે.

ઠપકો—શીખામણથી વદવું તે Reproach.

૯૩૧. કર ધસી (સં. કર હાથ; ઘણું ધસવું) ગુસ્સાથી હાથ ધસીને. ધુણી (સં. ધૂન ધુણાવવું) હલાવી.

ધર ધાલ્યું (સં. ગૃહ ધર; ગ્રહ લેવુંનું પ્રેરક ગ્રાહ લેવડાવવું) સલામત શ વાળું Brought a great disgrace. ઘેલડા—ધેલા Foolish.

૯૩૨. બગીયા..... રઘુનાથ—હે ભાઈ, આપણાં વડીઆથી બાથ ભીડાય; તેં રામચંદ્રજી ને શા માટે દુઃખવ્યા (સં. જલિન્ બગિયો; લીર લીરા; રઘુનાથ રઘુકુળનાં પ્રભુ, રામચંદ્રજી) Oh brother, we should fight with our equals; why should you have annoyed Ram?

૯૩૩. ત્રંબક (સં.) મહાદેવજીનું ધનુષ. આ ધનુષ પરશુરામે જનકને આપેલું અને કહેલું કે જે એ ધનુષને તોડે તેને સીતા પરણાવવી. આથી સીતાનાં સ્વયંવરમાં તે ધનુષ ફોડવા રાવણ ઉભો થયો પણ તેની નીચે દયામ્ન જતાં ધનુષ ઉપાડી શક્યો નહિ. ચંપાણા (સં. ચંપૂ દામવું નું સલ્લભેદ ચંપાવું) દયાયા.

૯૩૪. કાઠી મુક્યો—છોડ્યો. રાઘવજીએ (સ. રાઘવ) રઘુકળના પુત્ર, રામે. કૃતઘ્ની (સં. કૃતઘ્ન) બેવશ Ungrateful.

૯૩૫. સાયર—સાગર. સાયર.....ખાંધિયું—જેણે સમુદ્રનાં પાણીને રોક્યું. સદયા.....સમાન—પત્યરાઓ જેણે કુલની માફક તરાવ્યા (સં. શિલા ચલ્યા; તૂ તરવું નું પ્રેરક તારવું; પુષ્પ કુલ; સમાન માફક).

૯૩૬ મેઘાડંબર (સં.) વરસાદનું વાતાવરણ Rainy storm. સાન (શ. જ્ઞાન્ પદવી) અકસ્મત Sense. ન આવી સાન—માન ન આવ્યું Could not come to sense.

૯૩૮. સીતાને (સં. સીતા) મિથિલા નગરીના રાજા જનકની પુત્રી અને રામની સ્ત્રી. એ જનક રાજા પુત્ર માટેના યજ્ઞ સાર જમીન ખેડતા હતા, તેવામાં હજનાં ચાસમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેથી તેને અપોનીઝ, ધરપુત્રી વિગેરે કહે છે. તે પતિ-વ્રતા સ્ત્રી હતી, અને રામની સાથે વનવાસમાં ગઈ હતી. ત્યાં રાવણ તેનું હરણ કરી ગયો હતો. તેથી રામે યુદ્ધ કરી તેને પાછી મેળવતાં સીતાએ અગ્નિ પ્રવેશ કરી પોતાનું પાતિવ્રત જતાવ્યું હતું, તો પણ ધોખીના મેહેણાથી લોકાપવાદ ટાળવા રામે તેને વનમાં છોડી હતી. ત્યાં વાલ્મીકીએ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું; પછી લવ અને કુશ પુત્રો સહિત રામ સાથે યુદ્ધમાં રામને મળી સીતાએ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો તેહા. કુટેવ—કુરાચાર.

૯૩૯ જેરે (ધા. જેર) તાપે. કામ. (સં.) વિષય Lust.

૯૪૦ શ્યામ કેશ ...થયા—કાળા વાળ ધોળા થયા
અર્થાત્ જુવાન મટી ધરડો થયો you are advanced in age.
શ્યામ (સં.) કાળું; મેલું.

૯૪૧ ચંદ્ર (સં.) ચંદ્રમા. એની ઉત્પત્તિ રઘુવંશ । અત્રિ
[ઋષિની આંખમાંથી થવાનું કહ્યું છે. ખીજી રીતે તે સમુદ્ર મથનમાં
તેમાંથી નીકળ્યાનું જણાવેલું છે. સત્તાવીશ નક્ષત્રો, જે દક્ષ પ્રજા
પતિની પુત્રીઓ કહેવાય છે, તે તેની સ્ત્રીઓ છે. તેમાં રોહિણી પ્રત્યે
તેનો અતિશય પ્રેમ હોવાથી તેના સસરાએ તેને ક્ષયનો રોગ થવા
શાપ આપેલ તેથી તેની કળા કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ થતી જોવામાં
આવે છે. તેણે બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાનું હરણ કરેલું હોવાથી
બૃહસ્પતિએ તેને જોડો મારવાથી તેનામાં કાળો દાઢ દેખાય છે;
કેટલાક લોકો તે રેડીઓ ફેરવતી ડોસી હોવાનું કહે છે. ખગોળશાસ્ત્ર
વેત્તાઓ તે મંદ પડેલા જવાળામુખી પર્વતો હોવાનું કહે છે. તારાથી
તેને બુધ નામનો પુત્ર થએલ તે ચંદ્રવંશનો મૂળ પુરુષ કહેવાય છે.
એક વખત મહાદેવજી પાર્વતી સાથે વિહાર કરતા હતા. તેવામાં ચંદ્ર
ત્યાં જવાથી મહાદેવે તેને સ્ત્રી રૂપ થવાનો શાપ આપી રોહિણીને તેની
જગ્યાએ આકાશમાં મોકલી; પણ તેથી પૃથ્વી ઉપર અંધકાર વર્તતાં
વનસ્પતિ વિગેરે નાશ પામવા લાગ્યા. આથી બ્રહ્માની સ્તુતિથી
મહાદેવે તેને જટામાં ધારણ કરવાથી ચંદ્રને પુનઃ પુરુષરૂપ પ્રાપ્ત થયું.
ચંદ્ર દક્ષ સ્વેત ધોડાવાળા ત્રણ પૈડાના રથમાં બેસી જમણે હાથે પૃથ્વીને
આશીર્વાદ દેતો તથા ડાબા હાથમાં લાકડી પકડી ફરતો કહેવાય છે.
તે એક મહત્તરીકે પૂજ્ય છે. શુકલ પક્ષમાં તેના અજવાળામાં
જંગલમાંથી બેળી કરેલી ઓષધિઓમાં રોમ શાંતિના ગુણો વિશેષ
હોવાનું કહેલું છે. ખગોળ, બિહારના લોકો તેથી તેની પૂજા કરે છે.
દર માસે શુક્લ પક્ષની બીજનો ઉગતો ચંદ્ર લોકોમાં જોવાનો સામાન્ય

રિવાજ છે, અને તેથી આખા માસનું લવિષ્ય બાળે છે. સ્ત્રીઓમાં તેની પૂજા કરવાનો વિશેષ રિવાજ છે, દરેક વૃત્તમાં તેમને ચંદ્રની પૂજા કરવાની હોય છે. તેનાં બીજાં નામ હિમાંશુ, ચંદ્રમા, ઈંદુ, સુધાંશુ, નિશાપતિ, અબ્જ, સોમ, કલાનિધિ, અશધર, નક્ષત્રેશ, અશ્વાંક, કલાનાથ, સુધાકર, કુમુદિનીપતિ, મૃગાંક, આપધીશ વિગેરે છે. જામની (સં. ચામ જામ, તથા કલાકનો પહોર) રાત્રી. દીપ (સં.) દીવો. ધામ (સં. ધામન) ધર.

૯૪૨. વિલીપણ (સં. વિભિષણ) રાવણનો ભાઇ. તે બે કે રાક્ષસ હતો. તે પણ સીતાના હરણ માટે તેણે રાવણને અતિ કપકો આપ્યો, અને સીતા પાછી સોંપવા વારંવાર શીખામણ આપી; પણ રાવણે માન્યું નહિ. જેથી રાવણનો વિનાશ નજીક ધારી પોતે રામને જઇ મળ્યો, ને તેની સાથે મિત્રાઇ બાંધી. રાવણને માર્યા પછી રામે તેને લાંકાની ગાદી સોંપી. તે રામનો પરમ ભક્ત હતો. તે સાત ચિરંજીવીમાંનો એક છે (જુઓ-૧૪૩ ભૃગુરૂપે). બાંધવ (સં. વંધુ) ભાઇ. ઉજ્જડ (ડહ ઉપર + જડ મૂળ) વેરાન Devastated.

૯૪૩ પરનારી (સં.) પારડી સ્ત્રી. પાવક જવાળા (સં. પાવક જ્વાલા) આમનો ભડકો. સાપણ (સં. સર્પિણી) સાપણી જેવી Like a female serpent. વિખની વેલ (સં. વિષ વિખ; વહ્ની વેલ) ઝેરી વેલ જેવી Like a poisonous creeper.

૯૪૪ રામ ચરણે (સં. રામચર્ણ) રામને પગે. શીશ મેલ—નમ Bow down.

૯૪૫ વેળાસર—વખતસર. ચેત (સં. ચિત્ત જાણવું) સમજ.

૯૪૬ શીખ (સં. શિક્ષા) શીખામણ. જમપુર (સં.)

જયશોક. જોશી જમપુર—મરી જશી. સ્વજન (સં.) સર્ગ
બહાણાં. સમેત (સં.) સાથે.

૯૪૭ વાડીમાં (સં. વાટિકા બાગ) અશોક વનમાં. આ
બાગમાં અશોક અર્થાત્ આસોપાલવનાં વૃક્ષો અતિશય હોવાથી તે
નામ આપ્યું હોવું જોઈએ. જનકી (સં.) જનક રાજની પુત્રી
સીતા. કોણ કામ—શામાટે. જે વાડીમાં.....કામ—જે તારે
અશોક વનમાંજ સીતા બેસાડી રાખવી હોતી તોપણી તેને લાવવાનું
શું પ્રયોજન હતું If you only wanted her to sit in
Asoka-Van why should you have brought her
for nothing ?

૯૪૮ જીતાતી (સં. જિ જીતવું) વશ થતી. તુંથી સીતા
.....રામ—જે તારામાં સીતાને વશ કરવાની શક્તિ નથી, તો
રામને શી રીતે હરાવીશ If you cannot even subdue
Sita how would you conquer Rama ?

૯૪૯ દુઃખની વાત—મુઝવણી વાત Real disturbance.

૯૫૦ જયારે જોયું.....માત—જયારે હું સીતા પાસે
જાઉં છું અને તેની સામો નજર કરું છું કે મને તેના ઉપર
માતા તુલ્ય ભાવ આવે છે અર્થાત્ મારા મલિન વિચારો જતા
રહે છે When I approach Sita and behold her I
see as if I look at my mother i. e. my wicked
ideas become all changed to good and holy ones.

૯૫૧ રાખને (સં. રાખ) મુકાં રૂપે To a corpse.
જે ત્યાગ.....અંગ—જે હું સીતાથી માફ મન દૂર કરું તો તે
મને ચિંતામનિ ચિંતામાં મૂકવુલ્ય બાળી નાખે If I wi-

thdraw my mind from Sita, I shall be burnt under anxiety.

૯૫૨ રિપુ (સં.) દુશ્મન. મુખે લાગે કાળો રંગ—કીર્તિને
કાઠે My fame would be blotted.

૯૫૩ કાળપ (સં. કાલ કાળુ) સ્થાપતા; કલંક.

૯૫૪ ધન્ય (સં.) શાબાસ Bravo. તારૂં.....લાઈફ—તે
તારી પરીક્ષા કરી જોઈ I tested you as regards your
firmness of mind.

રતિ.

પરિશિષ્ટ—અ.

સમાસ વિભાગ—Compounds.

દરેક પ્રેમાનંદે પોતાનાં દરેક કાવ્યમાં સંસ્કૃત શબ્દો તથા તેથી થતા સમાસનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલ-હોવાથી કાવ્યનાં અર્થ સાથે કાંઈક સમાસ વિશે સમજૂતિ આપવી પણ આવશ્યક છે.

સંસ્કૃતમાં નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અવ્યય અગર કોઈ બે અથવા વધારે સાદા શબ્દોને એક બીજા સાથે જોડવામાં આવે તેને સમાસ કહે છે.

મુખ્ય સમાસ ચાર જાતનાં છે:—૧ દ્વંદ્વ, ૨ તત્પુરુષ ૩ બહુવ્રીહિ ૪ અવ્યયી ભાવ.

દ્વંદ્વ સમાસ (Compulative Compounds) માં બે અથવા વધારે નામ એક બીજા સાથે જોડવામાં આવે છે:—

૪૬૯ રામ કૃષ્ણનું=રામચંદ્ર અને કૃષ્ણનું.

તત્પુરુષ સમાસ (Determinative Compounds) માં પેલા શબ્દથી બીજાનો ખાતર્ય દર્શાવાય છે. તત્પુરુષ સમાસ ૭ જાતનાં છે:—

૧ નન્- તત્પુરુષ (Negative Tatpurusha)-૧૪૪-
અસાધ્વી=સાધ્વી નહિ તે.

૨ શુદ્ધ તત્પુરુષ (Proper Tatpurusha)-૧૦૨
વીરસેન સુત=વીર સેનનો સુત. અલુક તત્પુરુષ-એ શુદ્ધ તત્પુરુષનો વિભાગ છે; તેમાં નામને લગાડાતી વિભક્તિ કાયમ રહે છે:-૮૯૧-મુદિષ્ટિર=મુદમાં સ્થિર.

૩ કર્મધારય તત્પુરુષ (Appositional Tatpurusha)-૧૭-પાશુપત્કવ્ય=હાયરૂપી કર્મજ.

૪ દ્વિગુ તત્પુરુષ (Numeral Appositional Tatpurusha)-૫૪૫ ત્રિભુવન=ત્રણ ભુવનનો સમૂહ.

૫ ઉપપદ તત્પુરુષ (Verbal Tatpurusha)-૬૦૪-મધુકર=મધ કરે છે તે.

૬ ગાત તત્પુરુષ (Prepositional Tatpurusha)-૨૯૩-તિરસ્કાર=તિરસ્ (પરાક્ષ) કરવું તે.

બહુગ્રીહિ સમાસ (Attributive Compounds) માં બે અથવા વધારે નામ હોય છે, તેમાં ગુણવાચક નામ પહેલું આવે છે, અને બંને નામ સમાન વિભક્તિના હોય છે; તેવા સમાસનો અર્થ બંને શબ્દોના અર્થથી જુદો જ થાય છે:-૫૨૮-ચતુર્ભુજ=ચાર છે જુગ જોડી તે.

અવ્યયીભાવ સમાસ (Adverbial Compounds) માં બે શબ્દો તેમાં એક અવ્યય અને બીજું નામ આવે છે:-૬૪૩-નક્ષત્રિ=ક્ષત્રિ વગર.

પરિશિષ્ટ—ચ.

અલંકાર વિભાગ—Figures of Speech.

અલંકાર (સં.) નો અર્થ શોભા થાય છે. શરીરને માટે જેમ આભૂષણોનો અલંકાર હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુને તેમજ ભેષ કાવ્ય વિગેરેને પણ મન યુક્ત કરનાર તથા મનપર અસર ઉપભવનાર અલંકારો છે. ભાષામાં અલંકાર બે ભતિનાં છે:—

૧ શબ્દાલંકાર Figures of Speech i. e. words-
આમાં ભાષાના વપરાતા શબ્દોની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે છે.

૨ અર્થાલંકાર Figures of Thought and words-
આમાં વાક્યના અર્થની વિચિત્રતા હોય છે.

ભાષામાં આ બે વિભાગો કરેલા છે, તો પણ બંનેમાં એવો પરસ્પર સંબંધ રહેલો છે કે ધણી વાર તેઓ એક બીજામાં ભળી ગયેલા જોવામાં આવે છે.

આ પરિશિષ્ટમાં મુખ્ય ભણવા જેવાજ અલંકાર કહેવામાં આવ્યા છે.

સ્તોષાલંકાર (Pan) માં શબ્દોના જુદા જુદા અર્થથી વાક્યના અનેક અર્થો વર્ણવી શકાય છે:—

૪૬૩—ઉભો રહીને શંખ ફુંકશે—અર્થાત્ ઉભો રહી શંખ વગાડશે અથવા ઉભો રહી પોતાની મોસાણું કરવાની અશક્તિ બતાવશે.

વ્યાજ રુતુતિ (Irony) માં નિંદાનાં રૂપમાં રુતુતિ અથવા રુતુતિનાં રૂપમાં નિંદા કરવામાં આવે છે:—

૭૧૧—કમાઇ જુઓ આપણા કંચની, મડદં મસાણથી આણ્યું—
આમાં ઉપરથી વખાણ છે, પણ અંદરથી નિંદા છે.

અતિશયોક્તિ (Hyperbole) માં કોઈ વસ્તુનું ખરેખર

હોય તેના કરતાં વધારી વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

૫૫—તેના ગુણુ ઘસસલામાં ગચાય, નળ તે વિપ્લુ આગળ
વખણાય.

સજ્જવારોપણ કે સમાસોક્તિ (Personification) માં નિર્જીવ વસ્તુને સજીવ કદાપી વર્ણવામાં આવે છે:—

૨૬૩—વધ યારો વેરી વિન્નેગનો, સુણુ સાધવી.

૩૫૭—શું બામિનીજી ભરમ થયાં હો, સમ વિસરજો દંડ.
પહેલામાં વિન્નેગને વેરીનું રૂપ આપ્યું છે, તથા બીજામાં રાખના
હમલાંને સંબોધી બામિનીજી કહે છે.

વિરોધાભાસ (Rhetorical contradiction) માં પ્રથમ વિરોધ દેખાય, પણ ખરેખરો વિરોધ હોતો નથી:—

૫૪૯—જે ચૌદ લોકનો મહારાજરે, મેહેતા માટે થયા
બળજરે.

આમાં ચૌદ લોકનો નાથ વિપ્લુને કહેલ છે, તો પણ તેણે
કાપડીઆનો વેશ ધારણ કરેલ છે.

અપહ્રુતિ (Rhetorical Certainty) માં એક જોવી
બીજી વસ્તુને લઈ પહેલીનો લોપ કરી બીજીને નામે તેનું વર્ણન કર-
વામાં આવે છે:—

૨૧૪—વિલપે છે વરતુ વેરતીઆ વિના;

આમાં પરચુનારને વહોરતીઓ ગણી, તે રૂપે નળનું વર્ણન
કરે છે.

દર્શીત રૂપક, અપ્રસ્તુત પ્રદર્શના અથવા અન્યોક્તિ
(Allegory) માં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું નામ ન લેતાં દાખ-
લાથી ભેદમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

૨૧૩ રંકે રત્નનું જાત ન થાયે.

આમાં નળનું વર્ણન ગરીબ માણસનો દાખલો આપી સમજાવે છે, તથા દમયંતીને રત્નરૂપ ગણી અન્યોક્તિ દાખલે છે.

રૂપક (Metaphor) માં એક ચીજનું વર્ણન બીજી વસ્તુના નામથી કે ધર્મથી કરવામાં આવે છે:—

૩૧૨ સોમ વદની સુંદરી, સારંગ નયની સુગમ્ય.

આમાં ચંદ્ર જેવું મુખ અને મૃગના જેવી આંખ કહી વર્ણન કરેલ છે.

૮૮—દીઠી મદ્યુરણ માતંગી.

આમાં ગર્વધેલી હાથણીરૂપે દમયંતીને વર્ણવી છે.

ઉપમા (Simile) માં બે વસ્તુનું સરખાપણું બતાવવામાં આવે છે:—

૫૮—જેયો નહિ તેનાં લોચન કેવાં, મોરપીછ ચાંદલીઆ જેવાં.

આમાં ચાંદલીઆની આંખથી જેવાતું નથી, તેમ જે માણસે નળની પુત્રસુરતી જોઈ નથી તેની આંખને ચાંદલીઆ સાથે સરખાવી છે.

દૃષ્ટાંત (Parallel) માં એકમેકના સરખા ધર્મને વર્ણવવામાં આવે છે:—

૯૪૧—ચંદ્ર વિના જેવી જામની રે, દીપ વિના જેમ ધામ.

આમાં સરખા ધર્મવાળી વસ્તુઓની સમાનતા બતાવી છે.

નિદર્શના (Transference of Attribution) માં સરખા વાક્યાર્થનું એકથપણું દર્શાવવામાં આવે છે:—

૯૨૪—કુંભકર્ણુ ડોલ્યો જેમ મણિધર.

આહિં કુંભકર્ણુ અને મણિધરનું એકથપણું બતાવ્યું છે.

ઉત્પ્રેક્ષા (Hypothetical metaphor) માં એક વસ્તુનું વર્ણન બીજી વસ્તુના નામે કે ધર્મે થકાથી કલ્પનાથી થાય છે:—
૭૨—અદૃષ્ટ જ્યારે થાય રાગન, નિશ્ચંત બાનુ તપે મધ્યાહ્ન.

સાર (Climax) માં આરંભથી આખર સુધી હળવે હળવે ઉત્કર્ષ વર્ણન કરવામાં આવે છે:—૫૫૦ થી ૫૫૭.

વ્યાધાત (Counteraction) માં એક કાર્યથી કોઈ બીજું કિલકું કાર્ય કરે છે:—

૬૧૭—તો મુકીએ સાણસે સહાયો સાપ.

આમાં સાણસામાં પકડેલા સાપને છૂટો મુકીએ તો તેનો કર-કરાનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્વભાવોક્તિ (Description) માં પદાર્થના ખરા રૂપ ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:—૬૫૨ થી ૬૬૩.

અર્થાન્તરન્યાસ (Corroboration) માં સામાન્ય દ્વારાવિશેષનું અને વિશેષદ્વારા સામાન્યનું સમર્થન થાય છે:—

૮૫૧—અમે નરસૈયાના કહેવાઈએ રે, જ્યાં નરસૈયો વેચે ત્યાં વેચાઈએ રે.

૮૫૫—નરસૈયો વાણોતર મુજ જાણો રે, આ નગરમાં રહું છું છાતો રે.

પરિસંખ્યા (Special mention) માં એક સ્થળમાં એક વસ્તુનું નિષેધ કરી બીજી જગ્યાએ તેનું સ્થાપન થાય છે:—

૬૧૯ ખેર ન ખાય દેા કર તણાં, વિપરિત વપુનું વાન;

૭૨૦ એવાં ઉપર વળી કર્મ લડવાં, વળી રૂપનું અભિમાન.

પ્રતીપ (Reversed Simile) માં બે વસ્તુનું પરસ્પર સ્પર્ધાનું કથન કરવામાં આવે છે:—

૧૧૨—અમર ધણુ ને નળાં ધાસ.

પરિશિષ્ટ—ક.

કાવ્યરસ—Poetical Flavours. મુખ્ય રસ આઠ
જાતિના છે:-

શૃંગારહાસ્યકરુણરૌદ્રવીરભયાનકાઃ ।

વીરભક્તિશ્રુતસંજ્ઞૌ ચેત્યષ્ઠૌ નાટ્યે રસાઃ ॥

અર્થ—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક બીજાસ
અને અદ્ભુત એ આઠ નાટ્ય (કાવ્ય) રસ છે. કેટલીક વખત શાંત
અને વાત્સલ્ય રસ ઉમેરી દશ રસ પણ કહેવાય છે.

શૃંગાર રસ (Sexual Flavour) માં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો
પ્રેમ માં તે પ્રતિભાવ હોય છે. ૮૪ થી ૯૦ માં શૃંગારનો ભાવજ
માત્ર રહેલ છે.

૨ હાસ્ય રસ (Comic Flavour) માં નટાદિ વિકૃત
વેશ, ચાળા વિગેરેનો હાસ્ય ભાવ રહેલ હોય છે. ૪૫૩ થી ૪૭૪.

૩ કરુણ રસ (Pathetic Flavour) માં શોકનો ભાવ રહેલો
હોય છે. જન્મકે:- ૪૬૬ થી ૪૮૮ દયમંતિનો વિલાપ. ૩૩૫ થી ૪૧૦.

૪ રૌદ્ર રસ (Terrible Flavour) માં ક્રોધનો ભાવ
રહેલો હોય છે. ૬૨૪ થી ૬૩૧.

૫ વીર રસ (Heroic Flavour) માં શૌર્યનો ઉત્સાહ
હોય છે. ૭૪૮ થી ૭૫૨.

૬ ભયાનક રસ (Fearful Flavour) માં ભયનો
ભાવ રહેલો હોય છે. ૭૫૫ થી ૭૭૬.

૭ બીજાસ રસ (Disgustful flavour) માં વિઘ્નરસનો
ભાવ હોય છે. ૬૩૨ થી ૬૫૧. ૯૩૭ થી ૯૪૮.

૮ અદ્ભુત રસ (Wonderful flavour) માં આશ્ચર્યનો ભાવ હોય છે. ૬૪ થી ૭૨.

શાંત રસ (Quietistio flavour) માં શાંતિ અથવા સ્થિતિ હોય છે. ૮૮૯ થી ૯૦૦.

૧૦ વાત્સલ્ય રસ (Filial flavour) માં સ્નેહનો ભાવ હોય છે. કૃષ્ણ ભગવાન દામોદર દોશી ૫૩૭ થી ૫૬૧.

પરિશિષ્ટ—૬.

ગુજર્ કવિ શિરોમણિ પ્રેમાનંદનું જીવન ચરિત્ર સાર.

Short Biography of the Great Poet
Premanand.

કવિવર પ્રેમાનંદ સવંત ૧૭૦૦ થી ૧૭૮૦ સુધીમાં વડોદરામાં થઈ ગયા કહેવાય છે; તો પણ તે ક્યારે જન્મ્યા હતા તે કંઈ ચોક્કસ જણાવું નથી. વડોદરાના રહિસ ચોવિશા બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ મટના તે પુત્ર હતા. તેને માટે એવી દંત કથા છે એક વખત વડોદરામાં કોઈ મહાત્મા આવ્યા, ત્યારે તેની બરદાસ તેમણે ઘણી કરી હતી, આથી તે મહાત્મા તેનાપર પ્રસન્ન થયા. આ મહાત્માએ વડોદરામાંથી વિદાય થતી વખતે પ્રેમાનંદને સવારમાં પોતા પાસે વહેલું આવવાનું કહ્યું. પ્રેમાનંદ આ સિદ્ધ પુરુષનાં વિદાય થવાના ખજર સાંભળી ખિન્ન થયા. પ્રેમાનંદ પોતે સુસ્ત તથા કાંઈક એટલી હોવાથી બીજે દીવસે સવારે મહાત્માના ક્ષણ સુજાગ વહેલા નહિ પહોંચવાથી સિદ્ધે વડોદરામાંથી પ્રયાણ કર્યું. મહાત્માના શહેર બહાર પહોંચતાં પ્રેમાનંદને મહાત્માના પ્રયાણની ખજર થતાં તે તેમની પાછળ ગયા અને મહાત્માનો મેળાપ કર્યો. તે વખતે સિદ્ધ પુરુષે પ્રેમાનંદનો દયામણો ચેહેરા જોઈ તેને જીભ ઉપર સિદ્ધતાનો મંત્ર લખી આપ્યો, અને કહ્યું કે જો તું વહેલો આવ્યો હોત, તો સંસ્કૃત મહા કાવ્ય થાત; પણ હવે તું પ્રાકૃત કવિ થઈશ. આ પ્રમાણે આશિષ અર્પી પ્રેમાનંદને ઘર તરફ મોકલતાં તેની કવિત્વ શક્તિ ખીલવા માંડી.

ખીજી દંત કથા એવી છે કે પ્રેમાનંદ ન્યાયશાસ્ત્ર તથા પુરાણમાં વિદ્વાન હતા, પરંતુ તેનામાં કવિત્વ શક્તિ નહોતી. એક વખત કોઈ મહાત્મા તેને ઘેર આવ્યા; અને કહ્યું કે હું બે દીવસનો ઉપવાસી છું, જેથી મને કાંઈ ખાવા આપ. આથી પ્રેમાનંદે તેમને ખાવાનું આપતાં સિદ્ધ પુરુષે પ્રેમાનંદને પોતાની પ્રસાદી આપી, તે તેણે આનાકાનાથી ખાધી. આથી તે પ્રાકૃત કવિ થયા. અસ્તુ, ગમે તેમ હોય, પરંતુ આ બંને દંત કથાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે

પ્રેમાનંદમાં પ્રથમ કવિત્વ શક્તિ નહોતી. સંસ્કૃતનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યાનું તેના કાવ્યો પરથી જણાય છે. તે પુરાણમાંની કથાઓ કહી પોતાનું ગુજરાત ચલાવતા હતા. ભાગવતનાં ગ્રુદા ગ્રુદા સ્કંધોનાં કાવ્યો રચી કથાઓ તે સંભળાવતા હતા.

એની કથાની અને કવિતાની ખ્યાત સુરતમાં તથા નંદરપારમાં અતિશય થઇ છે. સુરતમાં તેણે ત્રણવાર કથા કહેલી છે; તેમાં એકવાર ચાર ખાનાને ચક્રે, બીજીવાર ધીકાંટે અને ત્રીજીવાર જદા ખાડીમાં કહેલ છે. સુરતમાં તે લીંબુ શેરીના નાકે મોહનદાસ નામના દેવી ભક્ત કણખીને ત્યાં રહેતા, અને તેને કથાનો શોખ હોવાથી કથા કહી સંભળાવતા.

નંદરપારના રાજના પુત્ર વીરસિંહે ઓખા હરણુ પ્રેમાનંદ પાસેથી સાંભળ્યું હતું. તેણે પોતાના પિતા લુપ્તસિંહ પાસે તેના વખાણુ કરી દરપારમાં ઓખા હરણુ વંચાવ્યું હતું; જેથી સભા સંતુષ્ટ પામી હતી. રાજની રાણી ગુજરી જવાથી રાજ શોકમાં પડતાં તેને દિલાસા ખાતર તથા રાજ તરફથી રાજકુટુંબનું આખ્યાન લખવા મલામણુ થવાથી તેણે નળાખ્યાન રચેલું કહેવાય છે. નંદરપારનો રાજ વીરસિંહ પણ ગુજરી જવાથી પ્રેમાનંદનો કોષએ ભાવ નહિ પૂછવાથી કવિશ્રીને કંઈપણ ઉત્તેજન મળી શક્યું નહિ.

એમ કહેવાય છે કે એક વખત કોષ નાગર ગૃહસ્થોએ પ્રેમાનંદની મસ્કરી કરી કે ફલાણે ઠેકાણે કોષ સત્પુરુષ આલિણુ જમાડે છે અને સારી દક્ષિણા આપે છે. તેથી પ્રેમાનંદ ત્યાં જમવા ગયા, ત્યાં કંઈ નહિ હોવાથી ત્યાંથી બીજે બતાવી ધકો ખવડાવ્યો; એમ ત્રણ ચાર ઠેકાણે ધકો ખવડાવવાથી પ્રેમાનંદને ક્રોધ ચડ્યો; અને નાગર વિરુદ્ધ એક કાવ્ય બનાવ્યું; જે તેના મીત્રોના જોવામાં આવતાં તેનો નાશ કરાવ્યો. આથી પ્રેમાનંદે જુનાગઢના નાગર ભક્ત નરસિંહ મેહેતા સંબંધી ગ્રુદા ગ્રુદા આખ્યાન બનાવી મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ, મેહેતાના ત્રણ શામળશાહનો વિવાહ, કુંવરઆઈનું મામેરૂં વિગેરે કાવ્યોમાં નાગરની નાતને ઠક ઠેકાણે હલકી પાડેલ છે.

આ કવિએ ધણા કાવ્યો લખ્યાં છે, તેમાંનાં કેટલાએક મુખ્ય કાવ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ દશમ સ્કંધ, ૨ અષ્ટમ સ્કંધ, ૩ સપ્તમ સ્કંધ, ૪ ચંદ્રહાસ આખ્યાન, ૫ મહાકવિતા આખ્યાન, ૬ વામન આખ્યાન, ૭ સુધન્વા આખ્યાન, ૮ અભિમન્યુ આખ્યાન, ૯ ઓખા હરણ, ૧૦ દ્રૌપદી વસ્ત્ર હરણ, ૧૧ સુમદ્રા આખ્યાન, ૧૨ લક્ષ્મણા હરણ, ૧૩ બભ્રુવાહન આખ્યાન, ૧૪ વલ્લભ ઝગડો, ૧૫ ડાંગવ આખ્યાન, ૧૬ ઋષ્યશૃંગ આખ્યાન, ૧૭ કુંવરબાઇનું મામેરું, ૧૮ નરસિંહ મહેતાની હુંડી, ૧૯ નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ, ૨૦ નરસિંહ મહેતાના પુત્ર સામળશાહનો વિવાહ, ૨૧ ભખર પચીસી, ૨૨ દાણલીલા, ૨૩ રણુચર, ૨૪ રઘુવંશ કાવ્ય, ૨૫ વિવેક વણુજરો, ૨૬ સુદામા ચરિત્ર ૨૭ સ્વર્ગ નિસરણી, ૨૮ હરિવંશ અને ૨૯ નળાખ્યાન, ૧૦૦૦.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો તથા ગ્રંથોની વિચારણા કરવાનું કામ અર્ધ છે, અને તેના કાવ્ય લોક પ્રીય હોવામાં કોઈ પણ અંદેશો લાવી શકશે નહિ. તેના કાવ્યોમાં નળાખ્યાન અને દશમ સ્કંધ શેહેરે શેહેરમાં અને ગામે ગામમાં ગવાય છે; મામેરું સ્ત્રીઓમાં સીમંત વખતે ગવાય છે; ઓખાહરણ ચૈત્ર માસમાં ગવાય છે; ભાદ્રપદનાં શ્રાદ્ધ પક્ષમાં નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ ગવાય છે; સુદામા ચરિત્ર શનીવારે અને નરસિંહ મહેતાની હુંડી રવીવારે ગાવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે તેના દરેક કાવ્ય સમયાનુસાર ગામે ગામ ગવાય છે. બિહુક વર્ગમાં પણ સ્વર્ગ નિસરણી ઘેર ઘેર માગવા જતી વખતે ગાવાનો ચાલ છે.

આ કવિની કવિતામાં વર્ણન ખુબીદાર આપેલ છે; તથા વિષયની રૂપ રેખા પણ સારી બતાવવામાં આવેલ છે. કવિશ્રીએ સંસારિક જ્ઞાન પણ સાઈ જણાવેલું છે. કાવતાઓમાં રસ અને અલંકાર પણ સારી રીતે દર્શાવ્યા છે તેનાં દરેક કાવ્યમાં દીલ ખુશ કરનારી ખુબી ખાસ રહેલી છે. કવિવરનાં કાવ્યો તથા કવિતાઓ લક્ષમાં લેતાં તેના સ્વભાવ માયાળુ, વિવેકી અને વિનોદી હતા; અને તેની કવિતા રસિક, બોધક, મોહક ને વિનોદી છે. કવિ શામળભટ્ટ તથા અખો ભક્ત એ પ્રેમાનંદનાં સમકાલિન કવિઓ થયાં કહેવાય છે.

इति शुभम्.

